ӘМИНЕ ӘВДАЛ

ҺӘЛӘԚӘТИЕД ПЬӘМАМТИЕ НАВ КӦРДАДА

АКАДЕМИА Р'СС ӘРМӘНИСТАНЕЙӘ ОЛМА
СЕКТОРА Р'ОҺЬЛАТЗАНИЕ

ӘМИНЕ Ә'ВДАЛ

ҺӘЛӘQӘТИЕД ПЬЗМАМТИЕ НАВ К'ӦРДАДА

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

НӘШЬРӘТА АКАДЕМИА Р'СС ӘРМӘНИСТАНЕЙӘ ОЛМА
ЕРЕВАН С. 1965.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ

Ա Մ Ի Ն Ե   Ա Վ Դ Ա Լ

ԱԶԳԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք Ր Դ Ե Ր Ի   Մ Ո Տ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն   1 9 6 5

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

АМИНЕ АВДАЛ

РОДСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ У КУРДОВ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН—1965

ПЕШГОТЬН

Щмаә'та к'ӧрда мина щмаә'тед Асиае пешьн кәвнә Ль т'әмамийа дьнйае һәнә незики 9 милион к'ӧрд. Әwана һ'имли ль Т'урк'иае, Иране, Ираqе, Суриае дьжин, ӧса жи Афг'анстанеда, Пакистанеда у Т'фаqа Советиеда(Әрмәнистанеда, Адрбещанеда, Гӧрщстанеда у Асиа Орт'әда) к'ӧрд һәнә.

Нһа, ль wәлате дәрәкә һәнә гӧнди, п'алә, интелигенсиа у буржуазиа к'ӧрда (Ираqе, Иране, Т'урк'иае). Т'фаqа Советиеда жи һәнә гӧнди (колхозван), п'алә у интелигенсиа. К'ӧрдед Иране у Т'урк'иае чаwа жь алие малһәбуне, ӧса жи жь т'әрәфе културае у сәйасәтиеда һ'әләки храбданьн. Диwана Т'урк'иае к'ӧрдед Т'урк'иае „Т'ьрк'ед ч'йа" һ'әсаб дькә. Бо wе йәке дьдьн хәбате дине мәһ'мәдие, фанатизма к'ӧрдайә һ'әбандьне. Йа дӧда, ӧса дькьн, wәки фә'мдарийа мләтие нав к'ӧрдада qәwин нәбә.

Қ'ӧрд шафи, сӧни у шийанә. Нав wанда һәнә әздийа у qзьлбаша. Qзьлбаш һ'имли ль Дерсьме дьминьн. жь wана нивe п'ьр'е алевинә. Қ'ӧрдед qзьлбаш жь т'әрәфе ә'дәт, һ'әбандьне дһа незики әздийанә. Дерсьмеда дӧ qәбилед к'ӧрдайә мәзьн һәнә: Заза у Т'ьмли. Қ'омед wана хун у qнетие хwәр'а набежьн „qәбил", ле дьбежьн „ә'ширәт". К'ӧрдед Ираqе хwә һ'әсаб дькьн сәр ә'ширәтә мӧqрийа, зараве хwәр'а дьбежьн „сорани".

Заравед заза у сорани жь зараве кӧрманщи зе'ешатен айрикьрьн.

ӘМИНЕ Ә'ВДАЛ

ԱԿԱԴԵՄԻԱ

СӘРЕ ПЕШЬН

Р'ЬК'НЕ МАЛҺӘБУНА БӘР. ҚӘБИЛЕД К'ӦРДАЙӘ ҺӘРЕ У ЙА К'ӦРДЕД СОВЕТИЕ. ЩУР'Е ЖИЙИНА WАНА

I. Һ'ӘЙWАНӘТХWӘЙКЬРЬН

Һәри р'еволйусна Октйабре бал мә, ӧса жи ль wәлатед дәрәкә к'ӧрд һьм к'очәр, һьм нивк'очәр, һьм жи р'енщбәр бунә. К'т'еба „Зар'убежнайа Азийа"-да дәрһәқа ә'рәб у к'ӧрдед навбәйнч'әм (орт'а дӧ ч'әма), wаред wан, ӧса жи п'ешед wан һатйә нвисандьн, wәки к'ӧрдед wедәре жи һ'әта нһа к'оч'әртие, нивк'очәртие у р'енщбәртие дькьн. Автор дьбежә:

„Нав биәлиед навбәйнч'әме жорениве п'ьр'е ә'рәбьн, ле ль шәқае к'ӧрд зә'фьн. Чәнд нәһ'ийада ниве п'ьр'е әwьн (к'ӧрдьн). We дәрәщеда шәқаеда щмаә'та нивк'очәр дьжи...". Әздийа у қзьлбаша қәбилед к'ӧрдайә мәзьньн, әwана хун у қнетева к'ӧрдьн, бь зараве к'ӧрманщи хәбәрдьдьн.

Дәрһәқа т'әриқа к'ӧрдада эп'ещә литература һәйә бь гәләк змана. Мқабьли we йәке һәнә ӧлмдар, мисионер у мәриед дьн, мәсәлә, чаwа Соне ингльс, Р'итере алман у ед дьн, дьбежьн, wәки литература к'ӧрда кәвьн т'ӧнә. Әwана р'аст набежьн. Qӧр'на пенщада дәстпекьри бәри т'әриқа мә һ'әта нһа эп'ещә ә'дәбийәта т'әриқи у йа майи дәрһәқа щмаә'та к'ӧрд һатйә нәшьркьрьн бь змане ә'рәби, к'ӧрди, фарьзи, урьси, әрмәни, алмани, инглиси, т'ьрки у ед дьн. Т'әриқзане к'ӧрдайи ә'йан: Шәрәф-Эдин

qöр'на 16-a нвисийә т'әриqа к'öрда у шор'е wән мqабьли завтчийа. Наве к'т'ебе Шәрәф-намейә. Чаwа библиографиа нишан дьдә, һәма Сон бь xwә дәрһәqа к'öрда, т'әриq, р'абун-р'уньштьна wана эп'ещә хәбател öлми нвисинә, һьлбәт сәр нета колонизаторие. Дәрһәqа к'öрда, т'әриq, этнографиа, фолклор, qәйдәщмаә'ти у зманwән гәләк öлмдара нвисинә, мәсәлә: Ed Wolder-Reise nach Innerabien Kurdistan und Armenien, *Մշակ, 1902, № 88, Ա. Թոփմաճյան,— Բուրքահայաստան, Մշակ, 1881 №№ 122, 123*, Ф. Дорохин,—Описание турецкой империи, „Православный Полестинский сборник“. выпуск 30, 1890 г. О. Л. Вильчевский—Материалы по истории общественных форм в Курдистане, совет. этногр. Ленинград, № 5—6, Ю. Карцев—Заметки о курдах, Тифлис 1896. F. Bodenstedt,—vôlker, des Kaukasus und Ihrefriheitskampfe gegen die Russen, Berlin 1848 у гәләкед дьн, ле башqә готи дәрһәqа т'әриqа к'öрда дһа кем хәбат һатйә кьрьн. We дәрәщеда ве аг'рие хәбатәкә öлмийә р'ьнд кьрйә Надое Хöдо. Әwи нвисийә очерка т'әриqа щмаә'та к'öрд. Әw тьштәки шабунейә.

Qәбилед ә'рәба у к'öрда бь р'енщбәрнева жи мьжульн. Hһа жи ль Т'урк'иае, Иране әwана бса ә'мре xwә дәрбаз дькьн. We шунда, әwана бь чекьрьна халичава, авитьна кöлавава у п'рудиева мьжул бунә. К'öрда т'öшарти жи кьрьнә, ле зә'ф һндьк. К'öрд һ'имли һ'әйwанәтxwәйкьр у р'енщбәрьн, нһа сәнайева жи мьжульн. Қ. Хачатуров дәрһәqа к'öрдед нәһ'иед Ереване бәре нвисийә:

„Әм һ'әсаб бькьн п'ешәке к'öрда гьшка һ'әйwанәтxwәйкьрьнә. Әwана бһаре зу тарьшед xwәва к'оч' дькьн.

дьчьн бльндщийа (ч'йа) у пайиза дәрәнг вәдьгәр'ьн. Зьвьстане жи әwана гӧндед хwәда дьжин, wа готи: малкед бьнә'рдда"[1].

Һьлбәт, Хачатуров р'аст набежә, п'еше к'ӧрдед нәһ'иед Ереване т'әне һ'әйwанәтхwәйкьрьн нибуйә. Әwана р'енщбәр жи бунә, ле к'ӧрдед незики Ереване һәла бостан жи авитьнә. Щики дьн, һәма wе мqаледа, wәхта әw дәрһәqа к'ӧрдед щунки хәбәр дьдә, дьбежә, wәки әwана бь һ'әйwанәтхwәйкьрьне у бещәркьрьна баг'ава жи мьжульн. Wәхта р'еwитие Хачатуров жь р'ебьрәки хwәйи к'ӧрд дьпьрсә дәрһәqа ә'дәт, п'ешә у хәбата к'ӧрдед Ереванеда. Р'ебьр щабе дьдә:

„Бал мә т'әне щәһ у зәбәша дьчиньн, ле әw йәка әwqаси жи к'аре надә. Жьн, зар'ӧ, кал у пиред мә бһаре зу к'оч' дькьн, дьчьн qӧнт'аре ч'йа, ле т'әне щаһьл дьминьн, бо wәхтеда щәһ у бостана бьчиньн. Зәбәша бь баре га дьбьн Qаqзмане у Qәрсе, гӧнда дьгәр'иньн, дьфрошьн, йан жи дьбьн гӧндед әрмәнийа, г'ьрка у бь наир'а дьгӧһер'ьн[2].

Жь ван һәрдӧ ситата те к'ьвше, wәки гьлие Хачатуров мqабьли һәвьн, чьмки әw жоре дьбежә, wәки п'еше к'ӧрдед Ереване гьшка һ'әйwанәтхwәйкьрьн буйә, ле ситата дӧдада дайә к'ьвше, wәки к'ӧрд хwәли у баг'чә жи бещәр кьрьнә. We шунда, автор наве зәбәша һьлтинә, дәрһәqа авитьна п'ьнщар'е, бостана дьдә[3].

Бь гьлики, бнәлиед гӧндед к'ӧрдайә Закавказе, Р'СС Әрмәнистанеда: нәһ'ийа Апаране (Мирәка ч'ук, Мирәка мәзьн, Qӧндәхсаз, Щамушвана мәзьн (нһа Әләгәз), Щамушвана ч'ук, П'амп, Щәрщәр'ис, Qӧрӧбог'аз, Чобанмаз, Сәнгәр', К'орбӧлаг', К'арвансәрә у Дузк'әнд), нәһ'ийа Басаргечаре (Кайбаш, Qошәблах, Гейус), нәһ'и-

---

1. Зарубежная Азия, Москва, 1956, р'у 85.

2. К. Хачатуров—Курды, черты их характера и быта, Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, вып. XX 1894.

3. Там же, стр. 87.

йа Т'алине (Гәлт'о, Сорик, Сичанлу, Һ'әко, Т'льк, К'олəшбəг, Диəн, Бəр'ож, Дуәк'әнд , ӧса жи к'ӧрдед Ханахаже, Боqт'лие, Койухт'апа, нәһ'ийа Аштараке (Ч'атqр'ан, Шамирам), нәһ'ийа Эщмиазине (К'урәк'әнд), Арташате (Һ'әблк'әнд, Нещр'луйа жерьн, йа жорьн), Р'СС Адрбещӓнеда нәһ'ийа Лачине (Аг'щәк'әнд, Зертийа жерьн, Зертийа жорьн, Qәрәк'әшиш, Шейлачли, Катос Минк'әнд, Бозлу, Qәлачә, Аг'булах, Чрахли, Кйамли) нәһ'ийа Кубатлие (Чердахли, Годаклар, Кӧрдмахрузлу, Гайали, Махмудлу, Молуйа жорьн, Молуйа жерьн, Шоталанли, Зиланли, Qӧнданли, Керщәлали, Гащели, Т'емурмускйанли, Мамедли, Тровлу, Дилалимускйанли) у ед майн п'ешед wани һ'имли хwәлибещәркьрьн у һ'әйwанәтхwәйкьрьн буйә.

Сәнәма Мәһ'мәд, qиза к'ӧрдә щәлали, к'ьнщед млəтие ленә.

К'ӧрдед Т'билисе, Бат'умие, Р'уст'авие, Кахете (Р'СС Гӧрщстане) п'аләнә, п'ешәк'ар, qӧльхдар у ед майн. К'ӧрдед Сурнае, Ираqе жи һ'имли бь һ'әйwанәтхwәйкьрьнева у р'енщбәриева мжулбунә у нһа жи мжульн. Әwана нһа бь дәраниева жи мжульн. Әм һьлдьн к'ӧрдед Т'урк'иае, ед нәһ'ийа Дерсьме, диса п'ере wани сәрәкәбещәркьрьна хwәлие у һ'әйwанәтхwәйкьрьнә.

һьнэк жь wана нивк'очэрьн, һавине дьчьн ч'йа. эйла, ле зьвьстане вэдьгэр'ьн гӧндед хwэ. Ль Дерсьме к'оч'эр т'анэпэ[1].

Әм һьлдьн wэлате Иране, wэки тєда нєзики 3 милиоп к'ӧрд дьжин: п'еше wани һ'имли һ'эйwанэтхwэйкьрьн у р'енщбэрийэ. Бона к'ӧрдед к'оч'эртие у нивк'оч'эртие дькьн, һ'эйwанэтхwэйкьрьн п'еше һ'имли те һ'эсабкьрьн. Әwана, нине п'ьр'е һ'эйwанед һур хwэй дькьн. Хwэйкьрьна гамеша, ч'елэка, га щие дӧда дьгрэ[2]. Иранеда һьм к'ӧрдел к'оч'эр, һьм жи ед р'енщбэртие дькьн, һэнэ. Суриаеда, Дерсьмеда к'ӧрд гэлэки пез — дewep хwэй дькьн. Щмаэ'та к'ӧрд чаwа щмаэ'тэкэ һ'эйwанэтхwэйкьр у р'енщбэр, һэр мэщал мк'ан льда хэбате бо зедэкьрьна тарьше хwэ у к'ара р'енщбэрие. Бэре э'wльн эм һьлдьн ньрса хwэйкьрьн—зедэкьрьна һ'эйwанэт. Бона һ'эйwанэтхwэйкьрьне гэрэке ч'ерэ, зозан, мерг у чайир һэбуна сэба пэз һавине ле бьч'ерйа, ӧса жи гэрэке альфе зьвс-

Р'има Бро — қиза к'ӧрдэ советие к'ьнще бажарлийа левэ.

---

[1] Бьһер' qийатед этнографие ед института т'арихе Акадения Р'СС' Әрмэнистанейэ бльма.

[2] Т. Ф. Аристова, Курды Ирана, Москва, 1953, стр. 8.

тане һəбуйа. Зозанед к'ӧрда ль һəр щийа жи һəбун. Т'ур к'иаеда дəстпекьри һ'əтани Иране, Ираqе у Т'фаqа Советие. Мəсəлə: ль Əрмəнистане qəбила бр'ука, щəлалийа, дьчун ч'йаед Аг'маг'ане, бəра һ'əснийа, qəбилед р'ожка мəһəмда, бəра банокйа зозанед wана ль синге Əлəгəзе бун. Wəлате Qəрседа, щие ч'ерə: зозане ч'йаед Базарщӧхе у Гӧлһ'əйране бун. Ль Ираqе, незики Мусуле ч'йаед Сьнщаре, паше ед Қерк'укенə.

Гəлəки фəрзə ə'дəт-жийина к'ӧрда гредайи малһəбуна wаир'а—һ'əйwанəтхwəйкьрьн, р'енщбəри у п'ешəкед майинр'а. Бəре ə'wльи һəр qəбилəке, бəрəке, дəwлəмəндəки дьхwəст бо ч'ерə щие р'ьнд дəст бинə. Əw йəк р'əһ'əт нибу, бо wе йəке сəрк'аред qəбила һəбун, ед кӧ драв жь пьзмамед хwə дьстəндьн, чаwа р'ӧшəт дьдан wəк'илед һ'ӧкӧмəте у бь wи тəһəри, йан жи бь щəлəбəки дəлк'ба щие ч'ерейи р'ьнд дəст данин. Ведəре һ'ӧкӧмəте пьштə дəwлəмəнда, мӧфтəхӧра дьгьрт, лəма жи wана бəри гьшка щие р'ьнд дəст данин.

Wəхта к'ӧрд дьчун wаред хwə (ч'йа), щие ньмə к'ьвш дькьрьн: нəwал, к'орт, к'елəкед ч'ə'вканийа, йан жи щəw у канийа нав меша, нав даред сьхда. Щие меше бо хwəйе һ'əйwанəт р'ьнд бу, чьмки т'аланчийа, дьза нькарьбун зу тарьш бьдьзйана у нав даред сьхда хьлазкьрана. Мешед ӧса сьх Дерсьмеда у Лачинеда һəнə.

Ль зозана к'ӧрда һ'имли кон вəдьгртьн, ӧса жи малькед бьч'ук, йан жи һольк чедькьрьн. Һəбун һолькед к'оч'əра, ӧса жи ед нивк'оч'əра. Қ'оч'əра дһа һьндьк һольк чедькьрьн, чьмки əwана сал бь сал щие хwə дьгӧһастьн, əwана ниве п'ьр'е конада дьман.

Ч'ə'вед к'оч'əра, ӧса жи ед нивк'оч'əра т'ьме ль т'опкьрьна һасьлəта п'ьр' бу, һəр пе wе һасьлəте wана змере хwə звьстане дьдан сəр һəвдӧ у пайизе вəдгəр'йан qжла, йан жи гӧндед хwə.

Қ'оч'əра хwəли бещəр нəдькьрьн, т'əне һ'əйwанəт хwəй дькьрьн у жь щики дьчун щие майин. Əве йəке əм

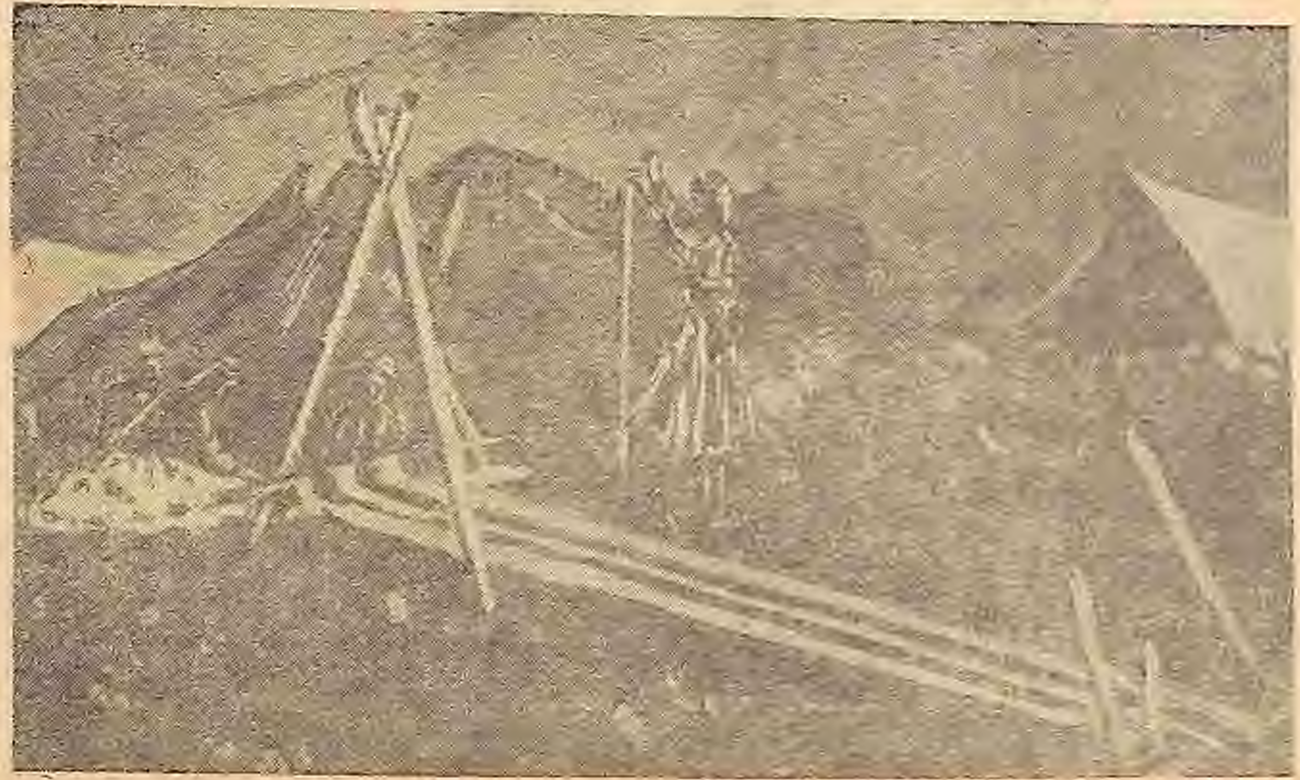

Кон, т'эви ль бар.

дьбиньи Т'урк'иаеда, чьмки wаргел wана п'ьр'ьн, баш ..оти ль нəh'ийа Диарбак'ре.

Бь готьна Барсеґ' Қарапетйан, wəки ве аґ'рие жь Иране һатйə wəт'əне хwə—Əрмəнистана Советие, к'ӧч'əред Иране һолькед хwə жь кəвьра чедькьн, ле ед нəзел wан һидькьн, к'еләка һолька, гомед ч'ук чедькьн, ...дькьне. Һолькед щуика, бəа жи ед брзьиийə чаргошəнə, ле дрежьн, банед wан пə'нын бь мəрт'əка у qамиш дьнькемьн Əw һолькед wанə һ'имлинə*. Ле ль Дерсьме бəаиньн, бнəлиед Дерсьме wəнр'a дьбен һольк, ед кӧ диwаред wəна пе кəвьра данинə, банед wана жи һ'имли qӧбbнə[1] Бь гьлики, мина бургед Египтейə бəренə. Зəмане бəроктие, əwан банед qӧбə дькарьбун зу һьлшандана, бьбһастина, чьмки бь щур'əки лапи садə əw бан дьһатьн ...вакьрьн. Əw даред qӧбə дани бун сəр һольке (бе хwəн) дькарьбун нава лə'зəкеда һьлшандана у бавитана сəр һолькəкə дьн. Һəр сал банед һолька т'əзə дькьрьн, чьмки əw бан һ'имли нибун, чаwа мə го, жь щики дьгӧһастьн щие дьн. Бь готьна Барсеґ'е кал, əw банед һолька qӧбə дурва бəдəw хӧйа дькьн. Орт'а һолькада стунəкə даринə бльнд датиньн, дьрежайа диwаред һолькед wана ...нщах 3 метр һəбьн. Һолькед к'оч'əр у нивк'оч'əред Əрмəнистане, Адрбещанейə к'ӧрд жи чаргошəбун, нивe п'ьр'е жь кəвьра дьһатьн чекьрьне, ле банед wана ньмз бун, мəсəлə: нивк'оч'əред нəһ'ийа Апаране, Т'алине, Qəмəрлуе дьчун ч'йаед Əлəгəзе, Аґ'маґ'ане, һолькед wана жи мина ед Дерсьме бун, ле фрqи əw бу, wəки ль вьр к'ӧрда һолькед хwə qӧбə ченəдькьрьн, əwана пə'н чедькьрьн, ломə жи 2—4 стун дадании бьн бане һольке. Вьра гəрəк мерьв занiьбуйа, гəло чь щур'ə һольк чедькьрьн, мəзьн һане бьч'ук? Щина һольк пе кӧлавед кəви ава дькьрьн, чьмки əв нав кӧлавар'a чəтьн дəрбаз дьбə, əw наһельн һольк дьлоп бькьн.

---

[1] Nuri Dersimi, Kürdistan tarihinde Dersim, Halep 1952, p'y 57

Һолькед к'оч'əра у нивк'оч'əрайə һ'имлида (нə һəр шийа) тəндур һəбун, ле к'оч'əраниве п'ьр'е харьна хwə сəр кöч'ка һазьр дькрьн, нан жи сəр селе дьпə'тьн. Һəма əw тəндур у кöч'ьк ощаха мале, һольке дьһат һ'əсабкьрьн. К'öрдед Лачине, Дерсьме, Əрмəнистане ль зозанə һ'имли кöч'ьк дьдан хəбате. Гöндада жи һəнə тəндур, бəг'ирə. Гöндед Лачинеда тəндур һьндькьн. Əw тəндур у кöч'ьк хенжь ощахе, символа малһəбуна wана тенə һ'ə-

Сəр селе нə'тьна нан (Симоновка, нəһ'ийа Севане)

сабкьрьн. Wəхта р'еwитийа мьн ль Лачине (сала 1955-а), мьн т'əне wарге Зертийа жерьнда тəндурəк дит, гəлəк wаргед дьнда кöч'ьк у бəг'ира дьдьн хəбате.

Чаwа мə жоре гот, ль зозане к'öрда ниве п'ьр'е ко... шодьгьртьн. Һəбун дö щур'е кон, ед бьч'ук у мəзьн, ед мəзьн бо малед п'ьр'нəфəр бун, конед öса пе чита п'арп сəр 3 дəрəща, йан жи ч'ə'вийа дькрьн, жь wана йəк бо меhвана, щие р'уньштандьне бу, йа дöда щие qиза-жьна бу wəхта меван дьһатьн, əwана wелəре бəрəв дьбун у шəв ль wе р'адзан, ч'ə'вийа сьсйа бо һасьлəте бу. Дəрһəqа конед к'öрдед Ереванейə бəре Ег'иазаров нвисийə:

Кʼӧрд конед рʼәнге wанә рʼәшда дьжин, wәки жь муе hьзьна hунандьнә. Мәзьнайа чадьра башqә-башqәйә, дьрежайа wана жь 5 hʼәта 30, ле бәрайи 5 hʼәта 15 гавинә. Бане wана пәʼньн, бе кʼӧләкьн, сәр стуна hатьнә авакьрьн, пʼари сәр чәнд дәрәща дьбьн“[1].

hасьләт бәр дәред кона у hолька hазьр дькрьн, конда хwәй дькьрьн. Бона хwәйкьрьна тарьш, хенжь гомед гӧнда рʼәх hолька hәбун гом, йан жи агʼлед сәрвәкьри, wәки пәз—дәwар дькьрьне. Бь готьна Узое Әʼвди hәбун гом у агʼлед qәбилед кʼӧрдед Иране, чаwа, мәсәлә, ед кʼочʼәлан, бирман у ед майи. Бо хwәйкьрьна малhәбуна кʼочʼәр у нивкʼочәра ӧса жи hәнә кучʼкед hʼәмьз, wәки бәр пез, гарʼане, бәр дәред hолька хwәй дькьн, дьз, qачах чәтьн сәр сәед ӧсада дьhатьн, әгәр әwана жь алиеса бь харьне нәhатьна хапандьн. Хwәйкьрьна малhәбуна кʼӧрдед кʼочʼәр у нивкʼочʼәр ниве пʼьрʼе дькʼәт стӧе кучʼька, ләма жи нә кӧ тʼәне кʼӧрдед Иране, ле тʼәмамийа кʼӧрдед кʼочʼәр, нивкʼочʼәр, ӧса жи ед hʼимли хwәлиерʼа гредайи, qаси сильhʼа хwә кучʼкед hʼәмьзә дьрʼ hʼьз дькьрьн.

Ль Дерьсме wәхта кʼочʼкьрьне, пез, деwер гәлийарʼа у щие дьнрʼа дьбьн, бо зрар нәгhижә нане чанди. Бь wи щәләби hʼәйwанәт жь синоре гӧндәки дәрте, дәрбази гӧнде дьн дьбә у тʼӧ зраре надә зәвийа, мерга.

Бо зедәкьрьна hʼәйwана гәләки фәрз бу чʼерә. Зозанеан нә кӧ тʼәне бо гәрма hавине дьчьн зозана, ле hʼимли бо хwәйкьрьна hʼәйwана, бо hасьләта пʼьрʼ.

Әw щиед чʼйа, кӧ кʼӧрд hавине пәз—дәwаред хwәва дьчьне, бь чәнд нава тен готьн: „әйлә“ йан жи „йайла“, „зозан“, „обә“. Әва хәбәрана чаwа пешда hатьнә, ед кʼенә? Накʼәвә тʼәв функсиа мә, гәрәк зманзан башqә пе мьжулбьн. Сәри әwә, wәки нав гәләк кʼӧрдада wән хә-

---

[1] С. А. Егизаров—Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии—Зап. Кав. отд. имп. рус. географ. общ-ва. Тифлис. 1891, КН XIII, вып. 2; стр. 24.

бәра дьдьн хәбате. Wан хәбәрар'а, фькра wанр'а бе глиотьн гредайә мьск'әне ч'ерә. Щие кō ч'ерә ле т'ōнә, ль wе зозан, обә у ед дьн т'ōнәнә.

Бәре, ль Әрмәнистане һәбун зозанед qәбил у бәред к'ōрда башqә-башqә, мәсәлә: „зозана Щәфәр аг'а", „оба Усьв бәге", „оба Ә'ли ог'ли", „Шәрәф бей", (Адрбещан) у ед майи. Һ'ōкōмәте щие ч'ерә дьда wан сәба һ'әйwанед хwә ле бьч'ерандана.

Һьлбәт, һ'ōкōмәте щие ч'ере р'ьнд дьда бәгләра, дәwләмәнда, ведәре щие р'ōшәте жи һәбу, һьнәк дәwләмәнда, һәма бь р'ōшәте щие ч'ерәйи р'ьнд дәст данин. Һәбун обә жи, wәки жь мәрнед бәред башqә бун: һәвр'а дьчун обәке, щие ч'ере, һ'әйwанед wан щики бу, т'омәри бу, һәбун дәwләмәнд, wәки тарьше wан п'ьр' бу, wана жь хwәлийа зозане кәрик, әгәр бь хатьр, йан жи бь „һōрмәт" дькьр бьн бандур'а хwә у т'әне пәз—дәwаред wан ль wе дьч'ерйа. Ле әw йәк һндьк дьqәwми, чьмки щие ч'ерә бо пәздәwаред т'әмамийа бәребу. Qәбил у бәред ōса гәләк һәбун, у ль wәлате дәрәкә нһа жи һәнә, wәки wаргед wанә башqә һәбун, мәсәлә: бь готьна Ә'мәре Аһ'мәд „wаргед Гридаг'а мәзьн дәст qәбила Гелойада бу, ле е ч'ук дәсте бәра Qзьлбашог'лийада".

К'ōрда һасьләта хwәйә һ'имли ль зозана т'оп дькьрьн. Әwана бо һазьркьрьна һасьләте һ'әта пайиза дәрәнг ль ч'йа дьман, ле ед нивк'оч'әр һ'әвки зу дьчун гōндед хwә.

„Оба щмаә'та к'ōрд wә'дәлийә — дьбежә С. А. Ег'иазаров. Әw һәр сал, бәри к'оч'кьрьне т'әшкил дьбә у һ'әта пайиза дәрәнги ль ч'йа дьминә'[1].

Нав жийина к'ōрдада алие малһәбунеда, щики фәрз дьгрә синоред оба, щие ч'ерә. Синоред оба бь дәст wәк'илед һ'ōкōмәте у элбашйа дьһат к'ьвшкьрьн. Гәләк щара синор бь т'әг'мина ч'ә'ва, бе чапкьрьн к'ьвш дькьрьн, мәсәлә: орт'а дō обада һәбун qәйа, ч'әм, кани, гол,

---

[1] Әw к'т'еб бь хwә р'у 19.

гəли, дар у ед майи, кӧ синор дьһатьи һ'əсабкьрьи. Жь ч'йае дорə оба, йан жи гӧнда йəк дьгһишт обəке, е дьи жи оба дьн. Бь wи тəһəри жи гəли, бани, бəстед ч'ерə п'арəвəдькьрьн. Щие ч'ерə п'ари сəр дəрəща дькьрьи, мəсəлə: Дерсьмеда щие ч'ерə п'ари сəр се дəрəща дьбу: йə пешьи бо щмаə'те бу, кӧ дьһатə һ'əсабкьрьне малһəбуна т'əмамийа гӧндийа, йан жи обе, һьлбəт бь обəбашийа'р'а п'əвхьсти, йа дӧда, щие ч'ерəйи азайə, wəки нə кӧ т'əне йа гӧндəки йан жи обəкейə, ле йа т'əмамийа нəһ'икейə, йа сьсйа, һəнə обə, wəки щие wани ч'ерə п'ьр'ə, əwана надьн хəбате, йан жи лап һьндьки дьдьн хəбате, хwəйе wайи щие ч'ерə бь wə'дəли хwəлийа хwə бь һəq дьдан обед щинар.

Фрqийа щие ч'ере к'ӧрдед Қавказе, Иране, Сурие у Дерсьме əw бу, wəки ль Иране у Сурнае пиве щие ч'ерə п'ьр'е дəст бəгзадада бу, ле ль Дерсьме, п'ара лапə зə'ф дəсте колективеда, щмаə'теда бу, чьмки жийина патрйархалие нав к'ӧрдед Дерсьме зʼһа qəwии бу, гредайибу жийина архайкр'а*.

Щие ч'ерə, һəбуна обе, йан жи т'əкмəрьва һəбуна əрьзи дьһат һ'əсабкьрьн, нзна т'ӧ кəси т'ӧнəбу синоре оба к'елəка хwə бе дəстурдайи бьч'еранда, йане на wе нав бəрада, qəбилада джмьнайи пешда бьһата, əw йəк гредайибу сəрк'аред бəра у ə'ширəтар'а. Дəрһəqа wе йəке: шəр'е qəбила, йан жи бəра əме паше хəбəрдьн; wəхта əм дəрһəqа qəбила, хунqетие, пьзмамтийа wанда бьнвисьн.

Хеижь ч'ерé зозана, нав к'əwшəне к'ӧрдада жи һəбуи щие ч'ерəйи башqəкьри, wəки һ'əта чуйина зозанə пəз—дəwар ле дьч'ерйа. Əw щие ч'ерə бона т'əмамийа малед гӧнд бу, т'ӧ кəси нькарбу бьгота, wəки т'əне тəрьше мьир'анə, чьмки пəз—дəwаре гӧнд т'əвһəв дьч'ерйа, ле wəхта дьчун зозана пəз—дəwаре бəрəке, чəнд мала,

---

* Бьнһер' qийатед архива института т'əрице, йа А. ӧлма, Р'СС Эрм. р'у 206.

йан жи т'әкмала башқә-башқә ль зозана дьдан ч'ерандьн, мәсәлә, бь готьна Ә'мәре Аһ'мәд, бәри р'еволйусиа Октйабре ль ч'йае Аг'маг'ане щиь ч'ерә айри-айри кърьбун. Жь wан щийа һьнәк дьгһишт аг'әләра, е дьн дьдан щолед wан. Һәма йәк жь wан Щәфәр аг'а бу, wәки дәрһәqа wида С. Ег'назаров к'т'еба хwәйә „Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии"-да гәләк нвисийә.

Qәдәхә бу, wәки обәке щие ч'ера обәкә дьн, бе р'әзальхийа хwәйе обе бьч'еранда. Һәр обәк щие ч'ере wе һәбу. Һьлбәт, щарна бь хатьр, обәке, дәwләмәндәки, феодаләки пәз—дәwаред хwә щики дьда ч'ерандьн, әw гредайи бу сәрк'арар'а, мәрьвайа wанр'а. We шунда һәбун обед öса жи, wәки щие wани ч'ерә п'ър' бу, ньнкарьбун, wәки гьшк бьдана хәбате, öса жи ед т'әкмәрьва, wи чахи wана щие ч'ере хwә бь һәq, бь qәwл—qрар дьдан обед щинар. Әва йәка нә кö бь һöрмәте, qәдрр'а, ле бь п'әрар'а, һәбунер'а гредайи бу.

Ль Дерсьме әрмәнийа әw һәqе кö гöнд дәwса щие ч'ере хwә дьстәнд, дьдан дера, ле к'öрда жь we п'арәк дьдан шьвана, к'әсиба. Р'астә, гöнәпеһатьн нав һьнәк элбаши, дәwләмәндада һәбу, ле әw нишан надә, wәки әхтийарийа wана жь алие малһәбуне, хwәлие, зозана йәк бу, wәкә һәв бу, чаwа дәрһәqа к'öрдед Ереване Ег'назаров дьбежә. Әwи нвисийә „к'öрд к'омед патриархалә демократинә, әхтийарийа нәфәред wан к'ома һ'ъзки дәwләмәндбә, йан жи к'әсиб, wәкәһәвә"[1].

Әм заньн, wәки С. Ег'назаров этнографәки мәзьнә, ле we дәрәщеда р'аст набежә, чьмки, чаwа нав щмаә'тед майида, öса жи нав к'öрдада сньф, хәбатчи у к'әдхöр һәбунә у һәнә. Әхтийарийа wана жь т'әрәфе щие ч'ерә у ед майи нә wәкә һәв буйә. Әw әхтийарийа, кö һ'öкöмәте дьда мöфтәхöра, нәдьда к'öрдед хәбатчи у ньнкарьбу жи бьда, чьмки wана һәр тьшт сәр һ'име qәйде сньфие

[1] Бьнһер' С. А. Ег'назаров — әw к'т'еб, бь хwә, р'уе 18.

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

дькьрьн. Ләма жи wәхта әм дәрһәqа щмаә'та к'ӧрдадә хәбәрдьдьн, гәрәк бежьи, wәки нав к'ӧрдада т'ӧ щара әхтийарийа мӧфтәхӧра у хәбатчийа йәк нибуйә у пькарьбу жи йәкбуйа нава qәйдәмәхлуqәтийа сньфиеда. Сәре шьван т'ьме ль сәр кәвьра, кӧлав сәр мьла, чомахи дестда, бьн шьли—шойеда, пәз хwәйкьрийә, ле хwәйе wи к'әда wи хwәрийә, р'ьнд дәрбаз кьрйә, жь алие һәбуне хне буйә.

Бона пешдабьрьна малһәбуна к'ӧрда у зедәкьрьна һ'әйwанед wан мәзьн бу р'ола шьван у гавана. Шьванед к'ӧрд кәри—сурие хwә р'ьнд нас дькьрьн, чьмки щер'бандьна wанә кал у бава һәбу, пәзе хwә р'ьнд хwәй дькьрьн, пспор бун. Нишанед һ'әйwана али пспора дькьрьн, wәки wана дһа зу әw һ'әйwан нас бькьрана.

Нишанед пез, деwер у һәбуна щмаә'те дьн, ӧса жи нишанед бәр у qәбила, ед һәwарие, дьзие у ед дьн һәла зуда, бәри qәйдәмәхлуqәтийа qултие һәбунә. Нишанед һәбуна арьзи нав мләта гьшкада һәбунә, дһа зә'ф нав wан щмаә'тада, ед кӧ һ'әйwанәтхwәйкьр бунә. Дәрһәqа wан нишана Липс дьбежә, wәки „нав щмаә'тед пашдамайнда нишанед һәбуне, кӧ һәбунә, дьданә к'ьвше, wәки әв тьштед һана е ви мәрие һанә, йан жи е к'ома мәрийанә, ӧса жи бо дьза әw нишан ьшарәти тен һ'әсабкьрьне. Әw нишанед һәбуна арьзи нишан дьдьн кайакед эскимоса, сурнед гак'увиед лапландси у тунгуса шәqае, wәки һәбуна к'омти те һ'әсабкьрьн. Лапландси у тунгус гӧһед һ'әйwанед хwә дьбьр'ьн чаwа нишанед һәбуна арьзи, ле ед шәqае һетед гак'увийа дьк'зриньн. Һәр нишанәкә һәбуна арьзи дькарә бьдә хәбате т'әне хwәйе wе нишане, мал йан жи т'әмамийа бәре, изна т'ӧ кәси т'ӧнә wе нишане дайнә"[1].

Нав щмаә'тада, алие нишанед һәбуна арьзи щмаә'тед к'ӧрд у ә'рәб дәwләмәндьн. Ә'рәб һ'әйwанед хwә ниве п'ьр'е бь к'ьзьрандьн у шәwтандьн нишан дькьн, ле к'ӧрда нишанед һ'әйwанед хwә һ'имли сәр гӧһа дьданә к'ьвше.

---

[1] Յու. Լիպս,—Իրերի ծագումը, Երևան, 1957, էջ 271:

Линс дьбежә: „нишанед һәбуне нав щмаә'та Қанадаеда у һьндед Америка шәqаеда жи һәнә, ле ль Америка п'әнзәре әwана дһа һндькьн алие чапа хwәва, мәсәлә: qәбилед мбайи, ашмусла у чирингуано бь нишане һәбуне һ'әйwана, qула, һащәта, һәла жьна жи нишан дькьн"[1].

Нһа жи нә кӧ т'әне нав щмаә'тед пашдамайида, ӧса жи нав ед пешдачуйида һәнә нишанед һәбуне, ле һьмбәри зәмане бәрәка кьри гӧһастьн к'әтие. Әwана сәр һ'име we традисиае жи нишанед кәвн у т'әзә дьдьн хәбате. Әw нишан ниве п'ьр'е бал хwәйе һ'әйwана һәнә, пе wан нишана һет, qор'ька һәспа, qант'р'а, гӧһдрежа у һ'әйwанед майи дьк'зриньн. Гәләк нишанед пез һәла ед зәмане бәрәканә, архайкьн, нишанед нһа жи, әви зәмане пешдачуйида сәр гәләк әшийа нишан дькьн, мәсәлә, сәр портфела, чәмәдана, qӧт'ийа, п'әрчә, диwара, дәрийа, ле чаwа нәхш.

Нишанед бәрәка ӧса чаwа мә гот, нав к'ӧрда гьшкада һәбун у нһа жи һәнә. Зәмане архайк әw нишанед к'ома бунә, бо һәбуна бәрейә т'омәри, ле дәрәнг, wәхта бәред архайк батмиш дьбун, wи чахи пешда һат һәбуна арьзийә т'әкмалә у чьqас дьчу к'ур дьбу. Wи чахи нишанед һ'әйwана, т'әмамийа һәбуна мәрийа п'ьр' дьбун. Аг'рие нишанед бәра дәрбази т'әкмала у т'әкмәрьва дьбьн. Жь зәмане архайк дәстпекьри һ'әта иро жи әw нишан бь гӧһастьнед хwәва, wәки һндькьн, һәнә.

Нав к'ӧрдада, һәр маләк нишанед һ'әйwане wан һәбун. Нишанед ӧса һәбун ль нәһ'ийа Апаране, ӧса жи ль нәһ'нед Әрмәнистанейә майи. Ле ль Дерсьме, нав к'ӧрдада wәки ә'йни мск'әне һ'әйwанәтхwәйкьрьнейә, нишанед һәбуна арьзи дһа п'ьр' бун. Нишанед wан әвед һаньн:

---

[1] Бьнһер' — әw к'т'еб бь хwә, р'у 271.

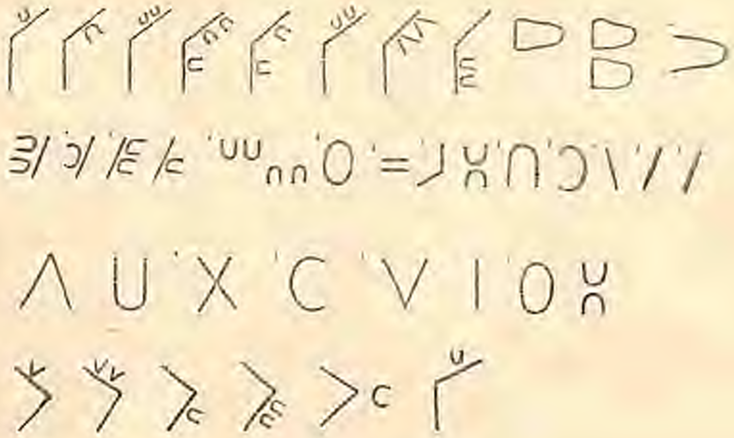

Нишанед һ'эйwанэт.

Ль нәһ'ийа Т'алине нишанед һана ль пез дькьрьн, wәки нһа жи колхозвән дьдьн хәбате. Мәсәлә: I= кәм. пашгöһ, пешгöһ, qьлч' III даг'.

Чаwа нишанед һан, öса жи ед жоре һьм бо пез, деwер, һьм жи бо һ'әйwанед дьн у һәбуна майи бук. Wәхта нишана ль деwер, пез у һ'әйwанед майи дькьн, әм жер'а дьбежьн дöрöфкьрьн.

Дарьке тöа'е.

Бәре һәбун малед öса, wәки дьготьн: „Дöрфкьрьн мала мә нае, нә п'акә, ләма жи wана дарькед нәхш чедькьрьн у стöе пез, йан жи деwерва дькьрьн. Дарькед öсар'а дьбежьн дарьке „тöа'е“. Дарьке тöа'е бьви щәләбинә:

Сәре дарьк бәрайева qӧлкьрийә. бәнәки р'ис тер'а дькьрьн у стӧе һ'әйwанва гредьдан. Дарьке тӧа'е т'әне бо нишандана һ'әйwана нинә, ле мqабли нәхwәшие у ч'ә'вавитьне жи стӧе һ'әйwанва дарда дькьрьн. Һлбәт, әва йәка бь һ'әбандьна дарар'а гредайә, wәки һәбуйә зәмане тотемизмеда. Әва нишанед бәре, ӧса жи ед нһа дәсте хwәйе һ'әйwанада шһ'әднамәнә, чьмки хwәйе һ'әйwана пе wе нишане дькарә һ'әйwана хwә ӧндабуйи зу нас бькә. Ӧса жи шьван—гавана п'ър'—һндьки һ'әйwане сури, гар'ана хwә нас дькьр, чьмки әw һажь нишанед пәз—дәwаред гәләк мала һәбун. Һәбун шьван, гаванед сәрwәхт, wәки гәләк—гәләк нишанед пәз, дәwаред бәр хwә нас дькьрьн.

Бь готьна Усьве Басо ль нәһ'ийа Ә'йнт'абе (бал Банда кәвн), нав к'ӧрдада, һьм нав әрмәнийада, һьм жи нав т'ьркада пе нишанед хwә нә кӧ т'әне һ'әйwан, ле ӧса жи һәбуна хwә майи нас дькьрьн, мәсәлә: щот, нир, фәред жь һ'әр'не.

Қ'ӧрдед Дилищане (Головино у Папанино), ӧса жи ед Әләгәзе, Лермонтове (Кировакан) нишанед һ'әйwанар'а дьбежьн: „пашгӧһ", „пешгӧһ", „һив". Терминед дьн жи нав wанда һәбунә, кал у бавед wана заньбунә, ле әw ньзаньн, йан жи бир кьрьнә. Әва нишанед һана ниве п'ьр'е ль гӧһе һ'әйwана дькьрьн. Нишанед ӧса, чаwа мә го, чаwа нәхш ль халича, кӧлава, т'ер'а у һәбуна дьн дькьрьн.

Һьнәк мал ван нишанед жоре, кӧ мә дәрһәqа wана гот, ль гӧһе һ'әйwана р'асте, һьнәк жи ль е ч'әпе дькьн, чьмки wәки гьшк ль гӧһәкикьн, wи чахи вәqәтандьна һ'әйwана wе чәтьнбә, нишана ӧса жи ль wәрсәлед һ'әйwана майин дькьн. Зәмане бәрәка нишан ль жьна жи дькьрьн, чаwа һәбуна мерә арьзи. Дәрһәqа wе йәке әме паше бежьн, wәхта әм хәбәрдьн дәрһәqа атрибутед патрономиа к'ӧрдиеда.

Нишанед һ'әйwана һәла вьр'нитийа wанда ле дькь-

рьн: ед голька, щə'нӧйа, щə'шька, карька, бəрхька у кӧдька.

К'ӧрдед Əрмəнистане пəза дӧсалир'а дьбежьн „кавьр'", йа нерр'а: „кавьр'е нер", йа мер'а „кавьр'а ме", йан жи бəрдир, йа се салир'а „бжаштир", пəза дьзе „ми", пəза се салийə нерр'а дьбежьн „qəрд", е нери чар салир'а „һогəч", йан жи „һогьч". Ле пəза ə'мре хwəда эп'ещə мəзьнбə: „маз". Һ'əйwанед кӧ һəла салəкə wан т'əмам нəбуйə, жер'а дьбежьн „вьр'ни", мəсəлə: голька вьр'ни, бəрха вьр'ни, саге вьр'ни у ед дьн.

Дəwар. Дəwара йəксалир'а дьбежьн „голька ме", йан жи „гольке нер", йа 2 салир'а (һьм нер, һьм ме), „мозьк", əгəр мозьки нерə, дьбежьн „мозке нер", мейə дьбежьн „мозка ме". Дəwаре се салийə мер'а дьбежьн „ногьн", ле wəхта за, дьбежьн „ч'елəк", йа се салийə нерр'а дьбежьн „щанəгə". Əгəр щанəгə нəхəсандибə, дьбен „бог'", йан жи „бог'ə", е мəзьнр'а, wəки дһа нир дькьн: „га". Һəспа йəксали, дӧсалир'а дьбежьн „щə'нӧ", йа се салир'а (ме) „манəги".

Əw һəспед р'ьнд дьбəзьн, орг'əнə, жер'а дьбежьн „һəспа кһ'ел", йан жи „һəспа ə'рəби", ле һəспа qолайир'а дьбежьн „бəргир". Дəвед ч'укр'а дьбежьн „кӧдьк". Дəвед кӧ пешйа дəва дьчьн: „нар'". Бзьна йəксалир'а дьбежьн „карьк" (карька нер, карька ме), йа дӧ сали: „гиск" (гиске нер, гиска ме). Бзьна бəре пешьнр'а, wəки wе бьзе: „тжтир", е нерр'а: се салир'а дьбежьн „т'əкə", ед лапə мəзьнр'а „нери". Гамешед чукр'а дьбежьн „əвəрик" у ед майи.

Ван хəбəра ӧса жи нйве к'ӧрдед Т'урк'иае, Иране, Суриае дьдьн хəбате. Əм дəрһəqа к'ӧрдед Ираqе у ед майи ньқарьн бежьн, чьмки бьн дəсте мəда qнйатед этнографие т'ӧнəнə.

Хwəйкьрьна пез, деwер, т'əне бо һасьлəте нибу, ӧса жи бо гошт, дон, һрие у ə'йара бу, лəма жи к'ӧрда бона һ'əйwанəт р'ьнд хwəйкьрьна у хӧрткьрьна т'ӧ мəщал у

мк'ан нәдьһевшандьн, һьм жь алие п'акбуна гома, т'әwла, һьм жь алие әйлада, wәки мә жоре дәрһәqа wе йәке гот, ӧса жи жь алие бехофкьрьна альфе һ'әйwанәти звьстанеда.

Һьлбәт, бо щмаә'те, хwәйкьрьна һ'әйwана бһаре, һавине у пайизе дһа р'әһ'әт бу, нә кӧ звьстане. Һавине шьвана, гавана, гольквана у бәрхвана һ'әйwан дьч'ерандьн, ле звьстане нәфәред мале әw хwәйдькьрьн: альф дьдане, т'имар дькьрьн, хwе дьдан у бьне wан т'әмьз дькьрьн. Әва хәбата бо нәфәре мале һндьк нибу.

Фәр'ьһ' те фә'мкьрьне, wәки чьqас зә'ф буйа ч'ере баш, дәбра п'ьр', wи чахи пәз у һ'әйwанед майи жи хӧрт дьбун, гәләк шир дьдан. Һәбуна к'ӧрда һ'имли жи әwбу: һасьләт у гошти.

Қ'ӧрда бь ә'мре к'оч'әрнер'а гредайи гәләк гошт дьдан хәбате. Ӧса жи то у маст. Қ'ӧрд бе гошт у пиваз нәдьман, гошт бе пиваз нә дьһат харьн. ләма жи дәрһәqа к'ӧрдада мәсәләкә әрмәнийа дьбежә (йане к'ӧрд дьбежьн) *«Սոխ չուտեմ, շաքա՞ր ուտեմ»* („Әз пивазе нәхӧм, ле шәкьр бьхӧм?"). Йане щие пиваз лейә шәкьр чьр'анә. Йа р'аст жи wәхта ль синге ч'йа, к'еләка щәw у канийа к'ӧрдед к'оч'әр селькада гошт дьqәландьн, к'баб һазьр дькьрьн, бе пиваз нькарьбун бьхарана, әw мәсәла әрмәнийа ә'мржийина к'ӧрдайә р'еалр'а гьредайә, р'астә. Һ'але һ'әйwана т'әмамийа хwәва һавине баш бу. Звьстане һ'әйwан жар дьбьн, пашда дьчьн, чьмки әwана гомада, т'әwлада гредайи тен хwәйкьрьне. Һәр маләкә к'ӧрда бона һ'әйwанед хwә дәбра звьстане һазьр дькьр. Альфе һ'әйwана бәре т'әне ка у гиһа бу, бо харьна һ'әйwана тьштәки дьн һазьр нәдькьрьн. Һәр сал, мәһа ийуне, йан жи ийуле гӧндийа жь чайира, хозана у жь ч'йа гиһа дьчьнин. Әw гиһа к'еләка гома, йан жи бал малед хwә лод дькьрьн. Әw бо wе йәке бу, wәки дәбр незик буйа, дһа р'әһ'әт бьбрана т'әwла. Қа жи дькьрьн мәрәка у звьстане дьдан һ'әйwанед хwә. Дәwар у һ'әйwанед дьнә гьр башqә альф дькьрьн, пәз жи башqә. Бо бәрха гомеда к'ошәк

дьбьр'ин, дькьрьн к'оза бәрха. Бәре пәз бәрдьдан, паше бәрх, ле бона голька жи һәма т'әwледа бәр сәк'öйа навбьр'и дьдан т'әwле, йан жи к'ошәки т'әwле у ль wе гольк гредьдан. Бь wи тәһәри альф башqә-башqә дьдан пез у деwер. Һ'әйwанед гьрр'а ка, гиһа дькьрьн афьр', ле пәз ль дәрва, сәр бәрфе альф дькьрьн. Һ'имли гиһа дьдан пез, ка һиндьк дьдане, әw жи wи чахи. wәхта гиһа т'öнәбуйа Әw малед кö к'әсибнеда бун, һ'але wан жь алие дәбре жи храббу, wана нькарьбу wәхтеда дәбра һ'әйwане хwә бьда сәр һәвдö, чьмки п'әрә дәст wанда т'öнә бу, бо дәбре йан гәрәк пәз—дәwаред хwә бьфротана, йан жи һасьләт, ле әw йәк бо нәфәред мала к'әсиб чәтьн бу.

Хенжь һәбуна дәбре гәрәк тарьш wә'дәда авдана, хwедана у wә'дәда жи альф бьдане, гом у т'әwлед wана гәрм буна, т'әмьз буна. Йа храб әw бу, wәки гом у т'әwлед бәре ч'ук бун, тари, нә'м, банед wана һ'әвәки qöбә бун у к'öләкәк—дöдö теда һәбун. Нһа öса нинә, бал мә, гöндед к'öрдайә колхозада гом, т'әwлед мәзьнә бь п'әнцәрә чекьрьнә, бь афьр'ед мәзьнә т'әхтәкьри, дәмудәзгед майнива. Колхоз гәләки гöһ дьдьн сәр хwәйкьрьн у зедәкьрьна пез, бона һри зә'фбә, чьмки к'әмала п'ьр'буна һрие бо мә гьшка мәзьнә. Бәре бал мә к'öрда пәз зә'ф хwәй дькьрьн у нһа жи колхоз—совхоз дһа зә'ф хwәй дькьн. Колхоз пәзе öса хwәй дькьн, wәки һрийа wан нәрмә назькә, мәсәлә, щьсне „Меринос", „Р'амбул". Гöнди ванр'а дьбежьн пәзе бь поч'ьк. Пәзе бь поч'ьк гәләки ль нәһ'ийа Лачине хwәй дькьн. Колхозед к'öрдед Әрмәнистане һ'имли пәзе щур'е бәре хwәй дькьн.

Р'оже се щара альф дьдьн һ'әйwана, щина жи дö щара. Wә'дәда альфдайин у баш хwәйкьрьна һ'әйwана бо һасьләта п'ьр' у гошти гәләки к'арә, пәзе кö храб те хwәйкьрьн, нә шир дьдә, нә жи п'аки гоште wан һәйә, ләма жи лазьмә пәз, дәwар р'ьнд бенә хwәйкьрьн.

Академикос Е. Д. Филйански готйә, wәки „мәрьв дь-

карә жь һәр ч'еләкә п'ути 3.000 литр шир бьстинә, әгәр әwана р'ьнд бен хwәйкьрьне"[1].

Ӧсанә, нһа гәләк колхоз, совхозед мәда жь һәр ч'еләкә башә п'ути сале 2.000—2.300 литр шир дьстиньн, щина һәла дһа зедә. Ч'еләкед ӧса баш нав колхозед к'ӧрдед Әрмәнистанеда гәләк һәнә. Әw жь wе йәкейә, wәки хенжь анина щур'ед ч'еләкед т'әзә, щур'е хwәйкьрьна һ'әйwана һатйә гӧһастьн. Бәре, чаwа мә го, альфе һ'әйwана-ка у гиһа бу, һндьк к'ӧләш дьдан wан, чьмки к'ӧләш жи һндьк бу. К'ӧрда һәр щийа нане хwә дьк'ӧтан, qәсәл дькьрьн ка. Щур'ед альфә дьн бәре т'ӧнә бун. Альфе техники колхоза дан хәбате у әw йәк нһа wанр'а буйә ә'дәт, мәсәлә: нһа колхоз—совхоз һ'әйwанар'а силосе һазьр дькьн, звьстане дьдьне[2]. Хенжь силосе дьдьне сьлqа, гәзәра, к'әләма, к'ӧспе у п'ьнщар'а дьн. We шунда щур'ед гиһейә башqә—башqә зедә бунә. Бәре к'ӧрда ньзаньбун чьйә авитьна гиһа, т'охьме вике, корнган, йонще, нһа давежьн. Әва щур'ед гиһе бо һ'әйwана гәләqи к'ардарьн, бь qийатьн, ләма жи ч'еләкед нһа дһа зә'ф шир дьдьн.

К'ӧрд р'ьнд фә'м дькьн, wәки нһа зедәкьрьн, хwәйкьрьна һ'әйwана гәрәк нә мина бәребә, ле бь щәләбе зоотехникнебә, сәр һ'име ӧлмбә. We шунда, колхозван, п'ешәкзанед wана т'ьме сбут дькьн, гәло к'ижан альф бо к'ижан һ'әйwана п'акә, к'ижан жи зраре дьдә wана. колхозван we йәке р'ьнд заньн, чьмки һәр щур'ә альфе башqә бь щур'әки т'әсиләйи сәр һ'әйwана дькә, әw кӧ нһа, чаwа мә го, щур'ед альф зедә бунә.

Фермед колхоза, совхозед һ'әйwанәтхwәйкьрьне һ'әйwана дьбьн зозана бо зедәкьрьна һасьләте. Бәре ә'wльн бо саг'ләми, паше һасьлдайин у гоштитийа тарьш

---

[1] *Ե. Դ. Ֆիլյանսկի—Անասնապահության մթերատվության բարձրացումը, Երևան 1951, էջ 90։*

[2] Силосе һазьр дькьн жь корнган, кукурузе нәгьһишти, жь онще у еа майин.

колхоз—совхоз мəщал—мк'анед зоотехникие дьдьн хəбате. Əва йəка бəре ə'дəт нибу, ӧса жи нава щмаə'тə дора ԝанда т'ӧнə бу. Ле нһа бь qанунед зоотехникие хԝəйкьрьн у зедəкьрьна һ'əйԝана буйə дəб нава к'ӧрдел советиеда. Ԝəхта дəрһəqа хԝəйкьрьн—зедəкьрьна һ'əйԝана хəбəр дьдьн, сəр левед ԝанə: „мəщал—мк'анед зоотехникие". Ле һəла һəнə колхоз у колхозван, ԝəки ԝан мəщал-мк'анед зоотехникие п'аки надьн хəбате.

Пешийа ԝе пащдамайине зоотехник, т'əшкилəте партиае, комсомола, органед мə советие шəр' дькьн.

Һавина, фермед колхоз—совхозайə һ'əйԝанəтхԝəйкьрьне т'ьме дьчьн зозана.

Сəба хԝəйкьрьн, зедəкьрьна һ'əйԝана кьрьна шьван-гавана гəлəкə. Бəре нава к'ӧрдада шьван—гаванед хԝəнди т'ӧнə бун. Шьван—гаванед нһа хԝəндинə.

Фə'мдарийə, ԝəки шьван—гаванед хԝəнди жь алие занəбуне, пспорие дһа пешьн, qанунед зоотехникие р'аст дьqəдиньн, ле һəр гава нинə, ԝəки фермада гӧмана хԝə т'əмами дьдьн сəр шьван—гавана. Qолхоз—совхозада һəйə контрол, зоотехник, дохтред һ'əйԝана, т'ьме хəбата сбуткьрьне дькьн. Бо хԝəйкьрьна һ'əйԝанед т'омəри нһа нормə һəнə, пе ԝан норма жи (һьлбəт нə һəр щийа) һəр тьшт те qəдандьн, лəма жи сəрк'аред фермаед һ'əйԝанəтхԝəйкьрьне, ӧса жи сəдред колхоза у директоред совхоза жь шьван—гавана дьхԝəзьн, ԝəки əԝана qанунед зоотехникие р'ьнд заньбьн, сəба шашийа нəкьн, чьмки һəр шашикə ԝана дькарə п'ьр'—һндьки зраре бьдə һ'əйԝанəт у шӧхӧле зедəкьрьна һасьлəте.

Бо дһа р'ьнд хԝəйкьрьна һ'əйԝанəт, ширдайина ч'елəка һьнəк нəһ'иед Əрмəнистане: Апаране, Т'алине у ед майи qанунед хԝəйкьрьна ч'елəка т'əмам наqəдиньн ,ӧса чаԝа ль Урьсете, Украинае у ль щие дьн дьqəдиньн, мəсəлə: ль Урьсете гəлəк колхоз, совхоз гар'ана ч'елəка бащqə хԝəй дькьн у ԝана жи п'ари сəр дəрəща дькьн. йан жи катигорийа, ле ԝе йəке һəла ль вьра кем дькьн,

wəки кемасийə, гəрək жь орт'е бе ḣьланин. Штейман дəрḣəqа ч'еләкед Каравайевое нвисийə:

„Сəба ч'ерандьне əм ч'еләка п'ари сəр се п'ара д... кьн. Əм wан ч'еләка дькьн т'əв п'ара пешьн, ед кö гəләки шир дьдьн, р'оже се—чар щара тен дотьн. Бо wан ч'еләка башqə дькьн щие ч'ерəйн дḣа р'ьнд, wəки дḣа незики гомед ферманə, щие wаргейн кö ḣ'əйwанед т'омəри ле те хwəйкьрьн. П'ара дöдада əм wан ч'еләка хwəй дькьн ед кö се щара тен дотьн, бо wан ч'еләка щие ч'ерəйн öса те к'ьвшкьрьн, кö ḣьмбəри йа пешкьри, эп'ещə дури гоманə у йа сьсйада бəрəв дькьн ч'еләкед стəwр, ногьна. wана дури ферма дьч'ериньн"[1]. ḣьлбəт, wи щур'əйи хwəйкьрьна ч'еләка башə, к'аре дьдə. Бал мə жи щер'бандьнед öса бунə, ле ḣ'əта нḣа жи нанинə сери, wəки р'оже се—чар щара ч'еләка бьдошьн.

Əw йəк гредайə р'ьнд т'əшкилкьрьна хəбатер'а у щие ч'ерəр'а. Əw ч'еләкед нəхwəшьн, ед т'əзə занə у авьс. wəки т'əв гар'ане ньqарьн ḣəр'ьн щие дур, незики ферма тен хwəйкьрьн.

Хенжь qанунед т'омəри, wəки мə гот, зозанада ḣəнə qанунед фермайə ч'ерандьне. Бригадир сəр ḣ'име wан qануна дькə сəр шьван—гавана, wəки əwана жи wе йəке р'ьнд заньбьн, гöḣастьне бькьн щие ч'ерə, чьмки wəхта ḣ'əйwан ль зозана т'ьме ль щики дьч'ерə, ə'рде ч'ерə р'ут дьбə, ḣешнайи наминə, əw зилед ḣешнайи, кö wе т'əзə дəрен, тен п'епəскьрьн, хьрабкьрьн, щие ч'ерə лап бе кер дьбə, лəма жи нḣа, хwəр'а кьрьнə ə'дəт, бь готьна бригадир, дохтре ḣ'əйwанəт, ḣ'əйwана бəре 20—25 р'ожа ль щики дьч'ериньн. Wəхта əw щи qолай дьбə, дḣа пез—деwер ле нач'ериньн, дьбьн щики майи, бе щие пешьни ч'еранди шинбə. Зил сəре хwə бьльнд дькьн, ḣешнайи р'адьбə, паше диса ḣ'əйwан тиньн ле дьч'ериньн. Əван мет'одед ḣана колхозванед Зəнгəлие, Головино, гöнде

---

[1] Ս. Ի. Շտեյման—Ինչպես է ստեղծվում կարավաևայի անհոր-գային նախիրը, Երևան, 1951, էջ 148—149։

Лермонтове, ӧса жи нәһ'иед майи р'ьнд дәрбаз дькьи. Бь wг тәһәри ч'ерандьна һ'әйwана колхоз—совхозада т'әwәк'әли нинә. Хәбата гӧһастьна щие ч'ерә бь системи у контроли те кьрьн, әw т'әwәк'әлтийа бәре һатйә һьлдан.

2. ҺАЗЬРҚЬРЬНА ҺАСЬЛӘТЕ

К'ӧрдед wәлате дәрәкә шир бь щур'е бәре: архайик бещәр дькьи. Һәма нһа жи к'ӧрдед Иране чаwа жь алие ә'мржийна хwәва, ӧса жи алие бещәркьрьна ширда пашда дьминьн, чьмки әwана һаж техника бещәркьрьна ширә т'әзә ниньн.

К'ӧрд шир жь пез,ч'еләка у ӧса жи жь мәдәка дьстиньн. Әwана шире һәспа, дәва у гӧһдрежа вәнахӧн, ле чаwа дәрмане нәхwәша дьдьн хәбате. Пәз ә'лбада, дизед һ'әрида, бәрошада дьдотьн, ле ч'еләк, гамеш: катошкада, ситьлада. Ль Лачине, Зангәлане у Дерсьме фәред һ'әр'и у дарә гӧловәр'да (колвак). Қолвак һ'имли қәбила фьндан (Дерсьм) дьдә хәбате.

Фәред бльнд даданин бьи ч'еләка, гамеша, ле ед ньмз бьи бзьна у мийа.

Қолвак жь дара чаме чекьрьнә мина қода, ед кӧ бәре һ'әбе нан теда дьпиван. Фрқийа колвака у кода әwә, wәки код бь п'әргалед һ'әсьн доргьртинә, ле колвак на.

Бона шир т'әмьзбә, пәй дотьнер'а дәст—дәст ль парзун дькьи. Парзун жь п'әрч'е зрав чедькьн. К'ӧрдед советие нһа жи парзун дьдьн хәбате. Пәй парзункьрьна ширр'а, шире пез башқә, е ч'еләка жи башқә дьк'әлиньн у дькьи маст. Бо wе йәке шире пез башқә дьк'әлиньн, чьмки әw тирә, зу бисой дьбә, йан жи дьқәтә. Пе һәске, даред т'әмьз шир ль һәв дьхьн. Пәй к'әландьнер'а шир датиньн щики һеньк, бона сарбә, паше кәванийа мале қлич'ка хwә дькә нав шир, әгәр шир зә'ф гәрм нибә, wи чахи әw һавен дьке. К'ӧрдед Дерсьме, бь ә'дәт, пәй һавенкьрьнер'а фәра шир дькьи нав кае, ле к'ӧрдед Иране у Әрмәнистане нав п'әрч'әда дьп'ечьн, дәрхун нивида дьдьн сәр фәра шир, бо щие вәкьрир'а һ ӧлм у гӧлм һәр'ә.

Чаwа бәре, нһа жи wәлате дәрәкәда, к'öрд шир бь ср-сум (нәһәра), мәшка, фәред һ'әр'и, сфьр у дарда бещәр дькьн. Әwана жь тог'авке р'уи һазьр накьн, ле жь маст һәзьр дькьн.

Бо һазьркьр-на р'уи, маст валай ср'сум, мәшка дькьрьн, дьк'лан, аqас дьк'лан, һ'әта р'уи жь маст дьqәтийа: пешда дьһат р'ун у дәw. Жь дәw жи тораq һазьр дькьрьн, жь шöжйа пәнер жи лорьк. Лорьке т'әзә мина пәнер бь тә'мә.

Һәбун qәбил, бәред к'öрда, wәки т'әне пәнере р'унәгьрти давитьне, е öса жи һәбун, wәки һьм е р'унәгьрти, һьм жи е р'угьрти давитьне. Мәсәлә, бь гöтьна С. Балойан, бәред к'öрдед Иране „безка" у „дебок'рийа", wәхта пәнер давитьне, р'уе шир нәдьгртьн, öса жи бәра „һәбука" ль гöнде Қ'арвансәре дькьрьн. Бәред к'öрда „мангуриа" у „мамәша" р'уе шир дьгртьн. Qәбилед к'öрде Дерсьме „мирасәзи" у „дәwрешщәмалан" wәхта авитьна пәнер р'уе шир һьлдьдан, һьлбәт нә т'ьме. Чаwа дьхwенә т'әсиләтийа әрмәнийа сәр wан һәбуйә, чьмки р'уһьлдана шир нәв к'öрдада гöнә дьһатә һ'әсабкьрьн, ле нав әрмәнийада у щмаә'тед дьнда әw фькр зуда һатйә һьланин.

Фькра гöнәһ'әсабкьрьна р'уһьлдана шир һ'әбандьнер'а гредайә. Р'ун у пәнер, öса жи тораq ә'йарада хwәй дькьрьн. Бещәркьрьна шир бь дәсте жьна дьһат кьрьн, әw йәк мерар'а шәрм дьһат һ'әсабкьрьн. Һәр бал мә, нав к'öрдед советиеда әw йәк һатйә һьланин, нһа жьн (һ'имли), öса жи мер бь шöхöле һазьркьрьна р'ун у пәнерва мьжул дьбьн.

Wәхта бь к'öрде советиер'а дәрһәqа к'лана дәw — маст хәбәр дьди, әwана бь һ'әнәк дьбежьн: „мә мәшк қ'ә'л кьрьнә". Қ'öрдед Иране у Дерсьме ниве п'ьр'е һәла мәшкада маст дьк'лен, нәһәрә жь мәшка четрә, әw дһа р'ьнд р'ун жь маст дәрдьхә. Маст qиз у бука дьк'ланд, һьлбәт жьнед сәрә жи т'әви wе хәбате дьбун. Жьнед сәрә сәрк'ари ль qиз у бука дькьрьн, нә кö т'әне wә'де

бещəркьрьна ḣасьлəте, ле бо т'əмамийа хəбате. Ве гаве жи, бь традисиа əẇ сəрк'ари ḣəйə. Qиз у бук нḣа бь сəре хẇəнə у ẇе хəбате бь дьл у əшq дьqəдиньн.

Нав qəбилед к'ӧрда гьшкада хəбата qиз у бука сбе шəбəqеда дəстпе дьбу. Борщəки бука жи бещəркьрьна шир бу, əẇана бəри к'лана маст ава сар дькьрьн нəḣəрə, йан жи мəшке. Əẇ бə ẇе йəке бу, сəва р'ун зу жь нав маст дəрк'əта. Ꝗ'лана маст шунда ср'сумда, йан жи мəшкеда дəẇ у р'ун пешда дьḣат. Ẇəхта жьна ле дьнḣер'и, ẇəки р'ун сəр дəẇ к'əтйə, гле-гле буйə, валайи ситьла дькьрьн, р'уне нвишк мина т'опа дькьрьн гре, жь нав дəẇ дəрдьхьстьн у дьдан алики, дькьрьн нав ава сар, бо нəḣ'əлə, паше дькьрьн диза, к'упа, таq-таq хẇе дькьрьн у дəрнəхун дьдан сəр дев ḣ'əта ḣ'əландьна р'ун (пайизе). Бо ḣазьркьрьна пəнер шире пез дьqəтандьн, дькьрьн парзуна, парзун дьдан сəр сəла, сəлед пə'нə кəвьри жи даданин сəр парзун. Ẇи чахи шӧжйа пəнер же дьк'шйа, парзун гӧлоөр' дьбу, пəнер дəрдьхьстьн, хẇе дькьрьн у дькьрьн к'упа, бо хẇеа хẇə бьгрə, паше дькьрьн ə'йара: нав тораqе. Пəнере р'ичал т'əштада ḣазьр дькьрьн. Нḣа малада диса мина бəре ḣазьр дькьн, ле ед колхоза фèрмада, йан жи заводед пəнерда щур'ед пəнерə дьн давене.

Бəре ə'ширəта сипка, ӧса жи к'ӧрдед дьн хенжь р'ун, пəнер у тораqе, лорьке томасте жи ḣазьр дькьрьн, ẇəки жь р'уне нвишк, то у масте парзункьри чедькьрьн. Пəй ḣəвхьстьнер'а дькьрьн ə'йара, чаẇа ə'йаред р'ун, пəнер: дəвəр'у даданин сəр сəла, звьстане бь наир'а дьхарьн. Томаст гəлəки бь тə'мə. Ꝗ'ӧрда жь пəнере шор'аве ḣ'ьзнадькьрьн, ле нḣа буйə харьнəкə ẇанə хẇəш пəнере шор'аве, пəнере боч'ка. Малада колхозван диса ə'йарада р'ун у пəнер хẇəй дькьн. Жь тораqе, чаẇа бəре кəшка йан жи чортан ḣазьр дькьн. Ꝗəшк гəлəк кери шəр'кьред к'ӧрда жи дьḣатьн. Нава ẇан qнйатед этнографиеда кӧ дəрḣəqа qəбила щəлалийа ль Головино (бажаре Дилищане) жь алие мəда ḣатйə нвисандьне, ḣəйə, ẇəки бəре к'ӧрдел лəшкəр ẇəхта шəр'а, ль чоле кəшк дьдан

хәбате, чьмки чорт'ан һ'ышкьн у гәләки тәйамиш дьбьн. Дәрһәqа we йәке Ә'мәре Аһ'мәд дьбе,—шәр'кьре щә-лали ль бәста шер' дькарьбу бь чәнд кәшка у нанава т'ә-мам лә'дәке шәр' бькьра у р'ьнд тәйамиш буйә. Әва йәка нав һәр qәбилада т'ӧнә бу. Wәхта жь мал нән нәдьгһишт шәр'кьра, wи чахи т'орбәк нан у кәшк бәс бу, wәки әw шәр'кьр жь бәста шәр' дәрнәе. Чаwа к'ӧрдед Закавказе-ӧса жи ед Т'урк'иае у Иране чортана дьдьн хәбате, кәшк харьнәкә wанә бәрбьч'ә'в те һ'әсабкьрьн. Һасьләта кӧ т'оп дькьрьн нә кӧ тӧ бе т'әне бо харьне бу, ле ӧса жи бо фротане. Қоч'әра әw һасьләта хwә дьбьрьн бажара, гӧндед дора хwә, щие кӧ ле дьман у к'ьр'ин—фротан һә-бу, бь п'әрәти дьфротьн, гәләк щара жи һәма бь тышта-р'а дьгӧһастьн. Нһа р'ьк'нва һатйә гӧһастьн щур'ед бе-щәркьрьна шир, һьланин-данина һасьләте. Бещәркьрьна шир колхозада, совхозада бь мет'одед т'әзә, пе машина те кьрьн. Әw щур'ед бещәркьрьна ширә бәре, wәки жоре һатйә нишандайин, гәләки примитив, щур'е патриарха-лие бун. Зәмане мәда бещәркьрьна шир һ'имли һат гӧ-һастьн. Нһа гӧндед к'ӧрдада һәнә заводед шир—пәнер, ӧса жи фермед колхоза шир бь щур'е т'әзә бещәр дькьн. Заводед ӧса Қ'арвансәреда (нәһ'ийа Арт'ике), Әләгәзеда (нәһ'йа Апаране), Лачинеда (нәһ'ийа Лачине) һәнә. Һос-тед к'ӧрд шир р'ьнд бещәр дькьн. *Мәсәлә*: Мәщите Бәк'ьр, Һ'әме Усьв жь гӧнде Қ'арвансәре, нәһ'ийа Арт'и-ке у ед дьн.

Нһа буйә ә'дәт фермед колхоза машинед себератор, катошкед ширчапкьрьне у ед дьн дьдьн хәбате, ӧса жи щур'ед һавенә т'әзә дьдьн һазьркьрьн. Бәре һавен жь маст бу, ле нһа һавен жь карийа у qнйатед химиае дь-дьн һазьркьрьн, жер'а дьбежьн мәйа химики. Бо бещәр-кьрьна шир р'әх дәм—дәзге техники т'әзә дьдьн хәбате мәщал—мк'анед бәре жи: ср'сум, парзун, һинщан у ед маши, һьлбәт гли дәрһәqа колхозванадане. Әwана, чаwа бәре, шире ч'еләка, йан жи е пез дькьн һинщана, дати-ньн щие һеньк. Шәв р'уе шир тог'авк дьгрә. Сбе шәбәqе

кәвани т'ог'авка шир пе шәрбька, йан жи һәска т'оп дькьн, дькьн фәракә башqә,наше дьк'лен. Бәре әw э'дәт т'ӧнә бу, зә'ф һндьк тог'авк дьк'лан, ле нһа бь т'әсилэтийа һасьлһьланина колхозә we йәке дькьн. Бәре, чаwa ма жоре гот, т'әне маст дьк'лан.

Хенжь завода, ферма, һәнә машинед колхозванайә ширбещәркьрьнейә арьзи жи, wәки щинаред wан шире һ'әйwанед хwә дьбьн, мала wанда машина дькьн. Бо шире мале, wәки һинщанада, т'әштала р'у дьгрьн, дьдьн хәбате термина һана: „Р'ахстьн". Wәхта дьбежьн шир р'ахьстьн, те фә'мкьрьн, wәки р'уе шир һатйә гьртьн. Колхозван пәнере р'унәк'ьшанди, ӧса жи е р'ук'ьшанди һазьр дькьн. Бәре пәнере р'ичал жь шире мийа у ч'еләка т'әвайи һазьр дькьрьн, ле нһа заводед шир-пәнер, ферма, ӧса жи гәләк колхозван т'әне жь шире ч'еләка һазьр дькьн.

Әрмәнистанеда, Адрбещанеда п'ьр'ә нав у дәнге маст, р'ун у пәнере к'ӧрда, әва йәка т'әне нһа нинә, бәредадә. Wәхта дьбежьн „к'рди масун у панир" (маст у пәнере к'ӧрда), р'о дьсәкьнә. Ӧса жи ль Адрбещане маст, р'ун у пәнере к'ӧрда һ'ьздькьн.

***

Нһа, хенжь һ'әйwанәтхwәйкьрьне у р'енщбәрие к'ӧрд мозед һнгьв жи хwәй дькьн. Әва йәка ль нәһ'иед Лачине у Зәнгәләре пешә, ле нав к'ӧрдед Әрмәнистанеда һндькә, һәла һостед к'ӧрдайә баш т'ӧнәнә, wәки р'ьнд хwәйкьн. Әва йәка кемасийә. К'ӧрда бәре моз хwәй нәдькьрьн. Жь алие мозхwәйкьрьне т'әсилэтийа әрмәнийа у адрбещана сәр к'ӧрда һәйә. Һостед wана али к'ӧрда дькьн, жь wана кадред мозхwәйкьр һазьр дькьн. Лаwькед щаһьл дәстпекьрьнә, дьчьн курсед мозхwәйкьрьнеда һин дьбьн, ле һәла һндьк. Хенжь we, к'ӧрд бь хwәйкьрьна тәйрәдә у к'еwришкава жи мьжул дьбьн. Щина хwәйкьрьна хнзира жи кьрьнә э'дәт.

3. МАЛҺӘБУНА Қ'ÖРДА У БЕЩӘРҚЬРЬНА ХWӘЛИЕ БЬ Ә'МРЖИЙИНА WАНР'А ГРЕДАЙИ

Нав һьнә литература ӧлми, р'ебари у бәдәwиеда бь змане әрмәни, урьси, фарьзи, т'ьрки, алмани, франсузи у ед майи һәйә әw фькр, wәки к'ӧрд т'ьме к'оч'әр бунә.

Әw йәк бь т'әриqи нә р'астә, кӧ жь алие гәләк автора һатйә нвисаре. Қ'ӧрда зуда дәстбь р'енщбәрие кьрьнә, хwәлийа wанә бәра, ӧса жи йа т'әкмалед wанә арьзи һәбуйә. Һьлбәт, әм ә'мржийина wанә к'оч'әрие нькарьн т'әхсиркьн, ле к'ӧрд, чаwа әw автор бадиһәwа дьбежьн, бәреда к'оч'әр нибунә. Қ'ӧрд зува бь хwәлиева гредайи бунә, ӧса жи гәләк жь wана к'оч'әр у нивк'оч'әр бунә. Хенжь р'енщбәра у п'ала нав к'ӧрдада чаwа ль Қ'ирманшаһе, Мосуле, Сене, Соуqбулахе, Дерсьме, ӧса жи бәре wәлате мәда млк'әдар, дәwләмәнд һәбунә. К'ӧрдед Иранейә р'енщбәр ниве п'ьр'е нһа бьн дәсте феодаладаньн, әwана зәлулиедаьн. Гәләк жь wана дьчьн бажара п'алә- тие дькьн. Қ'ӧрдед Ираqе, ӧса жи ә'рәб, бь wан п'ешава мьжульн. Чар пенщаниа бнәлиед wәлет (Ираqе- Ә. Ә') малһәбуна гондитиеда дьхәбьтьн. Қултуред малһәбуна гӧндитиейә фәрз һ'әсаб дьбьн щәһ, хӧрмә, гәньм, брьнщ, пәмбӧ.

Әва йәка нишан дьдә, wәки к'ӧрдед Ираqе зуда бь хwәлиева мьжул бунә. Нһа һәйә буржуазиа к'ӧрда, завод—фабрикед wан у гәләк п'алед к'ӧрд, wәки wан фаб-

рик—заводада дьхәбьтьн, к'әда wана те харьн. Щмаә'та р'енщбәрр'а дьбежьн „р'әйа", йан жи „р'ьа'т". Әw термин һ'әта нһа жи те готьн.

К'ӧрдед wәлате мә, бәри р'еволйусна Октйабрейә сосиалистиейә мәзьн, ӧса жи к'ӧрдед wәлатед дәрәкәда бь ә'мржийина патриархал—феодалиева дәрбаз кьрьнә. Әм жь т'ариqа мәрьвайе заньн, wәки малед патриархал, ӧса жи феодал бе бещәркьрьна хwәлие нәдьбун.

Сәр һ'име qийатед этнографие, фолклоре у литература нәшьркьри әм дькарьн бежьн, wәки зуда к'ӧрд хwәлиева гредайи бунә, ӧса жи һәбунә к'ӧрдед к'оч'әр у нивк'оч'әр. Һәма әм һьлдьн к'ӧрдед wәлате мә бәри р'еволйусиа Октйабре жь сала 1594-а дәстбь р'енщбәртие кьрьнә (Лачин), к'ӧрдед Апаране, Т'алине, Басаргечаре, Сӧрмәлие, Qәрсе жь qӧр'на 19—а ә'йанә, wәки һ'имли р'енщбәр бунә. Әw qәбил, бәред бльндщийа дьман, мәсәлә: шунка, сипка, мәһмда, бәла хwәли бещәр дькьрьн, ле к'ӧрдед ль дәшта дьман, дора Ереване, ль Нахищеване у щиед майи к'оч'әр бун. Әwана бһаре пәз—дәwаред хwәва дьчун зозана, пайизе дадьгәр'йан qжла. Wәки әм нһа һьлдьн нәһ'ийа Дерсьме, к'ӧрдед wедәре, чаwа бәре, нһа жи хwәлие бещәр дькьн, ӧса жи к'ӧрдед Иране у Ираqе. Хwәли, чаwа һ'әйwан, әшйа, малһәбуна к'ӧрда арьзи дһат һ'әсабкьрьне, изна т'ӧ кәси т'ӧнәбу, wәки хwәлийа е дьн бьда хәбате, йан жи бьфрота, жь синоре wи гиһа бьчьнийа у ед майи. Дәрһәqа wе йәке Һакоб Шаһпазйан р'ьнд нвисийә, әw дьбе:

„Нав qәбилада нә кӧ тӧ бе т'әне хwәли нае фротане, ле һәла мәрьвәки жь qәбила башqә ньқарә хwәлийа (синоре—Ә. Ә'.) qәбиләкә дьнда бьжи, бь р'ебари дәрбазбә бе изндайина әлбаши. Синоред qәбила гьшка нишан кьрьнә. Әгәр йәк дәст бьдә сәр хwәлийа йәки дьн, бьзанбә, wәки шәр'е пешда бе нав qәбилада"[1].

---

[1] Հ. Շահպազյան— Քյուրդ—Հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 118։

Һьлбәт, Шаһпазйан ведәре р'ола элбаши гәләки мә-зьн дькә. Нә р'астә, wәки мәрие qәбиләке нькарьбу хwә-лийа qәбила дьнр'а дәрбаз буйа, әw йәк нав к'ӧрдада т'ӧ-нәбуйә, ле р'астә әw гьли, wәки щики дьн әw к'т'еба хwәда дьбе йәки нькарьбу синоре qәбила дьн бьч'еранда.

Әва йәка нишан дьдә, wәки к'ӧрд гәләки бь щие т'ерә у нанавитьнер'а гредайи бунә, пьрса хwәлие нав wанда йа аграрие фәрз буйә, гредайи ә'мржийина wан-р'а, зедәбуна малһәбуна wанр'а.

Бәре, к'ӧрдед wәлате мә бь һащәтед р'енщбәриейә примитив хwәли бещәр дькьрьн, мәщала хwәлир'акьрь-не һ'имли щот бу, к'отан паше бу ә'дәт, әw жи бәре ә'wльн дәwләмәнда дәст дани, йан жи чәнд мала хwә-р'а к'отанәк дәст данин у хwәлийа хwә пе р'адькьрьн. Һьлбәт, дәwләмәнда пе к'отана, ле к'әсиба пе щот әк'не хwә дькьрьн. Ль щие ч'йа, бәрwаред т'ик, чаwа Лачинә, Дерсьмә, Қ'әлбәщарә, хwәли пе щот р'адькьрьн, чьмки к'отан wандәра нә дьхәбтин. Әw мәриед к'әсиб, кӧ га у щоте wан т'ӧнә бун, пьзмамед wанә дьне хwәлийа wан пе щот, йане к'отане хwә р'адькьрьн. Щие р'аст, йан жи һндьки бәрwар пе к'отане р'адькьрьн. Қ'отанеда 3—5 щнр гредьдан. Һодаг', мач'гьр йан жь мале бун, йан жь к'ӧрдед бра—пьзмам бун. Бал дәwләмәнда ӧса жи к'ӧрдед к'әсиб дьхәбьтин, һорик дажотьн, һ'ьзки бла нә жь бәра дәwләмәнд буйа, йәкә.

Qиза һодаг'ти нә дькьрьн, әw йәк шәрм дьһат һ'ә-сабкьрьн. Мач'гьр мер бун. Җьна малда нан дьпә'тьн, харьн чедькьрьн, ле qиз у бука жи нане п'ала дьбьрьн зәвийа, ч'айира.

Қ'ӧрда хwәлийа хwә бь ви щәләби бещәр дькьрьн. Әw хwәлийа сала пешьн давитьн, сала дӧда дьһиштьн, бо һесабә, йане дьбу хозан. Ле әw зәвиед кӧ дьхwәстьн сала дӧда жи бавежьн, wи чахи зәвийа чьни пайизе шов дькьрьн у сала дӧда давитьн.

Бәре бо п'ьр'стәндьна һасьләте, т'ӧ qийат нәдькьрьн нав хwәлие. Бо we нете һәр тьштәк дькьрьн: т'охьм дь-

гöhастьн. Əw сала зəвикеда щур'əки т'охьм, мəсəлə: гəньм давитьн, сала лöда дькрьн щəh, салəкə дьн щур'əки т'охьме майи. К'öрдед Закавказе h'имли щəh у гəньм. ед Ираqе. Иране у Т'урк'иае хенжь щəh у гəньм гьлгьл, гарьс, корьк, ниск жи давитьн.

həбун малед к'əсиб, wəки жь т'əрəфе хwəлие бəлəнгаз бун, хwəлийа wана лап кем бу. Лəма жи wана фəрсəнд нə дьдан хwəлие, бо салəке бьминə хозан, hесабə. hесакьрьна хwəлие h'имли жь дəwлəмəндар'а ли həв дьhат, чьмки хwəлийа wана зə'ф бу. Пьзмама щарна к'омəк дьдан к'öрдед хwəлийа wан кем- к'əсиба. Əw к'омəкдари бал hьнəк qəбила зə'ф бу, бал hьнəка жи кем. Əм биньн орт'е бəра щəлалийа*), wəки хенжь к'оч'əртин хwəли жи бещəр дькрьн. Дəрhəqа щур'е бещəркьрьна хwəлие у алик'арийа wан бо həв, Узое кал дьбежə:

„Гəлəк щара, бəра щəлалийа мəщал—мк'əнед р'енщбəрие (щот, к'отан, кам, нир, га), бь həвр'а чаwа бра-пьзмам дьдан хəбате, йан жи ед нирк'еше wан т'öнəбун, нирк'еш дьдане, wəки wан т'əкмалед к'əсиб хwəлийа хwə wə'дəда р'акьрьна. К'омəкдара бь сре хwəлийа хwə бещəр дькрьн"**).

Бəре к'öрда т'охьм дəрман нəдькрьн, лəма жи дəрhəqа дəрманкьрьна т'охьм термин нəhатьнə э'франдьне. Ле тьштəки дьн həбу, гəрəк т'охьм бь щəлəбе щер'банди бьhата р'əшандьн. Гəрəк öса буйа, wəки нə зə'ф серəк буйа, нə жи сьх. Бо р'əшандьна т'охьм мəщалед техники т'öнəбун. hьнəка т'охьм шалькада, ед дьн кодада, р'бикада, йан жи фəред майида дьр'əшандьн.

Т'охьм мера дьр'əшандьн, əw йəк нə п'еше qиз у бука бу, wəки жьна т'охьм бьр'əшанда, həла гöнə дьhат

*) Ниве qəбила щəлалийа п'ьр'е, бəри зəмане советие ль дора ч'йае Гридаг'е (Масисе) дьман, ед дьн жи ль qəза Ереване бун. Əwана hьм к'очəр бун, hьм жи хwəли бещəр дькрьн. ле п'еше wани h'имли к'очəрти бу.

**) Гот Узое Ə'вди - бнəлие Головиное, жь алие автор hатиə нвисандьне сала 1958-а

ḣэсабкьрьн. Дәрḣәqа we йәке паше we бе хәбәрдан. Е кӧ т'охьм бьр'әшанда, сәре зәвие дьсәкьни, незики 2—3 метр бәрайа ә'рде дьда бәр хwә у дәстбь р'әшандьна т'охьм дькьр. Т'охьм бь дәсте р'асте дьр'әшандьн. Гәләк к'ӧрда, башqә готи т'эреqе р'әшандьна т'охьм бь ḣ'әбандьнер'а гредьдан, дьготьн: „Дәсте р'асте бь херә", wәки нә р'астә, чьмки бь т'әбиййәти, дәсте р'асте мәщала хәбате ḣ'имлийә, гредайә бь фәсалер'а. Дәсте ч'эпе щие дӧда дьгрә. Шровәкьрьна we йәке нә п'еше мәйә. Е т'охьм дьр'әшанд, дӧа дькьр (нḣа жи ӧсанә ль wәлате дәрәкә). Дәрḣәqа we йәке әме паше бьнвисьн, wәхта әм бьнвисьн дәрḣәqа пашмайинед ḣ'әбандьне. Wәхтәке шунда, ḣәла бәри зилдайина ḣ'әбед нан, зар'а зәви чәгил дькьрьн. Әwe йәке әшq нав qиз у бука, зар'ада пешда дани.

Чаwа т'әмамийа щмаә'те, ӧса жи к'ӧрда зәвиед хwә ав дьдан, wәки ав ḣәбуйа. Зәви ә'сре ав дьдан, wәхта дьбу ḣеньками. Зәви шәв жи ав дьдан, ле wәхта ав кем буйа, wи чахи әw хәбат шәв у р'ож пәй ḣәвр'а дькьрьн. Хорта зәви, чайир у щиед демә майи пе мәр'а ав дьдан. Жьн бь we йәке мжул нә дьбун. Бо анина аве гәләк щара бәред к'ӧрда qәwата хwә дькьрьн йәк, бь ḣәвр'а ав дадьн. Сәр наве пьзмамтие дәwләмәнда жи к'әсиб жь хwәр'а дьдан хәбате. Гәләк щийа, пе кәвьра, чим у хwәлие голед мәзьн чедькьрьн. Щиед кӧ ав ле ḣндьк бу, ава щәw у канийа ḣндьк—ḣндьк дьḣат т'жи дьбу, дьбу гол. Әw бәнд йан ḣ'имли бун, йан жи wә'дәли. Wәхта авдана зәвиед гӧндийа, ḣ'ьзки зәви гьшк щергәке буна, бәре ә'wльн бо „ḣӧрмәте" зәвиед дәwләмәнда, йан жи мьлк'әдара ав дьдан, паше ед к'әсиба у гӧндиед нивчә. Әва йәка сьфиер'а гредайи бу, wәки бь щур'е ә'дәт нав к'ӧрдада дәрбаз дьбу, чьмки фә'мдарийа к'ӧрда жь qальбе qәбила дәрнәдьк'әт, wана гәләк щара ḣәр тьшт бь qәбила у ә'дәтр'а гредьдан. Ле ḣәбун к'ӧрд жи, wәки пешийа we йәке дькьрьн шәр'.

Ḣәбун зәвиед ӧса, wәки ль сиңге ч'йа, бәрwара бун,

ав нә дьгҺиште, к'өрд дьман гөмана баране. Салед qөр'-льхие к'ар т'өнә бу.

Чаwа мә жоре гот, бо „Һөрмәте" бәре ә'wльн хwәлийа дәwләмәнда дьҺат авдан. Бьн wе хәбәра „Һөрмәтда" гәләк тьшт вәшарти бу.

Авдана зәвийа пьрсәкә фәрз бу ә'мржийина к'өрдада, чьмки гәләк щара дьбу qөр'льхи, баран кем дьҺат, йан жи qә нә дьҺат, зәви Һ'ьшк дьбун. Хwәлийа гөнд, йа лапә баш у гьшка зә'фтьр дьгҺишт дәwләмәнда.

Р'астә, бь qануни ав бо т'әмамийа щмаә'та гөнд бу, ле wәхта бәлакьрьна wе, wәки бь дәсте мираб дьҺат кьрьн, бәре ә'wльн wи ав дьда дәwләмәнда, паше гөндиед ниввә у к'әсиб. Wәхт Һәбу, wәки ав qә нә дьгҺишт к'әсиба.

Мираб, жь алие Һәбуне, бьн бандур'а дәwләтийада бу, wи п'әвгредана хwә бь wанр'а дькьр йәк у р'өшәт жь wана дьстәнд, бо wе йәке жи бәре ә'wльн ав дьгҺишт дәwләмәнда.

Wәхта өса нәр'асти дьбу, к'өрда шкйате хwә бь диwанбаши дькьрьн, ле шкйате wан дәрбаз нәдьбу, чьмки ед кө р'өшәт дьдан мираб, өса жи дьдан диwанбашийа: qөльхдаред дәwләтейә ч'ә'вqөл. Диса мәрие к'әсиб дьма стөхар у бәләнгаз, qәwата wана нә дьгҺиште, wәки р'өшәт бьдана мөфтәхөра.

Сала нан кем бьҺата, Һәмин Һ'але гөндиед к'әсиб дҺа храб дьбу, жь алие Һәбунеда пашда дьчу, чьмки бо дәстанина нан тарьше хwә дьфротьн, йан жи меред малә дьчун бажара, бо qазьнщкьрьна п'әра, дәстанина нан.

„Хwәлийа лапә р'ьнд жи к'әтбу дәсте дәwләмәндед гөнд. Хенжь wе, гөндиед к'әсиб, ед пьзмамед wана гөндада т'өнә бун, нькарьбун хwәлийа хwә бещәркьрана, чьмки щот—к'отан у нирк'ешед wан т'өнә бун, ләма жи wана арик'ари жь дәwләмәнда дьхwәстьн"[1].

Гөндада идара мәриед к'әсиб нә дьбу. Ләма жи wа-

[1] Бьнҥер' *Ա. Ավդալ—Անդրկովկասյան քրդերի կենցաղը, Երևան, 1958, էջ 18։*

на бәре xwә дьдан хәрибие, дьчун бажара бо капека дәстхтьн, к'öләфте xwә пе xwәйкьн. Әwе кö дьчун бажара, һьнәк жь wана к'öлфәте xwә щигöһасти дькьрьн у дһа вәнәдьгәр'йан гöндед xwә. Ед бажарада бе нәфәред xwә дьман, дьхәбтин, п'әрә qазьнщ дькьрьн, малер'а дьшандьн, ле wәхтәке шунда диса дьһатьн малед xwә, паше диса вәдьгәр'йан бажара, һ'әта wи һ'але зәлулиеда дьмьрьн.

Бажаред кö к'öрд теда дьман (Т'билиси, Бат'уми) һ'әта нһа жи һьнәк теда дьминьн, öса жи ль Ереване нһа к'öрд һәнә, ле һ'але wана һ'имва һатйә гöһастьн, мина бәре ниньн, ша у бәхтәwарьн. Бәри р'еволйусиа Октйабре xwәндьна к'öрдед Закавказе т'öнә бу, һәла к'öрдед әзди, чаwа мә жоре гот, xwәндьн гöнә һ'әсаб дькьрьн. Әwана нәxwәнди бун, ләма жи wана бажарада һ'имли пьшток'еши дькьрьн, ле нһа öса нинә. К'öрдед wан бажара нһа ниве п'ьр'е xwәндинә, qöльхдар у п'ешәкк'арьн. т'әрка пьшток'ешие данә, ед кö манә жи, жь сьлсьләта кәвньн, һәрчи щаһьл нһа пьшток'ешие накьн.

Чь кö жь хәбата бажара дьһат (п'әрә, әшйа), дәрәщәкә һәбуна мале дьһат һ'әсабкьрьн.

Әw мере дьчу бажар, чь кö qазьнщ дькьр, бь xwәстьна нәфәред мале гәрәк бьшанда, йан жи банийа мале Әw йәк борще wи бу, бь щур'әки бубу ә'дәт, бь моралиизна wи т'öнә бу, wәки гәләк хәрщкьра. Ведәре, һьлбәт, әм һ'әсаб накьн мәриед сәрxwәш, малхраб, нәт'öтьшт, wәки чь кö дәст данин бажарада бадиһәwа хәрщ дькьрьн, п'уч' дькьрьн. Чь кö жь мале у дәр дьһат, хенжь һәбуна бука, һәбуна нәфәред мале гьшка дьһат һ'әсабкьрьн. Һәбуна бука мале һ'әсаб дькьрьн щһез, п'ешк'ешед wе у шкарте кö жь мала баве дани мала мере xwә. Шкарт һ'имли ногьн бун, ләма жи wәхтәки шунда әw т'әв һәбуна мале дьбу, ле щһез у п'ешк'еш жер'а дьман, чаwа п'ара wейә башqә маледа. Әгәр буке бь р'әзадьлийа xwә жь щһез у п'ешк'ешед xwә тьштәк нәда жьнт'иед xwә у qизед мале гһишти, т'ö к'әси тöрьш нә дькьр же хәбәрда.

хенжь газьна, ле әwе бь р'әзадьлийа хwә дьда wаңа, ләма жи щһез гәләки нә дьма, нава 2 сала, 3 салада хьлаз дьбу. Һьлбәт, щһез нә дьк'әт т'әв qазанща буке. Qазанща wе хәбатер'а гредайи бу, wәки дьк'әт т'әв малһәбуна к'ӧлфәт.

Хенжь һәбуна малейә арьзи, хwәлие у ед дьн, һәбу һәбуна гӧндә т'омәри жи, әw хwәли, кани, щәw, ч'әм у п'ьра бун. Ведәре т'ӧ кәси нькарбу дәст бьда сәр кани, ч'әм, щәw у п'ьра,бьгота йа мьнә у ед майи, чьмки кани, п'ьра, ч'әм у щәw бь дәсти гӧндийа дьһатьн к'олан, чекьрьн, бь qәwата т'әмамийа гӧнд, йан жи т'әбийәти бун. Т'ӧ к'әси нькарбу бьгота, wәки кани, йан жи п'ьра, ч'әм һәбуна wийә арьзийә.

Һәбун каниед ӧса, wәки сәр наве мәрьвед башqә, йан жи qәбил у бәра бун, ле ава wан канийа диса бо т'әмамийа щмаә'та гӧнд бу. Әw гӧндед ава wан т'ӧнә бу, малед wан башqә жь хwәр'а бир дьк'олан, әw бир бь наве малхӧе дьһатә готьн, мәсәлә: ль нәһ'ийа Апаране, гӧнде Щамушвана мәзьнда (нһа Әләгәз) һәбу бира Ә'вдое пьср. Ль нәһ'ийа Лачине орт'а дӧ гӧндед Зертийада каник һәйә, жер'а дьбежьн „Булаха"*) һ'әсәнләра, йан канийа сәр наве qәбила һ'әсәнләра. Ӧса жи навед гәләк тьшта сәр навед qәбила һатйә готьн, нһа жи әw нав ленә Бо бещәркьрьна хwәлие авдан т'әне бәс нинә. Wе шунда гәрәк зәви р'ьнд бьһатана чәгилкьрьн.

Пәй гһиштьнер'а, чаwа әм заньн дәстбь гиһадрун у нандруне дьбу. Бәре, чаwа нһа, бәре ә'wльн гиһа дьдрутьн, паше щәһ, гәньм, гьл-гьл, корьк, гарс у ниск. Нав ванда ед сәри щәһ у гәньм бун. Ль щие нә ч'йа, ньмз, к'ӧтасийа ийуне дәстбь гиһадруне дьбу, нан дьдрутьн

---

*) Булах — әдрбещанийә, йане кани.

15—20-е ийуне, ле ль щие ч'йа гиһа дьдрутьн 15—20-е ийуле, дәстбь нандьрунe дьбу 10—15-е августе.

Чаwа мә жоре гот мәщал у мк'анед р'еншбәрие бәре жь алие техникае гәләки примитив бун, бь щур'е патриархал. Ль Лачине, Дерсьме, К'әлбәщәре пе дә'се, ле к'ӧрдед Иране кӧ ль дәшта дьман, ед qәза Qәрсе, Ереване пе к'еләндийа гиһа у нан дьдрутьн. П'алед гиһа, нан дьдрутьн, жер'а дьготьн „ирг'ат". Дһа р'аст готи, ирг'ат әw бун, ед кӧ бал дәwләмәнда, дәштед wанда бь wә'дәли дьхәбьтин, һәq дьстәндьн. Нһа колхозада wе термине надьн хәбате, чаwа бәре дьготьн нһа жи дьбежьн „п'алә", йан жи „хәбатчи", п'алед бригаде, хәбатчиед бригаде.

Wәхта һәла нан нә wәшйа бу, дәwләмәнда ирг'ат дьгьртьн у нане хwә wәхтеда дьдан друтьн. К'ӧләш пе з'рәба у фрг'уна данин бедәра, ле щие ч'йа, wәки т'әне шьвәр'е ле һәбун, мәсәлә: Лачин, К'әлбәщәр у Дерсьм, гиһа у нане хwә пе к'әра, qант'р'а у һәспа дьк'ьшандьн бедәра.

Нав qәбила сипкада гиһадрун у нандрун һ'имли мера дькьрьн, паше жьна у qиза. Жьна у qиза т'әне тьрмьх дькьрьн, ле жьнед зӧqрийа, щәмалдина әw йәк шәрм һ'әсаб дькьрьн. Жьнед дәwләмәнда кем дьхәбтин, ле ед к'әсиб мәщбур бун бьхәбьтйана, әw йәк гредайи бу һ'але wанр'а, малһәбуна wанр'а, кемасиед wанр'а.

Жьна к'әсиб дьгот:

— Эһ! Шәрм, нә шәрм йәкә, идара мә набә, гәрәк әм бьхәбьтьн... Хенжь хәбата хwә, qиз у жьнед к'әсиб wәхта хәбата чоле — зәви, хозанед дәwләмәнда трмьх дькьрьн, кам дажотьн у шӧхӧле дьн дькьрьн.

Сәрк'арийа нандруне у гиһадруне, ӧса жи бещәркьрьна хwәлие у културеd майи малхwе дькьр. Wе дәрәщеда сәрк'арийа жьн у qиза, ӧса жи йа зар'а кәванийа дькьр.

Хәбата ирг'ата wа дәст пе дьбу: әwана wәхта гиһадруне, йан жи нандруне, сбе шәбәqе бәр дәре дәwләмәнд т'оп дьбун, бе тә'ште дьчун дәшта нандруне.

Бо хəбата гиһадруне у нандьруне зу бьһата сери, п'ала һəла эваре, һащəтед хԝə һазьр дькьрьн, к'елəнди у дə'(туж дькьрьн, дьдрутьн һ'эта р'о эп'ещə бльнд дьбу, паше qəԝəти дькьрьн. Пəй тə'штер'а qасəке һеса дьбун, паше диса дəстбь хəбата хԝə дькьрьн. Ниврo нан дьхарьн. Харьна ԝана мала хԝəйе зəвие дьда. П'алə, һəр щийа сбе шəбəqе, һ'эта р'о дьчу ава, дьхəбьтин, əԝана бь сəһ'эта нə дьхəбтин.

Пəй друнер'а дŏ щур'ə бəрəвкьрьна гиһе у к'ŏлəш һəбу. Йа пешьн: гиһа, ŏса жи к'ŏлəше нан нав зəвийада, мина бургед египта, qуч' дькьрьн, дькьрьнə плур. Йа дŏда: к'ŏлəш дькьрьн хŏром, гŏрз даданин сəр һəвдŏ: qаси дрежайа 2—3 метра дькьрьн п'арт у пе ə'рəба, фрг'уна дьк'шандьн бедəра. Гŏрз пе чаԝа гредьдан. Чаԝ жи жь гиһе п'əлах бадьдан. Бей чаԝа гŏрз нə дьһатьн чекьрьн. Хенжь гŏрза, бо хəбата чоле, һьнəка чаԝ нə дьдан хəбате, п'ала гиһа, к'ŏлəше нан нав зəвиеда т'оп дькьрьн, дькьрьн т'опькед бьч'ук, хŏром дьдан сəр һəвдŏ у ԝəхта баркьрьна ə'рəбе вилкə ледьхстьн, дьдан сəр ə'рəбе, йан жи фрг'уне. Ԝан т'опькар'а чаԝа мə го əм дьбежьн: „хŏром", к'ŏрдед Иране дьбежьн „хəрмə". Чаԝа дŏхŏенə, хəбəра „хрман" йан жи „хəрман" ԝəки бь зараве һьнəк к'ŏрда нишан дькə бедəр, жь хəбəра „хəрман" пешда һатйə, йан щие хŏрома, щие бəрəвкьрьна хəрма „хŏромə", ԝе хəбəре адрбещан жи дьдьн хəбате. Бо лодкьрьна гиһе у к'ŏлəш һəбун мəриед һоста, занə, ԝəки гиһа р'ьнд лод дькьрьн. Гиһе лодкьрир'а дьбежьн, „лод". Нһа бал мə əԝ терминед бəре, сəр һ'име малһəбуна колхозейə т'əзə у qəйде дəранина ԝейə механизасиакьри һндьк—һндьк жь орт'е тен һьлдан, мəсəлə: „п'арт", хəрмə, хŏром, чаԝ у терминед малһəбуна гŏндитиейə дьн. Ԝəхта гиһадруне у нандруне п'алə, йан жи ирг'ат чайирада, зəвийада пəй һəв р'ез дьбун, бь ԝи тəһəри, ԝəки п'але пешьн ль сəре зəвие дəстбь друна нан дькьр, е дŏда пəй ԝи, е сьсйа дьда пəй е дŏда у ед дьн. Пəй друтьна пе к'елəндиер'а жь гиһе у к'ŏлəш лə'с р'ез дьбун

Нане п'ала чаwа ə'дət, т'ьме бука у цiза дьбьрьн чоле. Хöрəк, чаwа ль мал, öса жи ль чоле дьхарьн к'а-хада, фəред дар у сфьрда. Дəрhəца щур'е хöрəк, чекьрьн, гöhастьн у к'ара wана мə нвисийə к'т'еба хwəйə *«Անդր-կովկասյան քրդերի կենցաղը»*-да. Бо нəе wəк'ландьн, нhа əм наивисьн. həр гəрəк əм бежьн, wəки цийате харьна к'öрда h'имли шир, цат'ьх у гошт бу, wəки нhа жи öсанə.

Пəй гиhадруне, нандрунер'а, гиhа у нан данин бедəра, hьнəка гиhа к'елəка малед хwə лод дькьрьн, hьвəка жи ль бедəра. Бедəред к'öрда ниве п'ър'е незики малед wан бун, əгəр бəрга мале həбуйа, гəлəк малед к'елəка həвə сьх, бьнйа гöндада бедəр hазьр дькьрьн. Бедəред гəлəк малед пьзмама к'елəка həв бун. ле ед малед мəзьн, йан жи пьзмамед лап незики həв, йəк бун, чьмки wана нане хwə т'əв дьк'öтан, нане хwə, гиhе хwə сəр нəфəра п'арəвəдькьрьн. Əва йəка гредайə бəрар'а. Дəрhəца wе йəке əме паше бьнвисьн, wəхта əм дəрhəца п'əвгредана пьзмамтие, бəра хəбəрдьн.

Wəхта р'ахстьн—h'ьшккьрьна к'öлəш əгəр бедəреда hешнайи həбуйа, əw пе мəр'а дьбьр'ин, т'əмьз дькьрьн у паше к'öлəш ле р'адьхстьн, h'əта к'öлəш бəр тə'ве у бае h'ьшк нəбуйа, кам нəдьдан сəр.

Wəхта ажотьна кама дəве га гредьдан, həр щийа жи пе кама нан дьк'öтан. Нир дькьрьн стöе га, к'öлабе стöе wанда жере гредьдан, знщир, йан жи к'ндьр камева гредьдан, камажо ль орт'а каме дьсəкьни, чрпи дестда кам дажот. 2—3 р'ожа шунда к'öлəш дьбу ка. We шунда нане к'öтайи т'ех дькьрьн, пе шəна у сет'лйа дьдан бе, бае ка дьбьр, h'əбед нан бəрəв дьбун, паше сəр'аде, бежьнге дьхстьн, h'əбе нан т'əмьз дьбу, пе т'ер'а, чəwала дькьрьн ə'мбара, йан жи ч'ə'ла*), ка жи пе сəбəта дьк'ьшандьн

---

*) Ч'ə'л — ə'рд гöловəр' дьк'олан, цаси дö метра, ле дьнhер'ин əгəр авзайи нибуйа, т'ьме h'əбед нан теда хwəй дькьрьн.

мəрəка. Ед кö мəрəкед wана т'онə бун (гли дəрһəqа к'əсибанə) ка хwə ль к'еләка мале, ль бедəре qуч' дькьрьн, гиһа давитьн сəр, кəвьр чаwава гредьдан у давитьн сəр гиһе, бо ба кае нəбə, тəйрəдə жи бəла нəкьн. Гəлəк щара ка ль к'еләка лоде qуч' дькьрьн. Һəбун лодед гöлəвəр оса жи ед дреж.

Һəр нəйсə, бəре нав к'öрдада, хwəйкьрьна һ'əйwанəт, бещəркьрьна хwəлие бь щур'е пашдамайи дьһат кьрьн, пешдачуйин т'öнəбу.

Һəр зəмане советиеда чаwа жь алие һəбуне, öса жи жь т'əрəфе културае у дəрəщед майи к'öрд пешда чун, гəлəк тьшт дəст анин. Бəре ə'wльн wана т'əрка жийина к'оч'əрие у нивк'оч'əрие дан, əwед к'оч'əр у нивк'оч'əр к'этьн колхоза, хwəли бещəр кьрьн у һəр алива р'ож бь р'ож пешда дьчьн.

Чаwа бəре, нһа жи малһəбуна к'öрда һ'имли бь һ'əйwанəтхwəйкьрьнер'а у бещəркьрьна хwəлиер'а гредайə, йа һнəка жи жь сəнайе те, чьмки, чаwа мə го,— эл'ещə к'öрд не гаве жи бажаред Т'билисие, Ереване, Бат'умие, Ленинакане, Р'уст'авие у щиед дьнда дьжин. Мə хəбəрда дəрһəqа һ'əйwанəтхwəйкьрьна к'öрда бəре у нһа, öса жи бещəркьрьна хwəлиейə бəре, ə'мржийина к'öрдар'а гредайи. Нһа əм чəнд глийа бежьн дəрһəqа бещəркьрьна хwəлие бал к'öрдед советие у дəрһəqа wан гöһастьнада, wəки иро əм бəр ч'ə'вед хwə дьбиньн.

К'öрдед Закавказе, хенжь һ'əйwанəтхwəйкьрьне нһа һ'имли хwəлие жи бещəр дькьн. Щур'е бещəркьрьна хwəлие, һьлбəт, нə мина бəрейə, лап һатйə гöһастьне, нһа əw сəр дəрəщəкə бльнд сəкнийə. Əw бь сайа индустриа wəлате мəйə гран, бь сайа техника мəйə пеш бу.

Бо гöһастьна култура р'енщбəрие гəлəки мəзьнə нишандайина бещəркьрьна хwəлие, щур'ед wе бь мет'одед т'əзəнə башqə-башqə. Т'əшкилкьрьна колхоза шунда бəре ə'wльн п'əрчед хwəлие жь орт'е һатьн һьланин. Хwəли бу йа т'омəри, ль щики те бещəркьрьне, öса жи

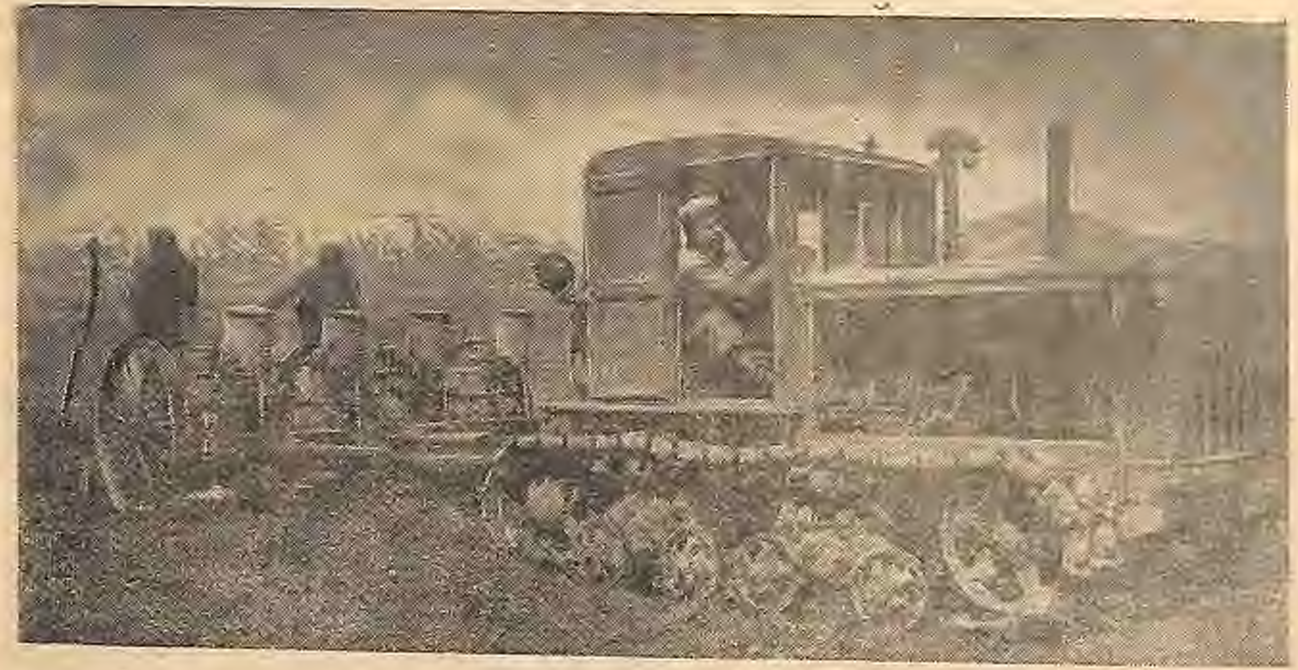

Трактор гӧнде к'ӧрдада

синоред нав зәвийа жь орт'е һатьн һьланин, wәки гәләк щи дьгртьн. Бь wи щәләби хwәли эп'ещә зедә бу: мәщал—мк'ан һатьн ә'франдьн бо бещәркьрьна хwәлийа щмаә'тие. Нһа колхозада, ӧса жи совхозада гәләки гӧһ дьдьн сәр т'әмзкьрьна т'охьм. Бо нан зә'ф бә әw мәщал т'әне нинә. Иа дӧда, wәки нава к'ӧрдед Закавказеда нһа буйә ә'дәт, әw qнйаткьрьна хwәлиейә. Нһа һәнә qнйатед хwәлиейә к'имиае, wәки гәләки алик'арие дьдьнә зедәбуна һ'әбед нан, п'ьнщар'е, щур'ед гиһе. Нав qнйатада тьштед бо хwәлие к'ардар һәнә, мәсәлә: qнйате фосфорие, wәки нишандайина wан мәзьнә бо qнйаткьрьн, зедәкьрьн, пешдабьрьн у к'ардайина һешнайе. Жь qнйатед фосфорие ә'йаньн: суперфосфат, дикалсйумфосфат, суперфосфата сьхкьри, термофосфат, сианамид. Әва пашьн фосфорер'а нә гредайә. Ӧса жи дьдьн хәбате qнйатед к'имиае башqә, зрмьха гома у ед майи.

Шровәкьрьна элементед wан qнйата, физиологиа wан пьрса этнографие нинә, нак'әвә т'әв щур'ед дәранине, ләма жи әм дәрһәqа wе йәке наньвсиньн, wе шунда колхоз бо альф т'охьме щур'ед башqә-башqә давен, мәсәлә: т'охьме кәте, йонще, корнган—вике у ед дьн. Әва йәка нав т'әриqа к'ӧрдед Закавказеда тьштәки т'әзәйә.

К'ӧрдед Закавказе нһа кьрьнә ә'дәт, картола у п'ьнщар'е жи давежьн, картола пе трактора, култиватора у машинед майи бещәр дькьн, ләма жи хәбата дәста кем буйә, гһиштйә чапа минимал. Бәре, пе дәста нькарьбун орт'а щергед картола р'ьнд нәрм бькьрьна, чьмки хәбата ӧса пе мәр'а чәтьн бу, ле нһа хәбате һ'имли пе машина дькьн. Дәрһәqа пе машина авитьна картола, нәрмкьрьна орт'а щергада, Матойан дьбежә:

— „Бь дӧ щур'а бещәркьрьна орт'а щерга, хwәли к'ур у баш те нәрмкьрьн. Бь wан мәщала бо гһиштьна картола һ'але п'ак те ә'франдьн, к'окед wан хwәлиеда дһа к'ур дьчьн харе у дһа гәләк qнйат һәщам дькьн. We шунда, бо һешнайе мәщал-мк'ан тен ә'франдьн, wә-

ки нава хwəлнеда гəрмайи нəмайе хwəйкə у йа лапə фəрз, əw һешньйед зраре дьдьн картола, жь орт'е дəтрен"[1].

Нə т'əне бона картола, ле ӧса жи бо бльндкьрьна културед малһəбуна гӧндитиейə техникие щие пешьн дьгрьн машинə у просесед электрификасиае, wəки бəре ңə т'ӧнəбун.

Жь сала 1930—1933—а дəстпекьри машинед р'енщбəрие к'əтьн гӧндед к'ӧрда, чьмки wан сала артелед хwəлие һатьн т'əшкилкьрьн. Бещəркьрьна хwəлийа т'омəри бь машинед р'енщбəрие дһа п'ак бу. Р'астə, wəки wан салед чуйи машинед малһəбуна гӧндитие һндьк бун, ле wи чахи бь wан машинар'а т'əвайи дьдан хəбате щот, к'отан, т'апан у ед дьн. Сəр р'ьк'не база индустриа мə гран, машинə һндьк-һндьк зедə бун. Һ'əта т'əшкилбуна СМТ механизасиа малһəбуна гӧндитие т'ьме пешда дьчə. Зедəбуна машине хwəлибещəркьрьне гһиштə wе дəрəще, wəки нһа колхоз машинед wан лазьмьн, бе чəтнайи дəсттиньн у wə'дəда əк'нед хwə дькьн. Нһа мет'одəкə хəбатейə р'ьнд əwə, wəки колхоз у совхоз чандьнийа чəнд културед малһəбуна гӧндитие бь щур'е чаргошə—һелини дькьн. Əw щур'е чандьнне гəлəк алик'арие дьдə бльндкьрьна əк'ндайине. Қолхозед гӧндед к'ӧрдада дəwса щоте бəрейи патриархал, к'отана дарин, т'апана шьва, га у гамеша, ль дəштед колхозейə щмаə'тие һ'имли дьхəбтьн машинед т'охьмт'əмьзкьрьне, ед чекьрьна силосе, комбайн, трактор, машинед нанавитьне, малатилка (нанк'ӧток), машинед гиһадруне, п'ьнщар' авитьне, агрегат у һащəтед р'енщбəриейə ви зəманийə дьн. Бона бльндкьрьна һасьлəта културед малһəбуна гӧндитиейə техники һəйəтийа машина, электрофикасиа бəс ниньн. Бь механизасиаер'а гредайи лазьмə бьдьн хəбате мəщал—мк'анед р'енщбəриейə дьне жи. Жь wан мəщала йəк əwə, wəки нһа т'охьме т'əмьзкьри давежьн, əw жи wə'де хwəда, бь

---

[1] Бьнһер': Ս. Մատոյան,—Կարտոֆիլի մշակության մեքենայացումը Կալինինոյի շրջանում, Երևան, 1957, էջ 7.

план, бь чапа нишандайи. Т'эмьзкьрьна т'охьм бь машина гэлэки к'арэ, чьмки һ'эбед зраре дьгһиньнэ нан (хрпук, ч'лорэ у ед дьн) жь нав т'охьм дэртен. Бэри р'еволйусиа Октйабре нав к'ӧрдада дэрһэqа т'эмьзкьрьна т'охьм т'ӧ кэс нэ дьфькри, ле нһа т'эмьзкьрьна һ'эбед нан, п'ьнщар'е һэр щийа нав к'ӧрдед советиеда буйэ э'дэт. Нһа т'ӧ щийа т'охьме нэт'эмьзкьри навежьн.

Пьрсед т'эмзкьрьна т'охьм, qанунед бещэркьрьна хwэлие, планед колхозада, совхозада тен нвисандьн у практикаеда тен дэрбазкьрьн. Бь к'омэкдарийа мэщалед ленһер'андьна т'охьм, сортед т'охьмэ п'ак у бе кер т'ьме тен бжартьн, э'йанкьрьн.

Нһа колхоз хwэлийа хwэйэ т'омэрида, ӧса жи колхозван хwэлийа хwэйэ незики маледа, дэwса щэһ, гэньме бэрейн сор, wэки нане wи азик бу, давежьн гэньме „Галгалос" у „К'ьр'ьк", картола, п'ьнщар'е у ед майн. Һьлбэт, гэньме к'ьр'ьк бэре жи һэбу, ле нһа дһа зэ'ф давежьн. Қ'ьр'ьк дһа зэ'ф давежьн к'ӧрдед Т'алине у Лачине у ӧса жи ед Аштараке у Арташате.

Бэре һэбун гӧнд, wэки гэньм у щэһ, чэwдэр у гэньм т'эвһэв давитьн, wер'а дьготьн „к'эрдигэ". Қ'эрдигэ һндьк давитьн. Авитьна нане к'эрдигэ лап жь орт'е те һьланин, чьмки к'ар же нае. Һ'эбе нане кӧ те жи, зравэ, бекер.

Бэре, нан ч'э'лада дьһат хwэйкьрьн, ӧса жи э'мбарада. Һ'эбед э'мбара п'ак дьман, ле ед ч'э'ла гэлэки тэйах нэдьдан, к'еч'ӧ дьбун, нане wи азик дьһат у бо харьне бекер бу, ле нһа колхоз, ӧса жи совхоз һ'эбед нан к'илэред сементкьрида хwэй дькьн, лэма жи һ'эбе нан храб набьн, нан зһа дьминэ у тэ'ма wи жи храб набэ, чьмки хэмхӧри һэйэ. к'илэра т'эмьз хwэй дькьн, эгэр лазьмбэ, дэрман дькьн.

Жь културед техникие йэк жи чандьнийа т'тунейэ. Қ'ӧрдед гӧнде Qэйбаше (нэһ'ийа Басаргечаре) у ед дьн т'туне жи дьчиньн. Гӧндед нэһ'иед Эрмэнистанейэ дэште жи трийа, пэмбӧ, п'ьнщар'е бещэр дькьн. Эва диса

әчьхикә бәрбьч'ә'вә, wәки зәмане советиеда к'ӧрда дәст ани.

Т'туна Басаргечаре аqаси жи п'ак нинә, гәләки сәр тә, ле давежьн. Ль нәh'ийа Басаргечаре щер'бандьнә, wәки гәләк щур'ә т'тун бьчиньн, ле п'ак нәhатйә, ләма жи т'әрк данә, т'әне щур'әки т'туне ль we давежьн.

Бь р'енщбәрнер'а гьредайи, әм чәнд глийа бежьн дәрhәqа р'еед бәре у нhа. Бәре р'еед мьск'әне к'ӧрдед Закавказе зә'ф храб бун, әwана h'имли шьвәр'е бун, ӧса бун р'еед qәза Дерсьме у ед дьн. hәр хичәр'ек ль нәh'ийа Апаране hәбу, әw р'е нhа жи hәйә, жь Ереване дьчә нәh'ийа Спитаке, әw жи wәхте п'адшае урьс сәр нет у qана ләшкәрие hатбу чекьрьн. Т'ӧ р'еед ӧса ль нәh'ийа Лачнне, Қ'әлбәщәре, Зәнгәләре, Т'алине у щнед майн т'ӧнәбун.

Нhа ль wан нәh'ийа р'еед т'әзә hатьнә чекьрьн у тен чекьрьн, асфалткьрьн. Йәк жь wан hәма хичәр'еа Ереване—Спитакейә, wәки нhа те асфалткьрьн. Асфалта we жь Ереване гhиштйә Апаране, ӧса жи хич'әр'ек жь Ленинакане h'әта Әләгәза к'ӧрда чекьрьнә, әw жи we зу бе асфалткьрьн. Бәре ль нәh'ийа Лачине т'әне р'ек hәбу, әw жь Евлахе дьчу Шушие, паше Лачине. Әwqаси жер'а дьготьн хич'әре, р'екә мина шьвәр'еа бу, анщах ә'рәбә, h'әйwан тер'а дәрбаз дьбун. Wәхта ә'рәбә, фрг'ун жи дьчун, йәк дьсәкьни, h'әта йа дьн дәрбаз дьбу, р'е аqас тәнг у бе т'әwшә бу. Нhа, чаwа ль Лачине, ӧса жи Қ'әлбәщәре, Басаргечаре, Т'алине, Зәнгәләре у мьск'әнед к'ӧрдайә майнда хич'әр'е у р'еед асфалткьри hатьнә чекьрьн, wәки автобус, комбайн у ед майн фреqәт тер'а дәрбаз дьбьн.

Бәре мәщалед щигӧhастьна тьшта т'әне ә'рәбә у фрг'ун бун. Бо we йәке к'ӧрда дәвә, га, гамеш, гӧhдреж, hәсп у qант'р' жи дьдан хәбате. Нав к'ӧрдед Закавказеда h'әта к'ӧтасийа qӧр'на 19—а жи т'әне ә'рәбә hәбунә, паше тен мәйдане фрг'ун, әw жи бь дәсти к'ӧрда нәдьhатьн чекьрьн, жь мләтед дора хwә: әрмәнийа, адрбещана,

һӧр'ӧма дьстәндьн. Зәмане нһада әw ә'рәбә лап һатьн һьланин, ле фрг'ун һәла п'ьр'—һндьк ль орт'е һәнә.

Нһа хәбата колхоза у совхоза һьм пе фрг'уна, һьм жи пе автоа те кьрьн, һ'әму колхозед к'ӧрда автоед wан һәнә. Гәләк нәһ'ийада фрг'ун жи бәрә-бәрә жь орт'е те һьланин. Чьqас дьчә хич'әр'еед т'әзә гӧнд у дәштада тен чекьрьн. Авто дһа фреqәт дькарьн жь дәште нан, гиһе, к'ӧләш щигӧһасти бькьн. Бь глики бещәркьрьна хwәлиейә нһа нав к'ӧрдада, чаwа нав щинаред wанә әрмәни, адрбещан, гӧрщада бь техника т'әзәйә пеш те кьрьн. Бәре снә'тед к'ӧрдед Закавказе һ'имли кем бун, ле һәбун снә'тед мале, мәсәлә: халичәчекьрьн, кӧлававитьн, р'ьстьн, друтьн у ед майи. Һасьләтһазьркьрьн п'ешәки

Шәмама Узо wәхта чекьрьна халиче (Головино)

wани һ'имли бу. Wана бо фротане р'ун, пәнер, тораqһри, т'фтьк, халичә, бәр', т'ер', хӧрщ, кӧлав, ләпьк, горә у ед майи дьбьрьн суке.

Нав к'ӧрдада п'еше дайин—стәндьне һндьк бу.

К'ӧрдед дайин—стәндьн дькьрьн, пайиза дәрәнг жь

гönда у сука бәрх—кавьр' дьстәндьн, хwәй дькьрьн, пәз хöрт дьбу, паше дьфротьн, бь wи тәhәри к'ара wана hәбу.

Қ'öрд жь снә'та гәләки жь халичәчекьрьне h'ъз дькьн. Hhа жи әw п'ешә нав к'öрдада hәйә у дhа пешда чуйә. Hhа жи ль нәh'нед Лачине, Апаране у нәh'нед майнда диса халича чедькьн.

Бал мә гәләк фабрикед халичәчекьрьнеда к'öрд дьхәбьтьн: чаwа hостаед баш. Мәсәлә: Дилищане фабрика халичәчекьрьнеда дьхәбьтә Шәмама Ә'вди, ль Зәнгиләре-Фәтмана Ә'ли у ед дьн.

Чаwа бәре, нhа жи халича жь hрийа щур'ә-щур'ә чедькьн. Халичед бәре чаргошә у гәләки дреж бун.

Hhа халичед öса чедькьн, wәки лап ч'укьн, датиньн бәр кәр'әвата, бона wәхта р'азане льнгед хwә пе т'әмьзкьн. Әв гöhастьна халича гредайә гöhастьна ә'мржийина к'öрдайә нhар'а, чьмки әгәр бәре к'öрд ниве п'ьр'е ль ә'рде, сәр сәкöе ода р'адзан, халичә у кöлавед дреж датиньн сәр ә'рде, ле нhа öса нинә, әwана сәр кәр'әвата р'адьзен, ләма жи wанр'а лазьмьн халичед чапа кәр'әвата, wәки диwарава дардакьн.

Халичә, чаwа бәре, öса жи нhа qиз у жьн чедькьн, чьмки бәреда халичәчекьрьн п'еше жьна буйә. Чекьрьна халича бо мера шәрм дhат h'әсабкьрьн. hәнә навед халичайә т'әзә, öса жи ед традисион, wәки хәбат у жийина к'öрдар'а гредайә, мәсәлә: hәнә халичед навед wана „мьли", „бәр'", „зили", (qәбил) „ханк'ефи", (бь готьна хан), „ә'щәми", (мләт), „әрмәни", (мләт) у ед майн. hәнә щур'ед халича садә жи, wанр'а дьбежьн "щарщьм" (Әрмәнистан, Гöрщстан), „гйаба" (Лачин, Қубитли, Зәнгиләр, Адрбещан). Чаwа бәре, öса жи нhа сәр халича hәнә нәхшед башqә-башqә. Қ'öрдед Адрбещане (Лачин) бо р'ьнд хwәйкьрьна нвина хöрщед лапә мәзьн чедькьн у нhа жи чедькьн, р'оже нвина дькьне, пе бәнед qальм дәвед wана qәwин гредьдьн у дәвәр'ö датиньн сәр даред стер', бо ду нәгьрьн.

Чаԝа сәр халича, кӧлава, ӧса жи сәр ԝан хӧрщә нәхш һәнә. Гәләк нәхш ль хӧрщед щһезе qиза дькьн. Әԝ йәк зуда ә'дәт буйә у нһа жи һәйә. Нәхшед дһа р'ънд пе һрийа спи кӧлава (Әрмәнистан), "дошанака" (Адрбещан) дькьн. Р'әqәма сала чекьри ледькьн. Нав орнаментед халича, кӧлава, бәр'а, хӧрщед бәреда әм дьбиньн мотивед һ'әбандьне, ԝәки гредайинә р'енщбәртиер'а, һ'әйԝанәтхԝәйкьрьнер'а, тьшт у qәԝмандьнед т'әбийәтер'а, мәсәлә: ль халича дькьн шькле тәйрәда, нәхшед т'әбийәте у ед дьн. Нәхшед халича эл'ещә һатьнә гӧһастьн. Нһа әм ль р'уе халича дьбиньн мотивед хәбате, шьклед пешик'аре мәйи мәзьн: Ленин, ед ә'гитед шәр'е Ԝәт'әние, мерхасед хәбате, ләшкәред советие у ед дьн. Мотивед кӧ һ'әбандьнер'а гредайинә, нһа наеи ԝәк'ландьн, т'әрка ԝан данә. Бь готьна qәԝал Һ'ӧсейн, нав эздиед Ираqеда һәбун халичә, ԝәки сйаркьрьна таԝсе нишан дьдан.

Қ'ӧрдед советие халичед ӧса чедькьн, ԝәки нав орнаментед ԝанда мотивед һ'әбандьне т'ӧнәнә, ле һәнә нәхшед ӧса, ԝәки нишан дьдьн brтаийа щмаә'тед Т'фаqа Советие, ԝәт'әнһ'ьзие, ә'длайе у ед майи. Халичә, кӧлав, хӧрщ у ед майи дәрәщәкә малһәбуна мала к'ӧрд бун.

Зәмане советие алие п'ешәкда һ'але к'ӧрда һат гӧһастьн. Нһа һәбуна мала к'ӧрд нә кӧ т'әне жь р'енщбәрие у һ'әйԝанәтхԝәйкьрьне те, ӧса жи жь п'аләтие (снә'тзанәбуне) у qӧльхе те. Нһа гәләк к'ӧрд әгәр жьн, әгәр мер, завод—фабрикаед бажаред Т'билисие, Еревае, Бат'умие, Ленинакане, Р'уст'авие, Қахетие у щиед майинда дьхәбьтьн чаԝа п'ешәкк'ар, мәсәлә: Қасимов Һ'әсән дьхәбьтә нәшрхана Лачинеда чаԝа һ'әрфр'езәки ә'йан, Ә'гите Абаси у Мирое Щангир һ'әрфр'езед нәшьрхана Ереванейә дӧданә. Слесарәки ә'йанә Хальте Авдәл (Т'билиси), т'әрзие ә'йанә Мишае Әйлаз, солдрүед бәрбьч'ә'вьн Шамьле Шәкьр, Шамьле Сәйад,

Машинистәки ә'йанә Задое Абәс (Т'билиси) у гәләк ћоста, п'ешәк'аред майин.

4. Т'ӘШКИЛКЬРЬН У П'АРӘВӘКЬРЬНА ХӘБАТЕ

Бәри р'еволйусиа Октйабре нав к'ордада, чаwа мә жоре гот, хәбата р'енщбәрие у йа дьн бь мәщалед примитив дьћатьн кьрьн, йане сәр ћ'име ә'дәте кәвн. Wәхта п'арәвәкьрьна хәбате ћәр к'ордәки заньбу, кӧ жьн гәрәке чь хәбате бькә, мер жи к'ижане.

Нә кӧ т'әне нав к'ордед Закавказеда, нав т'әмамнйа к'ордада ӧса бу. Нћа жи бал к'ордед wәлате мә дәр ӧсанә. Бәре, wәхта р'енщбәрие у ед дьн, чаwа малда, ӧса жи дәрва, щур'ед хәбата жьне п'ър'-ћндьк жь йа мера дьћат айрикьрьн, ле бь wер'а т'әвайи ӧса жи — щинара, пьзмама али ћәв дькьрьн. Г. Чурсин нав к'ордед Лачинеда хәбата эк'спедисион кьрйә, әwи нвисийә, wәки к'ордед Лачине пе мәщалед р'енщбәрие, ћ'әйwанәтхwәйкьрьне, ћ'әйwанзедәкьрьне, бещәркьрьна шир, бьр'ина пез, чекьрьна аваййа у ед майи али ћәв дькьрьн[1].

Алићәвкьрьна ӧсар'а дьготьн, „к'омәкдарийа пьзмамтие". Алик'арийа ӧса әм дьбиньн нав ԛәбилед Дерсьме—Баланда, Қ'әч'әланда, Бриманда, Мәхсуданда, Р'езкәвьранда, Бәйтананда, Р'әзиканда, ль Иране: нав Бәләканда, Ардаланада, Курекада, Березада. Ль Әрмәнистане бәре нав Сипкада, Бәлада, Мәћмдада, жь бәра: нав Стуркада, Масакада, Wтийада у нав ԛәбил, бәред майида.

Дәрћәԛа бәра, п'әвгредана wана әме паше бежьн, wәхта әм дәрћәԛа патронимиед к'орда, ћәвр'адәрбазкьрьна wана хәбәрдьн.

Хенжь к'омәкдарийа пьзмамтие ћәбун „ћәвалти", йан жи „п'игар" (п'игарә). Wан ћәвалтиа, йан жи п'и-

---

[1] Г. Чурсин — Азербайджанские курды, Бьнћер' «Известия Кавказ. Историко-археол-института», том III, Тифлис. 1925. стр. 4.

гара, wəхта хəбата р'енщбəрнейə гöмрəh' мəщалед р'енщбəрие: щот, к'отан, га, гамеш дьгhиандьн həв у бь сьре хwəлийа хwə р'адькьрьн, нан давитьн. П'игара бь həвр'а пəз-дəwар у h'əйwaнед дьн жи хwəй дькьрьн. Е кö машина wийə нант'əмьзкьрьне həбуйа диса дькьр т'əви hащəтед (машинед) п'игарайə р'енщбəрие. Принсипа h'имли нав həвалтиада əw бу, wəки wана wəкə həв хəбата хwə дькьрьн. Чаwa гöндиед нивчə, öса жи ед к'əсиб, бь пьзмамти, йан жи нə пьзмам, həвалти бь həвр'а дькьрьн. Wан həвала, сəр h'име пьзмамтие, йан жи щинартие к'омəк дьдан həв, е кö щоте wи т'öнə бу, щот дьдане, га, гамеш т'öнəбуна, га у гамеш дьдане, бо хwəлийа хwə р'акьрана. Əw мəри т'əви həвалтие нəдьбу, е кö к'отана wи арьзи жь мал дəрдк'əт, дəwлəти бу. Wəхт həбу, wəки п'игара жи бь мəщалед хwə нькарьбу wəхтеда шöхöле хwə р'енщбəрие, h'əйwанхwəйкьрьне банина сери, лəма жи əwана гəлəк щара h'əwщəйи дəwлəмəнда дьбун.

Хəбата кö мера дькьр, жьна нə дькьрьн, йан жи hьндьк дькьрьн. Зəмане мəда, wəки техника гəлəки пешда чуйə, гəлəк ч'ьqлед сəнайе у малhəбуна гöндитиеда жьн лдhа бь активи хəбате дькьн,öса жи хəбата сəйасəтие, културие дькьн. Нhа гəлəк жьн həнə, wəки колхозада р'ьнд дьхəбьтьн, бо wе хəбата хwəйə баш hатьнə р'əwакьрьн.

Хенжь фермаед колхоза, həнə колхозван, wəки бь тарьше хwə арьзива дьчьн зозана, щинар пəз—дəwаред хwə дькьн т'əвhəв, ль зозана т'əв хwəй дькьн. ле wəхте берие, дотьне, чаwa бəре, кöлфəте həр малəке пəзе хwə башqə дьдошə, hасьлəта хwəйə арьзи же hьлтинə. Бо hасьлəт зə'фбə, п'акбə, зозанван мина бəре шир дəйн дьдьн həвдö. Сəва чапкьрьна шир фəраqа литра дьдьн хəбате.

Жь алие кьрьна хəбате к'öрд мина бəре нинын. Əгəр бəре нет, фькра wана, хəбата wан т'əне бо зедəкьрьна həбуна арьзи бу, нhа сəр зедəкьрьна малhəбуна т'омəрийə. Р'öh'е wан пева hатйə гöhастьн, чьмки əwана бəр

ч'ə'ве xwə дьбиньн, wəки чаwа р'ож бь р'ож малһəбуна колхоз у совхоза пешда дьчə, һ'але wан дһа xwəш дьбə.

Wəxта гöмрəһ' т'əшкилкьрьна колхоза: сала 1930—1931—е, гöндед к'öрдада, сəр һ'име хуи—циетие пьзмама xwə дьдан алики. бь һəвр'а дьхəбтин, ләма жи чь кемасиед кö хəбата wанда һəбуйа щарна вəдьшартьн, ә'йан нəдькьрьн, чаwа дьбежьн пьшта һəв дьгртьн, qəлпи пешда дһат, ле пашwəxтие жь р'уе дһа р'ьнд сəрк'арикьрьна т'əшкилəтед партиае у комсомола əw йəк һат һьланине, чьqас чу колхоз qəwин бун һьм жь алие малһəбуна гöндитие, һьм жи алие т'фаqа хəбатчийада. Гәләк к'öмəк да ве йəке т'əшкилкьрьна ләща сосиалистие гöндед к'öрдада. Мəзьнə к'əмала хəбата ләща сосиалистие бо гöһастьна р'öһ', хəйсəте колхозвана. һьлбəт бəрбь т'əрəфе qəнщие, бо пешдабьрьна фə'мдарийа wанə сосиалистие, бо бьльндкьрьна култура wан.

Қолхозед кö ч'ьqлед малһəбуна гöндитиейə башqəбашqəва мжульн (ч'ьqлед мина һəв), бь һəвр'а qрара ләща сосиалистие гредьдьн, аwа: бригад-бригадар'а, ферма-фермар'а, öса жи колхоз-колхозар'а, нəһ'и-нəһ'ийар'а у ед дьн.

Qрара wа гредьдьн, бежьн, wəxта бригадəк бь йəкə дьнер'а дьк'əвə ләща сосиалистие, qрара xwəйə сосиалистиеда конкрет дьнвисə чь wəxти əw борщ һьлтинə сəр xwə. чь wə'дəйида гəрəке бьqəдинə у бригада дьн т'əглиф дькə, wəки əw жи борщед öса һьлдə сəр xwə у бьqəдинə. Чаwа ə'дəт гəрəк борщдари жь плане зедəтьрбə. һəр бригадəк, колхозəк, йан жи нəһ'ик щватед хəбатк'ара qəwлед ләща сосиалистие дьхуньн, йəко-йəко ə'нə'нə дькьн. Əwана жи сəр һ'име wан qəwла qаси qəwлqраред xwə борщдарие xwə дьнвисьн. We шунда к'ьвш дь-

кьн wə'де сбуткьрьна ләща сосналистие. Бо сбуткьрьне, һәма жь ләщкьра комисиае т'әшкил дькьн. Нәфәред комисиае ль хәбате, к'ара колхоза дьнһер'ьн, р'езултатед wе сбут дькьн у тен сәр фькрәке, чка чь һатйә кьрьн у чәнд ньqьткед ләща сосиалистие манә, wәки бьqәдиньн. Әw сбуткьрьна wан жи һәма мәщаләкә п'әвгӧһастьна щер'бандьна пешә. Сбуткьрьне шунда, щватада хенжь ә'нә'нәкрьна р'езултатед wе, пешванед малһәбуна гӧндитие дәрһәqа мәщал у хәбата хwәйә кьри колхозванар'а һургьли шровәдькьн.

Бь wи тәһәри ләща сосиалистие чаwа мет'ода хәбатейә баш нав колхозванада буйә хун у qнет, ә'дәт.

Ә'мржиййна дәранинейә т'әзә, wәхта хәбата колхоза у совхоза, ӧса жи йа арьзи р'ьнд те ә'йанкьрьн. Әм заньн, wәки хәбата колхоза у совхоза те п'арәвкьрьн сәр бригада. Бәре хенжь бригада, ӧса жи һәбун хәләqок, ль щие нанавитьне, ле нһа һ'имли ль щие културед техникие (пәмбӧ, три, т'тун) һәнә, йәке жи щие кӧ ле кәвьр у к'ьр' һәнә. Һәр wан дәра, чаwа Лачинә, К'әлбәщарә, бригад бәлайи сәр к'ома дьбьн, бь к'ома дьхәбьтьн, әм бежьн колхозәке, йан жи совхозәкеда, ль щие к'ьр' нан автитьнә, гәрәк бе друтьн, жь р'уе кәвьр у кӧч'ька пе комбайине нае дьрутьн, wи чахи к'ом, йан жи бригад пе к'еләндийа, дә'са нан дьдрун. Ль щие ӧса нә лазьмә т'әмамийа нәфәред бригаде бьхәбьтьн, лазьмә хәбата к'омәке. Хәбата ӧса гәләки ль нәһ'ийа Лачине у Зәнгиләре те кьрьне, әw жи пе дә'се у к'еләндие.

Әгәр бәре бригад щина сезони бун, ле нһа ӧса ниньн, ед нһа һьм жь алие техникае, һьм жи жь алие ә'мржиййна дәранине qәwат бунә, щер'бандьн дәст анинә, бунә бригадед һ'имлийә пеш. Wәхт һәбу, wәки һьнәк к'ӧрда бь дьл-әшq дьхwәстьн wе бригадеда бьхәбьтйана, щие кӧ ле һәбун пьзмам—лезьмед wан, бригадир жь

ԝан бу, чьмки ԝана дьхԝастьн, чаԝа мә го, бригадәкеда ьшта һәв бьгрьн, йан т'ә'йфәбазие бькьн. Әԝ йәк салед ешьн һьнәк щийа дьqәԝьми. Һәла жь р'уе хун—qнетие, ьзмамтие у т'ә'йфәбазие щарна к'ошада т'ә'йфәбаза лие хԝә пешда дьбьрьн. Әԝе йәке храб т'әсиләйи сәр әбат у малһәбуна колхоза дькьр. Һәбун пьзмамед ӧса жи, ԝәки гӧр'а пьзмамед хԝәйә бригадир нә дькьрьн, бригада хԝәда бь пьзмамар'а йолә нәдьчун, ч'ар, нәч'ар жь ԝе бригаде дәрдьк'әтьн, дьк'әтьн нав бригадәкә дьн. Мә'нед дьн жи һәбун, чаԝа мәсәлә к'ӧмр'әши у ед дьн, ԝәки нәфәред бригадәке дьчун нав бригадәкә дьн. Нава салед дәрбазбуйида, бь пешдачуйина ԝәлате мәр'а, култура к'ӧрдар'а, малһәбуна мәр'а, дәԝләмәндбун—qәԝинбуна колхозар'а гредайи, ә'дәтед к'ӧрдед оветие һатйә гӧһастьн.

Һһа колхозван дһа зә'ф гӧһ дьдьн сәр һәбуна т'омәри, малһәбуна колхоза, ԝәки бо ԝанә, паше сәр йа хԝәйә мале. Әԝ йәк пәй т'әмам т'әшкилкьрьна колхозар'а һат сери у дь ԝе просеседа әԝ фә'мдари дәрһәqа һәбуна колхоза к'ур бу, чьqас чу, һ'ьзкьрьн жь һәбуна арьзи ьст бу, әм дькарьн бежьн, һатә данин сәр плана дӧда. Һһа ԝе дәрәщеда әм һәр пашмайина дьбиньн. Һһа һәйә хԝәлийа колхозванайә бәр дәре мале (хԝәлийа незики мале), ԝәки колхозван т'әне бо к'ӧлфәтед хԝә бещәр дькьн. Ӧса жи һәнә һ'әйԝанед малейә арьзи. Һәнә мал, ԝәки хԝәлийа ԝан лап незики малейә, мал жи һәнә, кӧ хԝәлийа ԝан qәрахе гӧндә.

Чьqас кӧ колхоз дәԝләмәнд дьбьн, һ'але колхозвана дһа хԝәш дьбә у әԝана дәранина колхозе һ'әсаб дькьн канийа жийина хԝәйә һ'имли у ләма жи к'әмала һәбуна ԝанә к'омәкдар (хԝәлийа бәр мале, һ'әйԝане арьзи) бәрә-бәрә дьк'әвә у лазьмайа ԝе бәрә-бәрә те һьлдане.

Ԝәхта хәбате һәр сәрк'арәки колхозе т'ьме һ'әсаб дькә, гәло чьqас хәбатчи колхозеда һәнә, жь ԝана чәнд мәри дькарьн бьхәбьтьн, чqас на, гәло чь щур'ә хәбат бьдьн к'ижан нәфәре колхозе, ԝәки һьм сәба һәбуна

колхозе, һьм жи бо саг'ләмнйа нәфса wи нәфәри п'акбә хун—qнетиер'а жи нә гредайибә. Ӧса жи дькьн. Сәр һ'име qрара сәрwертийа колхозе, колхозванед кӧ хәбат пе дьбьн, п'ари сәр бригада дьбьн. Дәрһәqа wе йәке Qануннәма колхозеда нвисийә, wәки колхозвана хwәхwә әw qәбулкьрьнә, сәр һ'име wе жи сәрwерти qраре дәрдьхәчка к'ижан мәри wе к'ижан бригадеда, йан жи ферма һ'әйwанәтхwәйкьрьне у ед майинда бьхәбьтә.

Wәхта п'арәвәкьрьна нәфәред бригада, бе гли—готьн, хwәстьна wана, хәбатпебуна wана һ'әсаб һьлдьдьн.

Бригад кӧ т'әшкил дьбә һәр йәк занә, wе чь хәбате бригада хwәда бькә у чаwа жи бькә, wәки хәбата wи һәр алива пешда һәр'ә, нав у дәнг дәст бинә у ед дьн.

Һәqйата шьван, гаванед колхоза бь р'ожһәqа те һ'әсабкьрьн, сәрк'аре ферме нә кӧ тӧ бе т'әне гӧндда, ле ӧса жи ль зозана сәрк'арие ль хәбата шьвана, гавана у һ'әйwанхwәйкьред майи дькә, бона хәбата ферме һ'әсаб дьдә сәрк'арийа колхозе у колхозвана. Ч'еләкдош, чаwа бәре, нһа жи һ'имли жьньн. Әва йәка ә'дәте к'ӧрдава гредайә, һәла мера жь хwәр'а нәкьрйә ә'дәт, wәки ч'еләка, йан жи мийа бьдошьн.

Чь кӧ дәрһәqа п'арәвәкьрьна хәбатейә нав нәферед колхозеда, гәрәк бе готьн, wәки мет'одед хәбате һьмбәри хәбата колхозейә бәре (салед 1931 — 40) кьри эп'ещә һатьнә гӧһастьн, чьмки нһа гәләк просесед хәбата малһәбуна гӧндитие һатьнә механизасиакьрьне. Бо пешдабьрьна ви шӧхӧли wәлетда хәбатәкә гӧмрәһ' те кьрьн.

Мет'одәкә хәбатейә дьн, йа хәләqед колхоза бу, wәки һатьнә һьлдан (ль щие һ'әбед нан давежьн).

Ч'ьqле малһәбуна гӧндитиейә башqә-башqәда к'ӧрд бьбред хwәйә әрмәни, урьс, гӧрщ у адрбещанр'а т'әвайи дьхәбьтьн. Нәфәред мале дькарьн нава бригад у хәлә-

чед башqә-башqәда бьхәбьтьн (ферма, бригадед дәштбещәркьрьне, ед чекьрьна авайа, механизасиае у ед дьн)

Әм заньн, нав нәфәред мала к'ōрда патриархалда хәбат бь дәсте малхwe мале у кәваний̂а мале дһат п'арәвәкьрьн. Гәләк щара wан нәфәра бәр малхwe у кәваниe хәбәр нәдьдан, сәре хwә дькьрьн бәр хwә у дьчун шōхōле хwә, ле нһа ōса нинә, сәрwертийа колхозе, йа кō жь алие колхозвана те бжартьн, хәбате п'арәвәдькә у һ'эсаб дькә, гәло к'ижан нәфәре колхозе дькарә к'ижан бригадеда бьхәбьтә. Һьлбәт, ведәре һ'эсаб дькьн хwәстьна нәфәред колхозе, бь жьн у мертиер'а, бь щансаг'ләмийа wанр'а. Мәзьн у ч'уктийа wанр'а гредайи.

Qәwл—qраред колхозиеда, чьqас дьчә щур'ед п'арәвәкьрьна хәбатейә прогресив пешда тен, ле хәбат бь сайа пешдачуйина техникае дһа һеса дьбә. Әw хәбата пе дәста нава нәһ—дәһ р'ожада те кьрьн, машинә р'ожәкеда дькә. Бь машина, электрификасиаер'а гредайи, просесед хәбате к'ур дьбьн. Гәләк колхозванед к'ōрд снә'та дәст тиньн, дьбьн комбайнажо, тракторист, р'ьнд һини агротехникае дьбьн. Әва һ'имли жь р'уе wе йәкейә, wәки хwәндьн—култура к'ōрдед советие бльнд буйә, гōндада к'омед һинбуна агротехникае, зоотехникае занәбуна колхозвана зедә дькьн. Әw к'ом к'омәке дьдьн колхозвана, wәки жь нав wана һостед малһәбуна гōндитие пешда бен. Бо һинкьрьна wана ль бажаред мәрк'әзиe ль Ереване, Т'билисие, Бәк'уе курс вәдьбьн. Әwана wан курсада һин дьбьн у дьбьн п'ешәкзанед малһәбуна гōндитиейә пеш.

Аwа, зәмане советиеда, һьмбәри зәмане бәре кьри, нав к'ōрдада, жь алие бещәркьрьна хwәлие, һ'әйwанзедәкьрьне, һьланина һасьләта п'ьр', ōса жи ә'мржийина wанада гōһастьнед гәләки мәзьн пешда һатьн.

СӘРЕ ДОДА

Т'әшкила щмаә'та к'ӧрда

(К'ӦЛФӘТ, БӘР, QӘБИЛ—Ә'ШИРӘТИ, Ә'МРЖИЙИНА WАН)

Бова анализа т'әшкилбуна щмаә'та к'ӧрд (к'ӧлфәт, бәр, qәбил—ә'ширәт) р'ънд бьдьн, дәсте мәда qнйатед археологие т'ӧнәнә, ле һәнә qнйатед этнографие, фолклора к'ӧрда у дәрһәqа к'ӧрда литература нәшрбуйи. Хенжь wан qнйата дәрһәqа т'әшкилбуне әм дькарьн хәбәрдьн, чьмки, мә һәма ә'мре хwәда, чаwа дьбежьн, р'ожед хwәйә практикида жи бәр, qәбил—ә'ширәт у qәwмандьнед нав wан бәр ч'ә'вед хwә дитьнә, ләма жи әм дәрһәqа wе дькарьн аза бежьн у бьнвисьн, чьqас әм заньн, чьqас те бира мә.

1. К'ӦЛФӘТ

Wәхта әм дьбежьн „к'ӧлфәт", йан жи „мал", хенжь нәфәред мале тьштед майи жи фә'м дькьн. Бәре ә'wльн wәхта әм дьбежьн „К'ӧлфәт" фә'м дькьн һьм жьне, һьм жи нәфәред мале-к'ома нәфәред мале, чка щӧмлә дәрһәqа к'еданә: жьне йане нәфәред мале, мәсәлә, wәхта мәрики к'ӧрд дьбежә — к'ӧлфәта мьн чу мала баве хwә, р'ънд те фә'мкьрьн, wәки жьна wи чуйә мала баве хwә.

Хәбәра к'ӧлфәт ә'рәбийә, нишан дьдә: щари, нәфәра мале, нав к'ӧрдада к'ома нәфәред мале те фә'мкьрьн. Әва хәбәра т'ърка жи жь ә'рәба һьлдайә. Чаwа нав мәда, ӧса жи нав щмаә'та wанда буйә хуи у qнет. Әве хәбәре ӧса жи гәләк мләтед Р'оһьлате дьн дьдьн хәбате.

Бь фә'мдарийа к'ӧрда, wәки хәбәра „к'ӧлфәт" жьн жи те һ'әсабкьрьн, бь т'әг'мина мә пашмайина матриархатейә. Әw фә'мдари жь зәмане бәрәкә те. Чаwа дьхӧенә жьна к'ӧрд жи этапа матриархате дәрбаз кьрйә. Әw аза буйә. Әхтйарийа wе һәбуйә һьм малда, һьм жинав щмаә'теда. Әw сәрк'ар у алик'ара бәрәка хwә, к'ӧлфәте хwә буйә, wәхта шәр'а жи чаwа жьна амазон, сәрк'ари ль шәр'кьре хwә кьрйә, бо wе йәке жи, „к'ӧлфәт" (т'әмамийа нәфәред мале) сәр наве жьна һатйә к'ьвше. Wәхта готьнә хәбәра „к'ӧлфәт" бәре ә'wльн жьн фә'м кьрьнә, ӧса жи нәфәред мала wе, йане к'ома wан мәрийа, ед кӧ бьн сһ'абийа wеда бунә. Әw фә'мдари һ'әта иро жи нав к'ӧрдада һәйә, әw фә'мдари ӧса жи р'ьнд те ә'йанкьрьн фолклор—мифологиа к'ӧрдада.

Дәрһәqа азайи, сәрбәстийа жьнейә wәхта матриархате М. О. Қосвен нвисийә[1].

„Матриархат зәмане т'әриqи пешьнә, wәки wи чахи ә'мре жьней wәкәһәвбуне һәбуйә. Нав щмаә'теда у малһәбунеда әwе сәрк'ари кьрйә, бь wер'а т'әвайи әва йәка дь принсипед култураеда, дин у искуствaеда ә'йән буйә".

Wәхта матриархате азайа жьнер'а гредайи, әм дькарьн бежьн, wәки хәбәра к'ӧлфәт, ӧса жи гәләк навед дьн, пешдаһатьна wана гредайә сәрк'арийа жьнер'а.

Хәбәра дьн, wәки диса к'ӧлфәт... нишан дьдә, әw хәбәра „малә", wәхта дьбежьн „мал", к'ӧлфәт жи фә'м дькьн: нәфәред мале, ләма жи к'ӧрд дьбежьн: „мала бе жьн мал нинә", wәки ӧсанә, жьн дирәка малейә. ле wе дәрәщеда хәбәра „к'ӧлфәт" дһа qәwинә бо ә'йанкьрьна р'ола жьнейә т'әриqи.

Әм кӧ дьбежьн: „мал", хенжь к'ӧлфәт, ӧса жи ф'әм дькьн авайед мәри теда дьжин, һ'әйwанед мале, т'әмамийа һәбуна малхwе мале. Бо к'омед нәфәред мале, чаwа термин, дһа р'ьндә әм бьдьн хәбате хәбәра „к'ӧлфәт".

„К'ӧлфәт" готи бе хун у qнети нава к'ӧрдада нае

---

[1]. М. О. Косвен. Матриархат. Москва 1948, стр 42.

фә'мкьрьн. Wәхта дьбежьн „к'ӧлфәт", фә'м дькьн мәриед хун у qнетие, ед алие хунева незики һәвьн, чаwa к'ӧрдед мә дьбежьн: жь һәвьн, „пьзмамед һәвьн". Әва фькра хун у qнетие жь зәмане бәре, е бәрәкие пешда һатйә, ғһиштйә мә у һ'әта нһа жи һәйә нав мләт, щмаә'т у qәбилед днйае гьшкада. Wәки ӧсанә, щие кӧ ле т'ӧнә бу хун у qнети, wедәре жи т'ӧнә бу мал, к'ӧлфәт, һәләqәтийа мәриайә пьзмамтие.

Қ'омед wан бәрәкайә незики һәв, йәкбуна wана һәла wәхта архайик һәбунә, wәхта т'әшкилбуна бәрәка жьне зәмане матриархате.

К'ӧлфәт готи, формәкә щмаә'тиейә. Әw дәрәщәкә т'әшкила щмаә'тейә. Зәмане бәре, сәр һ'име пешдачуйина малһәбуна щмаә'те, пешда тен к'ӧлфәтед бьч'ук у ед мәзьн. Әw йәк дьqәwьмә wәхта батмишбуна матриархате у пешдаһатьна патриархате. Әw малед мәзьн у бьч'ук һ'әта нһа жи нав к'ӧрдада һәнә, wәки әм һ'әсаб нәкьн к'ӧрдед советие, чьмки нав к'ӧрдед советиеда малед мәзьнә жь 30—70 нәфәри зува жь орт'е һатьнә һьлашин, һәнә малед п'ьр'нәфәр.

Малед к'ӧрдайә мәзьн тинһьн бира мәрийа зәмане бәрәка. Бәре һәбун к'ӧлфәт, йан жи малед ӧсайә мәзьн, wәки жь 60—70 нәфәри бун, ле к'ӧлфәтед бьч'ук жь 2—20 нәфәри. Малед ӧса qӧр'на XIX—да п'ьр' бун. Әва йәка нишан дьдә, wәки зәмане бәре нав к'ӧрдада жи һәбунә бәрәк, wәки щмаә'та к'ӧрд жи мина әрмәнийа, ә'рәба, фарьза кәвнә. Нһа жи әwана ль wәлатед дәрәкә: ль Иране, Т'урк'иае у щиед майинда жийина патриархал —феодали дәрбаз дькьн. Нав wанда буржуазиа жи һәйә. Пешда те сньфа п'ала.

Жийин, п'әвгредана нәфәред к'ӧлфәт бь малһәбуна малер'а гредайи бу. Нәфәред мале бь р'ӧһ' у щан, бь к'ома хwәва һәбуна хwә хwәй дькьрьн, зедә дькьрьн. Мала к'ӧрдә мәзьнда чәнд сьлсьләт һәбун, бал һәв дьман, ләма жи нәфәред к'ӧлфәт п'ьр'бун. Мала мәзьнда дьман кальк у пирьк, кӧр' у qизед wан, нәви у нәвич'ьр'-

жед wан у ед дьн. Малед бьч'укда т'эне һәбун де, бав, кӧр', qиз, кальк-пирькед хwәва.

Хун—qнети у һәләqәтийа нәфәред к'ӧлфәтед к'ӧрд әван хәбәред һана дһа р'ьнд азӧр'ӧ дькьн, мәсәлә: *кальк, пирьк, ап, кӧр'ап, qизап, мәт', де, бра, бав, кӧр', qиз, хушк, брази, хал, кӧр'хал, qизхал, кӧр'мәт', qизмәт'* у ед дьн.

Ф. Энгелс нвисийә дәрһәqа хун—qнетйа ирокезед Америкае. Әwи навед нәфәред wана анийә орт'е у избат дькә, wәки әw нав ед пьзмамти, хун—qнети у йәкбуна wаньн.

„Ирокез—дьбежә Ф. Энгелс,—нә кӧ т'әне әwләдед хwә һ'элалр'а дьбежә *кӧр'* у *qиз*, ле ӧса жи әwләдед бред хwәр'а, әwләд жи жер'а дьбежьн *баво*. Зар'ед хушкед хwәр'а дьбежә *әwләде хушке* у *qизед хушке*, ле әwана жи дьбежьн *хало*"[1].

Хәбәред ӧса, чаwа нава ирокезада, ӧса жи нав к'ӧрдада у млэтед майинда нишан дьдьн, wәки нав нәфәред к'ӧлфәтда һәбуйә у һәйә хун—qнети, пьзмамти. Әw йәка нәфәред мала к'ӧрд р'ьнд фә'м дькьрьн. Әwана заньбуӊ, wәки жь пьзмама к'и дһа п'ьр' незик, к'и жи дури wаньн. Бь wи тәһәри, әw wе незикайе у дурайе нав пьзмамада дьшебиньн у һ'әсаб дькьн алик'арийа хwә у чапа wе бо к'ӧлфәтед пьзмамед незик у дур. Ве дәре гәрәк бе готьн, wәки дәстәбрак жи дьк'эвьн т'әв бра, пьзмама, әгәр әwана qәлп ниньн. Сәр һ'име wе хун—qнетие жи к'ӧрда бь һәвр'а дәрбаз дькьрьн ӧса, чаwа кӧ qәйдә-qанунед пьзмамтие дьхwәстьн һьм жь алие qәнщие, һьм жи жь алие храбиеда. Әва qәйдә—qанунед һана нә кӧ бе т'әне нав һьнәк к'ӧлфәта, ле нав һ'әму к'ӧлфәтед к'ӧрдада һәнә, жь Қ'ирманшаһе дәстпекьри һ'әта Дерсьме, жь Һ'әмәдане дәстпекьри һ'әта Qәрсе, жь Бәг'даде һ'әта Соущблахе у ед дьн.

Һьнәк ӧлмдар, мәсәлә, чаwа Макленан, Р'итер у ед

[1] Ֆր. Էնգելս,—Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը. Երևան, 1948, էջ 38.

майи, навед пьзмамтиейә ӧса бь һӧрмәтева гредьдьн, йане нәфәред мале бо һӧрмәта һәв бьгрьн, гьва әw нав ә'франдьнә. Һьлбәт, әw йәк р'аст нинә, әw нав сәр һ'им экономикае т'әне бь п'әвгредана хун у qнетие, пьзмамтиева тен шровәкьрьн, бь бәрәкед зәмане бәрева, wәки нәфәред wан бь һәвр'а т'ьме гредайи бунә, хәбтинә, жь һәв зәwщинә, һәбуйә сьлсьләта wана, чаwа дьбежьн, жь маләке бунә. Ләма жи һ'әта нһа әw фькьр нав к'ӧрдада майә, әwана дьбежьн, әм жь маләкенә, жь сьлсьләтәкенә. Әwана ә'мре хwә бь колективи дәрбаз кьрьнә. Әви р'ӧһ'е wани колективи әм дьбиньн нав щмаә'та осда, wәки дәрһәqа к'ӧлфәте wани мәзьн З. Н. Ванеев р'аст дьбежә:

„Мала мәзьн, чаwа дьхӧенә, ль һәр щийа щур'әки буйә. Һәбуйә һәбуна wанә арьзийә колектив жь алие мәщалед дәранинеда, һәбуйә дәранина колективи у хwәстьна wанә колективи"[1].

Чаwа Ванеев, ӧса жи гәләк авторед майи дьбежьн, wәки нав сал у зәманада к'ӧлфәтед мәзьн һндьк—һндьк ч'ук бунә, йане нәфәред мала мәзьн жь һәв щьһе бунә, һндьк бунә.

Һьлбәт, әw автор р'аст дьбежьн. Мә жоре гот, wәки әw гӧһастьнед т'әриqи, кӧ к'әтьнә нав к'ӧлфәте мәзьн, бь гӧһастьна qәwатед дәранина малһәбуна щмаә'тер'а гредайи бун. Нәфәред wе жи, ед мала мәзьнбә, йан жи йа ч'ук, йәкә, бәр һәв борщдар бун, нә кӧ т'әне бо борщдариед к'ӧлфәтед хwә, ле ӧса жи бо бәр у qәбила хwә, чьмки нәфәред бәре у qәбиле жи пьзмамед wан бун. Дәрһәqа пьзмамти у алик'арийа wана паше.

К'ӧлфәте мәзьн щур'әки к'ӧлфәти ӧсанә, wәки зә'фзуда: һәла зәмане бәрәкиеда һәбуйә. Щур'е к'ӧлфәти ӧса, һ'әта qӧр'на XIX жи нав һьндед Америкаеда

[1] З. Н. Ванеев.—Из истории родового быта в Юго-Осетии Тбилиси, 1955 г. стр. 59.

бнəлиед ада Һаваеда, хевсуред гӧрщада, əрмəнийада у нав сд дьнда һəбунə.

Фридрих Энгелс система к'ӧлфəтед ада Һавае һьмбəри система һьндед Америкае дькə у датинə фрqийа wана. Жь wан системед к'ӧлфəт ӧса те к'ьвше, wəки щур'ед һьндед Америкае дһа кəвньн, незикбуна wан жь алие хун-qнетие дһа зə'фə. Энгелс дəрһəqа к'ӧлфəтед wан һьнда нвисийə:

„Һəла ниве ве qӧр'нейи пешьн, ль ада Сандвиче (Һавае) һəбун щур'əкп к'ӧлфəт, wəки теда һəбун де, бав, бра, хушк, qиз, кӧр', хал у мəт', ап у хати, əwлəдед хатие, мəт'е, əwлəдед апе у хатие, ӧса чаwа дьхwəзə система Америкаейə пьзмамтие у система һьндиейə кəвн. Ле мəри мəт'əл дьминə. Система əве пьзмамтие, wəки һəбу ль ада Һавае, диса мина щур'е к'ӧлфəте wедəре нинə (е Америкае Ә. Ә'.). Сəри əwə, wəки ль wе, зар'ед хушк у бра гьшк бе гьли-готьи, хушк у бра теп һ'əсабкьрьн..."[1]

Жь ве готьна Энгелс əм дькарьн бен сəр wе фькре, wəки щур'е к'ӧлфəте Америкае дһа кəвнə, к'ома wанə бəрəктие дһа зуда т'əшкил буйə, ле нһа əw к'ӧлфəт бь щур'е зəwащ у ə'дəте хwəва т'ӧнə, һəр пашмайи һəнə.

Əва атрибутед хун у qнетие гьшк жи бал к'ӧрда һəнə, һəла дһа зə'фə, дəрһəqа wан зедайа əме бежьн wи чахи, к'əнге əм хəбəрдьн дəрһəqа зəwаще, һ'əйфһьланине нав к'ӧрдада, дəрһəqа qəwмандьнед щмаə'тейə майнда.

Ведəре пьрса һ'имли əwə, wəки əw нав, əw щур'е хун—qнетие нав wан к'ӧлфəтада, ӧса жи нав к'ӧрдада, млəт у щмаə'тед майинда, гредайибунə лезьмтиер'а, бəрер'а, qəбилер'а. Əва йəка нишан дьдə, wəки зуда: һəла зəмане бəри qултие һəбунə бəрəкед к'ӧрда жи, нишанед wе йəке əwьн, wəки һəнə навед бəрəка, йан жи бəра у qəбила.

[1] Ֆր. Էնգելս,—Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, 1948, էջ 40.

971—5

Ванеев к'т'еба xwəйə „Семейная община"-да нвисийə, wəки „Бь пешдачуйина qəwатед дəранинева гредайи, йа пашьн (бəрəк—Ә. Ә'.) п'ари сəр малед мəзьн буйə"[1].

Һьлбəт, əм бь ве фькра этнографе гöрщайи ə'зизр'а нəqайильн. Wəхта пешдаһатьна бəрəкą патриархал, wəки wи чахи жи һат данин һ'име патриархате, we бəрəкеда пешда дьһатьн һьм малед (к'öлфəтед) мəзьн, һьм жи ед бьч'ук. Бь малһəбун, ə'мржийина бəрəкар'а гредайи, к'öлфəтед мəзьн дһа п'ьр' бун, ле к'öлəфтед бьч'ук жи һəбун, wəки нəфəред wан һндьк бун. Wи чахи нав бəрəкада эп'ещə снə'т пешда һатбун, т'əкмəрийа дһа дькарьбун нəфəред мала xwə xwəйкьрана у дьxwəстьн жьн у зар'ед xwəва башqə дəрбаз бькьрана.

Харадзе р'аст дьбежə, wəки „əw щур'ə к'öлфəте мəзьн, бəри р'еволйусиа Октйабре нав щмаə'т у млəтед Қавказеда п'ьр'бун"[2].

Қ'öлфəте к'öрд бь сəрəщəма xwəва, бəри р'еволйусиа Октйабре патриархал буйə, чьмки зуда, чаwа нишан дьдьн qнйатед этнографие у фолклора к'öрда, жьне мере xwə нас кьрйə, мер жи жьна xwə, зар'а жи заньбун к'инə де, бав, бра у хушкед wан. Әва йəка фактəкə qəwатə дəсте мəда, сəр һ'име ве əм дькарьн бежьн, wəки к'öрд жи этапа патриархатие дəрбаз бунə, бəр, к'öлəфтед wанə мəзьн у ч'ук жи һəбунə, малед мəзьн, wəки 3—4 сьлсьлəтед wан һəбунə, һəбуйə малһəбуна wанə т'омəри, паше һəбуна малейə арьзи, мəщалед wанə р'енщбəрие, һ'əйwанəтxwəйкьрьне, снə'тед wан у ед майи.

Қ'öлфəте патриархали мəзьн нав ə'мржийина щмаə'теда щики мəзьн гьртйə.. Қ'öлфəте хун—qнетейи мəзьн хенжь к'öрда, нав млəтед майнда жи һəбуйə, мала хунqнетейə öса, wəки сəрк'аре we жи һəбуйə, нһа жи нав

[1] З. Н. Ванеев. Из истории родового быта в Юго-Осетии, Тбилиси, 1955 г. стр. 59.

[2] Р. Харадзе. Грузинская семейная община. Тифлис, 1954 г. стр. 5.

славонед п'энзэреда һэйә, wәки жер'а дьбежьн „задруга". Әва малед һана бәре бь нәфәред хwәва аqас мәзьн бунә, wәки һьнәк жь wан qаси бәра бунә. Малед ӧсайә мәзьн әм дьбиньн Албаниаеда, Чинстанеда, Фарьзстанеда, нав ә'рәбада у нав ед майида. Нав щмаә'та великор'усада к'ӧлфәте ӧсар'а дьготьн „Большая семья", малед әрмәнийә мәзьнә ӧсар'а әрмәни дьбежьн „Գերդաստան".

Малед мәзьнда малхwе у кәванийа мале сәрк'ари ль мале дькьрьн. Қәванне һ'имли сәрк'ари ль qиз у бука дькьр, әw йәк т'әбийәтийә, wе шунда бука жи бь хәзуре хwәр'а хәбәр нәдьдан. Әw хәбәрнәдайина бука бь хәзур, т'ийар'а, бефьтийа гредайә к'ӧлфәте патриархалр'а.

Чь глиед гран малда дьqәwмин, малхwе меред мале р'а, щарна жи бь пьзмамар'а у жьнед мале сәрәр'а р'ази дькьр, паше дәстбь шӧхӧл дькьр. Нәфәред малейә ә'мре хwәда бьч'ук, һндьк т'әв шӧхӧле мале дьбун. Әw йәк бо wан шәрм дьһат һ'эсабкьрьн, ләма жи к'ӧрда дьготьн — щие кӧ мәзьн лейә, гәрәк ч'ук хәбәр нәдьн.

Һӧрмәта малхwе мале гредайибу занәбун, сәрк'арикьрьна wир'а, башбун у храбийа wир'а: Е кӧ нькарьбу сәрк'ари мале бькьра у бона бра—пьзмама бехәм, бе хирәт, бе кер бу, wи чахи нә кӧ т'әне нәфәред мале, ӧса жи пьзмама дәст же дьк'ьшандьн, гӧһдарийа wи нәдькьрьн, ле wәки бь хирәт буйа, ӧса жи бь аqьл у к'әмал, wи чахи чаwа нәфәред мале, ӧса жи дәр у доре wи сәре wи сонд дьхарьн, бәр щинара у ед майи п'әйе wи дьдан, же һ'ьздькьрьн у ед дьн.

Шӧхӧле малхwе һ'имли әwбу, wәки нә кӧ т'әне сәрк'арие ль малһәбун у ә'мржийина к'ӧлфәт бькьра, ле жь т'әрәфе к'ӧлфәт нав щинарада у бь органед һ'ӧкӧмәтер'а глиед дәрһәqа малейә фәрз банийа сәри. Чаwа дьбежьн, әw wәк'иле мале дьһат һ'эсабкьрьн. Әw борще малхwеа гьшка бу. Малда, wәхта малхwе ль орт'е бу, һ'имли пьрс дьгһишт wи, ле wәхта малхwе ль мал нибуйа у меред мале дьн жи һ'ьнзуре нибуна, wи чахи жьнед сәрә

сәрк'арти у wәк'илти дькрьк. Һәбун жьнед к'ӧрдә ӧса, wәки жь мера р'ьндтьр сәрк'ари ль мале дькрьн, гьлис мала хwә бе мера даһин сәри.

Бь глики фькр у хwәстьнед мала к'ӧрд малхwе ә'йан дькьр. Малхwе, сәр һ'име ә'дәт, гәрәк жь хун у qиета мале буйа. Мәриед дьн, ӧса жи пьзмамед дур ньшарьбун малхwети бькьрьна. Әгәр маләкеда малхwе дьмьр, жьне сәрк'ари ль мала хwә дькьр, йан жи пьзмамед лапә незик.

Малхwед к'ӧрд наве маled хwә бльнд хwәй дькьрьн. Малда жи нәфәред к'ӧлфәт qәдре малхwе хwә заньбун. Wәхта сьфре, нанхарьне, нәфәред к'ӧлфәт ль щие жорьн, феза т'әхтә малхwе дьдан р'уньштандьн. Малхwе нә дьһатьн бжартьн, чаwа әм дьбиньн нав щмаә'тед славонда, чьмки нав щмаә'та мәда фактед этнографие, фолклоре у ед майийә ӧса т'ӧнәнә, wәки избат бькьн бжартьна малхwе нав к'ӧрдада, ләма жи әм ньшарьн дәрһәqа wе йәке глики бежьн. Ле әм заньн, wәки гәләк qанунед бәрәка, р'абун—р'уньштандьна кәвн нав wанда манә, мәсәлә: нәфәред к'ӧлфәт гьшк борщдар бун гӧр'а малхwе бькьрана, т'ьме бьн бандур'а wьда буна.

Бал малхwе к'ӧрд кӧр' у qиза, ӧса жи кал у пира азә хәбәр дьдан, щаһьла жер'а дьготьн „баво", йан жи „калко", жьна сәрәр'а, йан жи кәваниер'а „дае". Әwан навана иһа жи тен готьн у һӧрмәтер'а гредайинә.

Бо дһа р'ьнд сафикьрьна п'әвгредана к'ӧрдайә хун—qнетие, йан жи пьзмамтие, әм чәнд глийа бежьн дәрһәqа бука нә кнез у һ'але wе мала к'ӧрдада. Ә'мржийнна к'ӧрдайә практик, qнйатед этнографие у фолклора к'ӧрда нишан дьдьн, wәки әгәр бук жь мале, йан жи жь пьзмама нибуйа, wи чахи әwе хwә маледа хәриб һ'әсаб дькьр, ле букед жь хун у qнета меред хwә бун, wана хwә һ'әсаб дькьрьн „кнез", „qизед мале".

Әм әwе йәке дьбиньн нав qәбилед Ираqеййә к'ӧрдада: Бекзадада, Дебокриада, Мамәшада, Пиранада, нав qәбилед к'ӧрдед Иране: Хоранабадада, Мансурада, Чо-

Ѳанкәрада, Шерек'ийада. Ль Дерсьме нав Ә'басанда, Мирасанада, Ԛарабаланада, Р'уанада, жь к'ӧрдед Кавказа жерьн: нав һ'әсәнләрада, Талишанда (Лачин), Аԛоснада, Стуркада, Wтйада, Бәлада, Мхайләда (Апаран) у ед майин.

Гәләк щара, wәхта малда гли дәрһәԛа льштед дьзикава: дәрһәԛа мале, ԛәбила баве, буке у пьрсед дьн дьбу, нәфәред мале бука хwәйә нә кнезр'а нә дьготьн, бо әwе хәбәр нәгһиандана малбавана у мәрнед ԛәбила хwә. һәма әw жи нәйнәсик бу, wәки нав к'ӧрдада дһа п'ьр' гӧһ дьдан сәр эндогамие нав мал, бәр у ә'ширәтед хwәда, wәки зәмане бәрәктиеда п'ьр' бу у пашмайинед wе нһа жи һәнә нав щмаә'тед гәләк wәлатада, ләма жи гәләк бука малед мере хwәда хwә хәриб һ'әсәб дькьрьн, чаwа нә жь хун-ԛнета wи к'ӧлфәти. Әw салед пешьн бун, ле паше бәрә-бәрә һини к'ӧлфәт дьбун. Әва йәка нә гӧне бука нә кнез бу, чьмки сәр һ'име әхтийарийа ә'дәт, кнез борщдар бу һәр алийава али бәра мала баве хwә, пьзмамед хwә бькьра, әw борщдари бь р'ӧһ'е пьзмамтиева, хун—ԛнетиева гредайи бу. Ӧса жи нә гӧне к'ӧлфәте к'ӧрд у малхwе wе бу, чьмки башԛә готи малхwе гәрәк т'ьме к'ара к'ӧлфәте хwә бьхwәста, шәр'кьра пешийа һәр щур'ә ԛәзийа у зрардаред к'ӧлфәтед хwә.

Әгәр нәфәред мала к'ӧрд пе бьһ'әсйана, wәки бука wанә кнез, йан жи нә кнез гли—готьнед мала хwә дьзикава малбаванед хwәр'а готйә, әw йәк нәмамн һ'әсаб дькьрьн. Бо бука ӧсайә глигәр'окә нәмам малда һ'аләки храб дһат ә'франдьн, шәр' пенда дьһат.

Р'ӧһ'е пьзмамтие чаwа нав мерада, ӧса жи нав жьнада ԛәwин бу. Бәс бу, wәхта дьготьн „кнеза мә". Әве хәбәре нишан дьда п'ьр' незикбуна жьне бь мәрнед мала баве у бәра wер'а. һәләԛәтийа нәфәред к'ӧлфәте к'ӧрд бәри р'еволйусиа Октйабре wәлате мәда у нһа жи ль wәлате дәрәкә, нишан дьдә нишанед патриархате гӧмрәһ' ә'мржийна к'ӧрдада. Аwа, мала к'ӧрдада пьзмамти, һ'имли алие мерава дьһат һ'әсабкьрьн, чьмки

wəxta жь һəвqəтандьна жьн у мера, зар'ő дьгһиштьн мере мале: баве хwə, мала баве хwəда жи мəзьн дьбун: йа дőдő сəрк'аре мала бьч'ук т'ő щара хwə жь мала баве хwə мəзьн, малхwe we, сьлсьлəта we нəдьда айрикьрьн. Əw т'ьме сəр пьзмаме бəра хwə дьһат һ'əсабкьрьн, чьмки əw сəр һ'име əхтиарийа пьзмамтие, диса бьн бандур'а сəрк'аре мала хwəйə мəзьнə бəре, бəра хwəда бу, диса хwə һ'əсаб дькьр бьндəстие малхwe у хwə „хőламе" wи һ'əсаб дькьр, диса дəрəщед гранда глие малхőе бəре дьqəданд. Малед őса бьч'ук эп'ещə бун у р'ож бь р'ож малед ч'укə т'əзə пешда дьһатьн. Wана пəй щһебунер'а али һəв дькьрьн. Əме дəрһəqа ве йəке бьнвисьн, к'əнге хəбəрдьн дəрһəqа мират'е нав к'őрдада. Жь малед ч'ук у мəзьн пешда дьһатьн бəр. Бо сəрк'арикьрьна мала, нав млəта гьшкада щие мəшур малхwe гьртйə: малхwед őса нав „famuLa" һр'оме кəвнда һəбун, wир'а дьготьн „Patre" нав əрмəнийада „Տանտէր" йан жи „Տանուտէր". Əwана qаси ə'мре хwə, р'őһ'е хwə щабдар бун бо мала хwə, хwəйкьрьна морал у һəбуна we, һəйəтийа нəфəред we.

Гəлəк щара, жь р'уе малхwe храб нəфəред мале жь һəв дьqəтйан. Wəки őсанə, ч'укбуна мала к'őлфəте к'őрд, хенжь т'əсəлəтийа капитале, дайин-стəндьне, кембуна хwəлие, к'əсибие у нəйнəсиед дьн, őса жи жь р'уе кőр'бук, малхwe храбда бу.

Һəрдő щур'ə малада жи һьм мала к'őрдайə мəзьнда, һьм жи йа ч'укда малхwe у кəвание, йан жи жьна сəрəйə жир сəрк'ари дькьрьн. Пəй мьрьна малхwe у кəваниер'а, мере мале, йан жи бре wи мəзьн, бука малейə сəрə, əгəр əwə бь аqьлə жир бу, сəрк'ари ль мала хwə дькьрьн. Əва йəка нав к'őрдада бьбу əхтийари, ə'дəт.

Борщəки малхwe у кəвание жи əw бу, wəки гəрəк нəһьштана мала wанə мəзьн ч'ук буйа, нəфəред we жь һəв бьqəтйана. Ле жь р'уе т'őнəбуна хwə жи, к'əсибие, нəфəред мала мəзьн гəрəк жь һəв бьqəтйана. Һəбун малхwe, калькед мала к'őрдə őсайə бе мə'рифəт жи, wəки сьст бун, нькарьбун сəрк'ари ль к'őлфəт бькьрана, ле

бра, кӧр'ед wан к'омэк дьдан wан, пэй мьрьна wанр'а бь сэрк'арикьрьна хwэйэ т'эзэ мала хwэ шен дькьрьн. Эв щур'э сэрк'ари нав малед щмаэ'тед Закавказе майинда жи һэбуйэ, мэсэлэ, эм һьлдьн мала ӧсайэ мэзьн. Дэрһэqа we Ванеев дьбе, wэки „Ангори э'мре хwэ сэрк'ари ль к'ӧлфэт дькьрьн баве, калькe, баве калькe, ле пэй мьрьна калькер'а бре wи мэзьн"[1].

Бь сэрк'арийа wи пешда дьчу малһэбуна к'ӧлфэт у т'эмамийа э'мре к'ӧлфэт дьһат сэр qанунэке.

К'ӧлфэте к'ӧрд бь э'дэт, гьшк эwлэде малхwe тен һ'эсабкьрьне, эwлэде калькe, пирька мале. Ап кӧр'е бре хwэр'а дьбежэ „лаwо", йан жи „кӧр'е мьн". Жьна сэрэ жи qиз у букед малер'а дьбежэ „эwлэда мьн", „qиза мьн", кӧр'ар'а: „кӧр'е мьн" у ед дьн. Эва фэ'мдарийа һана бе гли-готьн бь хун—qнетиер'а гредайэ, ле нэ һӧрмэтер'а, чаwа дьбежэ Макленан.

Малхwe к'ӧрд нэ т'эне бо кьрьнед хwэ, ӧса жи бо кьрьнед һэр нэфэрэкэ к'ӧлфэте хwэ щабдар бу. Эw зрара кӧ we бьгһишта малхwe, ӧса жи дькарьбу бьгһишта һэр нэфэрэкэ мале. Ӧса бу qануна хун-qнетие, пьзмамтие мала к'ӧрдада.

We шунда малхwe щабдар бу, wэки р'эwаща нэфэред мале бьда р'азикьрьне, ле wэки нэфэред мале жи гӧр'а wи нэкьрана, wи чахи, сэр һ'име эхтийарийа э'дэт, изна малхwe һэбу, эw нэфэр, эгэр бра буйа, кӧр' буйа, йан жи нэби у ед дьн, бь р'йа щһебуне жь мал дэрхьста.

Wэхта жь нэфэред мале мерэки бь жьн у зар'о дьмьр, малхwe борщдар бу жьн у зар'ед wи хwэйкьра: чаwа эwлэде мале, щэгэра wи. Чаwа мэ жоре гот, эw нэсьл жь алие агнатие нав к'ӧрдада дһат наскьрьн, лэма жи малхwe зар'ӧ хwэй дькьр. Пэй меркьрьна жьнер'а диса зар'ед баве (малхwe) дьһатьн һ'эсабкьрьн. Нэ qиз, нэ жи кӧр' пэй мьрьна бавер'а нэдьгһиштьн жьне. Wэх-

[1] З. Н. Ванеев. Из истории родового быта в Юго-Осетии Тбилиси. 1955 г. стр. 61.

та кәлбуна малхwе, бра у кӧр'ед wи али wи дькърьн, wәки кӧр' у бра жи ль орт'е т'ӧнәбуна, wи чахи пьзмама али wи дькърьн, ле малхwе амьнийа хwә ḣ'имли бь пьзмамед хwәйә пеш дани. Ве дәре щинаред нә пьзмам у дәстәбрака жи али малхwе кәлбуйи у мала wи дькърьн

Wәхта малхwе дьчу щики, дәрәнг дḣат, йан жи wәхта нәхwәш дьк'әт, әwи сәрк'арийа мале дьспарт бра, йан жи кӧр'е хwәй мәзьн. Бре малхwейи мәзьн, йан жи кӧр'е wи мәзьн, wәк'иле мале дḣат ḣ'әсабкърьн, ḣ'ъзки ль суда буйа, ль щвата у ед дьн.

Меркърьна qиза мале, зәwаща кӧр'а, бе малхwе у кәванңе (жьна сәрә) нә дьбу, ḣьлбәт гли нә дәрḣәqа әхтийарңа ә'дәтә. Ле ḣәбун кәваниед ӧса жи, wәки ḣӧрмәта wан малда т'ӧнә бу, нә тгрищ бун, малда нәфәра гӧр'а wана нәдькърьн.

Малхwе чаwа мер, бь ḣ'ӧкӧме хwә сәрк'ари ль нәфәред мале дькър, ӧса жи жьна сәрә сәрк'ари ль бука дькър. Гәлә щара зар'ӧ, нәфәред малейә майин жь малхwе дьтърсийан, ле жь де, йан жи жь кәванңе вәнәдьк'ьшийан, т'әсиләтийа малхwе сәр нәфәред мале дḣа п'ър' бу, ләма жи wәхта зар'ӧ жь кәванңе вәнәдьк'шийан, гӧр'а wе нә дькърьн, wи чахи жьна сәрә әwана бь баве, бь малхwе дьдан тьрсандьн, дьгот,— әзе баве wәр'а бежьм, wәки ḣун гӧр'а мьн накьн, әзе малхwер'а бежьм, әзе кальке wәр'а бежьм. Wәки әм ḣьлдьн де, йане жи кәванңе, әwана малда символа хәбате, т'әрбийәтие у р'унәрмңе тен ḣ'әсабкърьн. Де т'ьме дьхәбьтә у хwә нишан дьдә чаwа хәбатчикә лапә баш, бо нәфәред мале жи ч'ә'в бьдьн wе. Кәванңе жи дькър сәр qиз у бука, бо әwана жь wе ḣинбьн, мина wе р'ьнд бьхәбьтьн, п'ешәка ḣинбьн, т'әрбийәтбьн, гӧḣдарбьн, wәхтеда шашиед хwә р'асткьн, к'ьнща бьдрун, п'инәкьн, ḣрие бьр'есьн, бышкьньн, халича, бәр'а, т'ер'а, хӧрща, бәне пьшта у ед майи чекьн, ḣини дадана тәндуре, нанлехьстьнебьн, дотьна ḣ'әйwанәтбьн, кӧрәк чекьн у глиед дьн.

Əw kəvanijə mela hьnək buka nədькьр, бь ч'ə'вəки, бь дьле qəнц h'əмуйа дьнhер'и, али wан дькьр, h'ьзкьрьйа нəфəред мале бу, ле wəки əwе фрqи бькьра орт'а буке у зар'ед мале, щəнгəнəбуйа, wи чахи т'ö кəси же h'ьзнə дькьр, жь р'уе we малда шəр' пешда дьhат, həла щарна жи нəфəред мале жь həв дьqəтйан. Бука кö жь qəбила заве бу, кнеза заве у к'öлфəте мала wи дьhат h'əсабкьрьн. „кнез" готи, бь öлми wa те шровəкьрьн, wəки wəхта бəрəка, öса жи бəра, qиз-кнеза нəфəред wан гьшка дьhат h'əсабкьрьн, ләма жи гəрəк мела мəрнед мале сəр we буйа, баwəрийа хwə ле баниjана, чаwа кнез, жь хун у qнета wана. Əгəр кəванийа мале бьмьра, йан жи пир буйа, wи чахи сəрк'арийа мале жь т'əрəфе жьна щьhишт жьна мере малейи лапи сəрə, hьлбəт we жьне гəрəк карьбуйа кəванти бькьра, иди h'əсаб нə дькьрьн, гəло əw жьн ə'мре хwəда h'əвəки щаhьлə, йан аhьлə.

Əwи ə'дəти, чаwа əм заньн, нəфəред мале, башqə готи жьн кьрьбун qальбе qалбуне, h'ьзки əм hьлдьн жь алие п'арəвəкьрьна хəбате, зəwаще, намусе у ед дьнеда həр нəфəрəки мале заньбу we чь бькьра. Qиз у бук бəри гьшка борщдар бун борще хwə заньбуна. Бук у qизед борще хwə заньбун, ле нə дьqəдандьн, хасне жьна мале сəрə, йан жи кəванне wанр'а дьготьн: „р'ур'əшьн", „нə т'ö тьштьн", „бе ə'сльн", „сəлəханəнə" у ед дьн.

Бь сəрк'арийа жьна малейə сəрə qиз у бук öса дьhатьн т'əрбийəткьрьн, wəки əwана т'ьме дь гöр'а малхwe у мере маледа бьн. Гəрəк əwана р'унəрм буна, бьн бандур'а мерgreed хwəда буна.

Мала к'öрдда щие пешьн дьгрə höрмəта мəзьна. Əw höрмəтгьртьн т'əне мəзьнайи у ч'уктиер'е нə гредайə, öса жи гредайə пьзмамтиер'а, пьзмамтийа мəрнед бəва, qəбила, ə'ширəтар'а, wəки сал у зəмана həбуйə у пашманед we нhа жи həнə. Нав т'əмамийа к'öрдада, həр щийа, h'ьзки малда, wəхта бəрəвбуна мера от'ахада, одада (бəре), нhа жи клубада, ль дəрва, щватада т'ьме höрмəта мəзьна дьгьрьн, щие пешьн дьдьн wана.

Гәләк щара һӧрмәта р’успи нав к’ӧлфәтда, щинарада аqаси бльнд нибу, ле чаwа ә’мре хwәда мәзьн, диса һӧрмәта wи дьгьртьн, бәр р’адьбун п’йа, али дькрьн, дьхwәстьн һӧрмәта wи нав дәр у щинарада бльндкьн.

Узое Ә’вди, 72-сали (Головино, т’ага бажаре Дилищанс)

Әw qанун нав жьнада жи һәбу. Wәхта р’удьныштьн дора т’әхтә, нан дьхарьн, фәра харьне пешие гәрәк бьдана бәр ед мәзьн, паше ед ә’мрда бьч’ук. Wәхта р’азане, буке бәре ә’wльн щие мәзьне мале дадани, паше ед нәфәред малейә дьн. Хорт у букед мале шәрм дькрьн, кӧ пеш мәзьнава һәр’ьн р’уе зар’ед хwә. Хорте мале бәр мәзьна наве жьна хwә һьлнәдьда, буке бәр мәзьна, һ’ьзки мер буйа, йан жи жьн, йәкә, хәбәр нәдьда. Әw букед хәзур, хаси у нәфәред мале мәзьнр’а хәбәр дьдан, әwана „беа’р“ һ’әсаб дькрьн.

Awa, ħьм wəxтa xəбəрдане, ħьм харьн—вəхарьне, р'уньштьне у гəлəк дəрəщед майида бəре ə'wльн ħöрмəта сəрəк, малxwe у меред малейə дьн дьгьртьн.

Ħöрмəта малxwe, öса жи йа жьна сəрə, т'əмамийа xwəва мала к'öрдда п'ьр' бу. Əw ħöрмəт гьредайибу кал у бавар'а. Дəрħəqа we паше əме бьнвисьн: пьзмамтийа

Ə'мəре Аħ'мəд (1898—1960)
Головино, т'аг'а баж. Дилищане

к'öрдар'а гьредайи. Ħöрмəтгьртьна малxwe у мера малда гьредайийə qанунед агнатиер'а. Əw qанун жи əwьн, wəки бəреда, ħьлбəт пəй матриархатер'а, жьн дħа дəстурдайа мер бу, гəлəк дəрəщада əхтийарийа we т'öнəбу ħьм малда, (ħьмбəри мера), ħьм жи нав щмаə'теда, əw бьндəст буйə, ħ'але we xраб буйə, ньqc буйə. Нав жьнед к'öрдада

р'ðh'əки öса hатйə qəлкьрьн, wəки гəрəк мер т'ьме нешбə, жьне бльндтьрбə.

Щарна бра ль хушкед хwə дьхьстьн, хун сəр дьхьстьн, ле хушка дəй нə дькьрьн. Хушке т'ьре чаwа ə'дəт, гəрəк т'ьме öса буйа, дəстурдайи буйа, хушке т'əне бь гьрие хwə т'əсилəйи сəр бре хwə дькьр.

Əва йəка нав щмаə'та гьшкада həбуйə у канийа we зəлулие замане бəре буйə, wəхта матриархат батмиш бу, дəwсе гьрт патриархате we прососеда жьи hндьк-hндьк ньqе бу у к'əт h'але qултие. Wəхта Ф. Энгелс дəрhəqа матриархате хəбəр дайə, we р'а гредайи дəрhəqа h'але жьне готйə, wəки:

„Батмишбуна əхтийарийа де алт'буна щьнсе жьнейə h'əмдьнйае т'əриqи бу. Мер сəрк'арийа мале жи кьр бьн дəсте хwə, у жьне т'ə'бийа хwəйə höрмəтли öнда кьр, бу qул, бу т'əне qула хwəстьнед wи у hащəта зар'öанинейə садə"[1] Wəхта патриархате жи hасьл бунə qанунед агнатие, wəки нав к'öрдада жи həбунə у h'əта иро жи нав к'öрдед wəлате мə дəрда пашмайиед we hənə.

Бəре, wəхта мере жьне дьмьр, бук мала мере хwəда, бал малхwe у т'ие хwə диса дəстурдайи бу. Ве дəре п'ьр' hндьки хун-qиетие али бука кнез дькьр. Əwe hьмбəри букед дьи кьри хwə аза h'əсаб дькьр, чаwа кнез, qиза we мале, wəки мере we жь we мале буйə.

Бь qанунед агнатиер'а гредайи, əхтиарийа жьна к'öрд нə кö тö бе т'əне малда, öса жи жь мал дəр т'öнə—бу, чь кö həбу жи кем бу. Малда хенжь кнеза ə'дəт бу, нана we т'öнə бу мерар'а хəбəрда, аза qсə бькьра. Бук т'əви шöхöле щмаə'те нəдьбу, ле нав wанда həбун жьнед qочах жи, мерани, wəки нə кö т'əне сəрк'ари ль мале, öса жи ль бəре у qəбила дькьрьн, органед h'öкöмəтер'а дьк'əтьн дə'we у ед дьн.

---

[1] Ֆր. Էնգելս,—Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 75.

Меред мале букед хwə жь хwəр'а хушк h'əсəб дькьрьн, əгəр мəрики дəрəкə храб ль бука бьhер'ийа, wи чахи бо wе йəке т'ийа we хун бьр'етана, кöштьве бьк'əта орт'е. Бука жи qəдре т'не хwə дьгьртьн. Ле изна т'ийа, хенжь е лапи мəзьн, т'öнəбу букед мале бьдана хəбате. We шунда, бо п'акбуна нəфəред мала к'öрд гəлəки фəрз бу п'əвгьредана бука у qизед мале. Чаwа мə жоре гот, мела к'öлфəт т'ьме ль алие кнеза бу, hьлбəт, кнезед баш, ле жьн у qизед хəйсəт храб кнезайи жи бир дькьрьн, малда həвр'а шəр' дькьрьн у гəлəк щара бра жь həв дьдан qəтандьн. Сəр h'име ə'дəт, гəрəк бука бьч'ук гöр'а йа мəзьн бькьра, qəдре we бьгрта. Ле həбун букед öса жи, wəки öса нибун, лəма жи малда нəр'азибун, qалмə-qалм пешда дьhат. Əгəр əм hьлдьн бука у qиза, п'əвгьредана wан həвр'а дhа баш бу, чьмки бука заньбун, wəки qиз малда wə'дəли бун, we зутьрəке мер бькьрана, бьчуна мале меред хwə, йəке жи чаwа щаhьл гəрəке бь wанр'а п'ак дəрбаз бькьрана.

Бука бəр т'иед хwə р'унəрми дькьрьн. Чаwа ə'дəт бу, буке бь кöр', qиз, зар'ед мале гьшкар'а хəбəр дьда, ле мəзьнар'а на. Əw йəк ə'дəте кал у бава бу. Гəлəк сал qьhатьн, дəрбаз дьбун.паше буке hндьк—hндьк бь нəфəред малер'а хəбəр дьда. Wəхта буке дьхwəст мəрики маледа хəбəр дьда. Wəхта буке дьхwəст мəрики малейи мəзьн бьда сəрwəхткьрьн, лö щур'ə мəщал дьда хəбате, йа пешьн əw бу, wəки лап ньмьз хəбəр дьда, аqаси дəнг дьчу мəрие пешбəри we, йа дöда глие хwə зар'ар'а дьгот, зар'а жи hндава хwəда əw гли мəрие пешбəри букер'а дьгот. Бь wи тəhəри мер у буке həвдö дьдан сəрwəхткьрьн.

Пешдаhатьна ве qəwмандьна щмаə'тие — бь мерар'а хəбəрнəдан, сəр h'име глие Энгелс, бь т'əмамийа h'але жьнер'а те гьредан, ле wəхта пешдаhатьна патриархате əw йəк аг'рие дьбə дəб, höрмəтгьртьн.

Бь öлми, ве qəwмандьне (хəбəрнəдана бука бь мерар'а) əм дькарьн wа шьровəкьн, wəки əw йəк гредайи

бу ә'мре жьнейи беәхтийарр'а, wәки патриархатеда дәстпе буйә.

Букед к'öрд борщдар бун, wәки нав хәлqеда, малда, нә кö т'әне qәдре мәзьна, ле öса жи е т'ие хwәйә ч'ук у ед майи бльнд бькьрана. Гәләк бука жи нә дьхwәстьн, wәки хwәси—хәзуред wан ḣәбуна, чьмки wана малда бейи хwәси—хәзура хwә аза ḣ'әсаб дькьрьн, пеш хwәси-хәзурава меред хwәр'а хәбәр нәдьдан, сәрбәст ни бун, глиед wан дәрбаз нәдьбун у ед дьн.

Хенжь we йәке, бука бь мәриед сәрәр'а хәбәр нәдьдан, öса жи бь wанр'а хöрәк нә дьхарьн. Пәй ḣазьркьрьна т'әхтәр'а wана хwә дьдан алики, ḣ'әта мәзьна (мера) нан дьхарьн, дәрдьк'әтьн, паше wана дәст харьн—вәхарьне дькьрьн. ḣәла щарна жи харьн нәдьгḣишт жьна. Әви ә'дәти ḣ'але жьне дḣа храб дькьр, чаwа Энгелс дьбежә, дәрḣәqа пешдаḣатьна патриархате: „жьн дькьр ḣашәта зар'öанине". Т'ийа жи, р'астә, ә'мри сәр букед хwә нә дькьрьн, ле бо намуса wан хwә дькöштьн. We дәрәщеда т'ийа фрqи данәданин нав кнеза у букед дьн. Дәрḣәqа we йәке әме паше хәбәрдьн, к'әнге әм бьнвисьн дәрḣәqа ḣ'әйфḣьланине нав бәр у qәбилед к'öрдада. Малхwе букед хwә р'ьнд нас дькьрьн, т'ьме ḣажь wан ḣәбу. Намуса бука готи, бь наве wир'а гредайи бу, wәки храбийа wан бьдита, we бь дәсте кöр'а әw бьдана кöштьн, чьмки бук жи щур'әки ḣәбуна малейә арьзи дьḣатьн ḣ'әсабкьрьн, wәки бь qәлән ḣатбу стәндьн. Чаwа ḣ'әму нәфәред к'öлфәт. öса жи малхwе сәр ḣ'име хун-qнетие сәр we фькре бун, wәки әwана ḣьм жь алие ḣәбуне, ḣьм жи жь т'әрәфе морале йәкьн, сәр фькрәкенә, йа р'аст жи öса бу. Нәфәред we мале, щие кö лазьм буйа, гәрәк бо ḣәв бьḣатана гьртьн у кöштьн, чаwа мә жоре гот сәрк'арикьрьна мале дәсте малхwеда бу. Дәрḣәqа малхwе мә нвиси, әм дḣа нахwәзьн бьwәк'ьлиньн.

Нәфәред мала к'öрд бәри р'еволйусиа Октйабре нәхwәнди бун.

Бь ви тəhəри к'ӧлфəте к'ӧрдайи бəре: бь малхwе хwəйи патриархатва, hьм жь алие малhəбуне, hьм жи алие културае, hьм жи сəйасəтие пашдамайи бу.

***

Əва гьшк, чь кӧ мə жоре нвиси, h'имли дəрhəqа т'əмамийа к'ӧлфəте к'ӧрда зəмане бəре бу, hьм Закавказеда, hьм жи wəлатед дəрəкəда. Нhа əм чəнд гьлийа бежьн дəрhəqа к'ӧлфəте к'ӧрдед советие.

Зəмане советиеда гəлəк гӧhастьн к'əтьнə нав к'ӧлфəтед к'ӧрдед Закавказе. Əw гӧhастьн ед ӧсанə, wəки к'ӧрдед Закавказе т'ариqа хwəда нəдитбун. Əwана h'əму пешда hатьн сəр h'име малhəбуна щмаə'тиейə т'омəри, йа колхоз, совхоза, гӧнда, сəнайе у ӧса жи сəр р'ьк'не э'франдьн у пешдачуйина култура к'ӧрдед советие. Əw гӧhастьн пешда hатьн бəре ə'wльн нав нəфəред маледа; орт'а жьн у мерада у нəфəред дьнда, гредайи сəрк'арикьрьна малхwер'а.

Нhа гӧндада малед бьч'ук у п'ьр'нəфəр həнə, нəфəред мале п'ьр'нəфəр анщах дьгhижьн 15—а. Малед бəрейə лапə мəзьн wəхте мəда т'ӧнəнə, wəки 60—70 нəфəред wе həбун. Əw малед ӧса h'əта сала 1932—а жи həбун, ле wе сале шунда бəрə—бəрə кем бун у hатьн hьланине.

Qəwмандьнəкə мəзьн, wəки нав к'ӧлфəтед к'ӧрдайи советиеда пешда hатйə, əw əwə, wəки нhа həлəqəтийа нəфəред мале мина бəре сəр h'име qанунед к'ӧлфəти патриархал нинə, малда hатйə hьланин деспотизма малхwе, тьрс у хофа малхwе, нhа həлəqəтиед нəфəред мале сəр h'име фə'мдарийа к'ур у h'ьзкьрьне, бь həвр'а п'ак дəрбазкьрьне hатьнə сазкьрьне, wəки традисионийə.

Мала к'ӧрдайə советиеда wəкəhəвбуна əхтийарийа нəфəред мале həйə, wəки бəре т'ӧнəбу. Əw жь р'уе wе йəкейə, wəки нəфəред к'ӧлфəт хəбата т'омəри — щмаə'тие колхозада, совхозада у щие дьнда дькьн, дьстиньн

р'ожһәqед хwә у wи алида гәләки р'азиыә. Бь wи гоһо-ри а'мржийина дәрва, хәбата щмаә'тие, културае р'öһ- нәфәред мала к'öрд дан гöһастьн, бь wер'а гредайи һат гöһастьн щур'е һәләqәтийа нәфәред мале к'öрдед сове-тие, нав нәфәрада öса жи һат гöһастьн һәләqәтиед жьн у меред к'öрд.

К'öлфәте к'öрдайи советие (Голсвино)

Нһа мала к'öрдайә советиеда малхwе мина малхwе мала мәзьн нинын, пьрса мале, нәфәред мале кö те да-нин, нәфәред малейә гһишти гьшк т'әви qраркьрына wе пьрсе дьбьн, һьлбәт, ведәре qәдре нәфәред малейә мәзьн дһа зә'фә, нәфәред малейә дьн дьхwәзьн гöр'а wи бькьн ле р'асти, әw пьрса бь колективи те qәбулкьрьн у хәбәра әwи нәфәре мале дһа зу дәрбаз дьбә, е кö глие аqьл дь-бежә.

Wәхте советиеда гәләк гöһастьн к'әтйә нав һәләqә-ти у әхтийариед жьн у мера. Жьн нһа т'әви хәбата т'о-мәри, мәхлуqәтие у сәйасәтие дьбә. Чаwа малда, öса жи нав щмаә'теда һәйә азайа жьне, әwе wәхте советиеда

əхтийарийа qаси мера дәст анийә, азайә һәр алийава. Әве йәке бь т'әмамийа хwәва т'әсиләйи сәр нәфәред мала к'öрд кьрйә нһа һәләqәтийа жьне у мера йеа жи йа жьне у т'әмамийа нәфәред мале сәр һ'име һәвдöһ'ьзкьрьне, принсипед мәрьвайейә ә'йни һатьнә сазкьрьне. Ф. Энгелс wәхта дәрһәqа азайа жьне хәбәр дьдә, дьбежә, wәки... Qәwле азайа жьне пешьи әwә, кö жьи диса хәбата т'омәри бькьи[1].

Сәр һ'име глие Ф. Энгелс, әм дькарьн бежьн, wәки мала к'öрд нһа мала малһәбуна т'әканә нинә, һәбуи п'әс п'ьр'е жь хәбата т'әвайи, йа щмаә'тие те, һәма әwе хәбата колективи нав жьн у мерада һ'ьзкьрьн. һәвдö фә'мкьрьна к'ур пешда анийә.

П'ероа Ә'ли, телефончи, жь гöнде Әләгәзе (нәһ'ийа Апаране)

[1] *Ֆր. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 98.*

Жьна к'ӧрд нһа азайә, т'әв мера т'әви хәбата щмаә'тие у сәйасәтие дьбә, ләма жи бльнд буйә активи у сәрбәстийа we һьм малда, һьм жи дәрва. Әw нһа фреqәт т'әви сәрк'арийа колхоза, совхоза, хәбата култураe, т'әрбийәтие у ед майи дьбә, бь хwә сәрк'арие дькә. Ль нәһ'ийа Лачине гӧнде Зертийа Жорьнда сәрк'ара ферма пез жьнә, гӧнде Минк'әндеда (Лачин) у ед майинда жьн хәбата щабдарә актив дькьн у ед майи.

Жьнед к'ӧрд, чаwa жьнед щмаә'тед советие дьн бь сайа qанунед советие Советед Т'әwрәбльндда, ед гӧнд у бажарада, сәрwертиед колхозада тенә бжартьне.

Бәри р'еволйусиа Октйабре нав к'ӧрдед Закавказеда мәрьвед хwәнди кем бун, жь һ'әзари анщах йәки хwәнди бу, әw жи к'ӧрдед дәwләмәнд бу. Wи чахи жьна нәдьхwәндьн, wанр'а шәрм дһат һ'әсабкьрьн. Һәжа бо ә'ширәтәкә к'ӧрдайә мәзьн—бо әздийа хwәндьн гӧнә дьһатә һ'әсабкьрьн. Нһа нәхwәндити һ'имли һатйә һьлдане, гәләк нәфәред к'ӧлфәте к'ӧрд хwәндьна wанә орт'ә һәйә, жь wан нәфәра һьнәка жи хwәндьна бльнд у йа професионал дәст анинә, ләма жи гәләк гӧһастьн к'әтйә нав ә'мржийина wана. Нәфәред мале ковара, газета дьстиньн, дьчьн клуба, к'елма дьбһен, льнге wана жь к'т'ебхана нае бьр'ин, т'ьме гӧһдарийа р'адиое дькьн, малед гәләк—гәләкада р'адиоһьлданок у дурдитьнок һәнә, дьчьн кино—театра у ощахед култураe майи. Хwәндьн к'омәке дьдә бльндкьрьна занәбун—фә'мдарийа нәфәред к'ӧлфәте к'ӧрд, зедәкьрьна мә'рифәта wана. Ле нав к'ӧрдед советиеда һәла һәйә пашмайнед ә'дәте кәвнн патриархал. wәки жьна к'ӧрд һьмбәри мера кьри, п'ьр'—һндьки пашда дехә, әw пашмайин жи просеса һьланинеданьн.

Жьн у мер т'әвһәв дьчьн щвата. Жьнед к'ӧрд мина бәре хwә дь шәрмеда нагьрьн, щватада, пеш мерава аза хәбәр дьдьн, критикае дькьн. Wи алида щаһьл, башqә готи qизед к'ӧрд гәләки сәрбәстьн, жь һәвдӧ вәнак'ьшьн,

бь һəвалти бо һьлании кемасиед хwə һəвдö критик дькьн.

Сайа пешдачуйина малһəбуна т'омəри у културае, qəwмандьнəкə т'əзə жи əwə нав к'öрдед советиеда, wəки һöрмəта жьна чаwа малда, öса жи нав щмаə'теда гəлəки бльнд буйə. Мqабьли бəре, нһа жьн у мер ль щики, сəр т'əхтəки хöрəк дьхöн. Əw йəк дһа зə'ф к'ур буйə нав щаһьлада у тьштəки р'ьндə. Əв йəк нишан дьдə, wəки wəхте мə советиеда жьн жи жь һ'але qултиейи бəре дəрк'этийə, öса жи нет у мəрəмед мера дəрһəqа жьне һатйə гöһастьн.

Əw нета бəре дəрһəqа ньqсбуна жьне, wəки нав мере к'öрдада һəбу, һ'имли һатйə һьлдан. Ле һəла һəнə мəриед ə'мре хwəда мəзьн у ед пашдамайиə öса, wəки сəр фькред хwəйə кəвньн. Һьлбəт, əwана зə'ф һндькьн у һ'öкöме wан т'öнə. Пешийа we пашдамайине щаһьлед мə р'ьнд шəр' дькьн у һəр мəщал у мк'ана дəст тиньн бона бльндкьрьна һöрмəта жьна к'öрд һьм малда, һьм жи нав щмаə'теда.

Wəхте мəда əв qəwмандьнед мəхлуqəтие, пешдачуйина културае гəлəки т'əсилəйи сəр гöһастьна һəлəqəтийа нəфəред к'öлфəте к'öрд кьрйə. бь р'öһ'ва, хəйсəтва əw дайə гöһастьн, һьлбəт, сəр сьдqе qəнщие. *Мəсəлə:* эгəр бəре бука кнез малда щие пешьи дьгьрт, нһа öса нинə, ве дəме əw бук йа пеш те һ'əсабкьрьн, йа кö хwəндийə, п'ешəкзанə, нə к'öбарə, нə шəр'удə, хəбатчийə у хəйсəтбашə. We шунда, жь нав к'öрда п'ьр'жьнкьрьн жи һат һьланин. Əw деспотизма бəре жь алие мер бəрбь жьне һатйə һьлдан. Нһа мер гəлəки һöрмəта жьна дьгрьн, əwана бь хwə шəр' дькьн мqабьли ə'дəте кəвн, пешийа пашмайинед патриархалие. Жьнед к'öрд к'ара хwə бь к'ара щмаə'тер'а дькьн йəк, малда хəбата хwəйə чрьзи öса т'əшкил дькьн, wəки бь кьрьн у хəбата т'омəри, йа щмаə'тиер'а бе гредан.

Гöһастьнəкə этнографие дьн жи, wəки к'əтйə нав нəфəред мале, əwə, кö əw шəр'е бəре мала к'öрдда дь-

qəwьми, нһа һатйə һьланин, чьмки бəрс гəлəк малед мə-
зьн һəбун. Малда жьна, зар'а сəба һəр тьштəки нə һежа
шəр' дькьрьн, башqə готи бо бука, бо хwəстьнед wана жь
алие к'ьнщa, хəбатe у ед майн.

Бəрс т'əмамийа жьна һиньки т'əв шöхöле малхwе дь-
бун. Һəла щина жи хенжь жьна сəрə, qə т'əв нəдьбун, лə
нһа öса нинə, нəфəред мале һ'ьнки жьн, йан жи мер, гə-
лəк щара бь колективи пьрсед малейə фəрз тиньн сери,
һəвр'а qайил дьбьн, паше чь кö лазьмə дькьн.

Əва сайа we йəкейə, wəки к'öрдед советие һəр али-
ва пешда чунə, ə'мржийина wана һ'имва һатйə гöһастьн.
Нһа жьн һьм һəвал, һьм к'омəкдар, һьм хəбатк'аф, wə-
т'əнһ'ьз у т'əрбийəтдар тен һ'əсабкьрьн.

Qəwмандьнəкə т'əзə жи əwə, wəки нһа бук гəлəк щи-
йа, башqə готи бажарада, бь т'ие хwəр'а хəбəр дьдьн.
Ведəре дһа гли наминə, мəри бежə дəрһəqа хун—qнетие,
кнезтиеда, чьмки жь р'уе фə'мдарийа к'öрда əw момент
(хəбəрнəдана бука) жь орт'е һатйə һьланин, wəки тьш-
тəки башə ə'мржийина к'öрдада. Һьлбəт, əва йəка нишан
надə, wəки нав т'ийада, нəфəред к'öлфəтə майинə дьнда
т'öнəнə мəриед öса, wəки пашдамайинə, һəла бь жьн у
букед хwəр'а, сəр һ'име ə'дəте кəвн храб дəрбаз дькьн.

Əw пашмайин тен һьланин, чьмки база wанə малһə-
буни у морали нһа т'öнə. Дəрһəqа we йəке мə жоре гот-
йə у əм дһа нахwəзьн бьwəк'линьн. Сəри əwə кö əw гöһас-
тьнед мале к'öрдада к'əтьнə нав функсиаед к'öлфəт у
нишандайина wанайə щмаə'тие п'ьр'ə, иро бь щəлəбе
qəнщ т'əсилəйи сəр нəфəред к'öлфəте к'öрд кьрйə. Əва
ачьхийə.

Пьрса дьн, wəки нишандайина we мəзьнə бо һəлə-
qəтийа нəфəред мала к'öрд, əw щһебунə, кö сал-зəмана
һəбуйə у нһа жи дьqəwмə. Əва жи атрибутəкə к'öлфəте
к'öрдайи советие дьнə, wəки традисионə. Нəйнəсийа we
йəке те шровəкьрьн нə кö тö бе храббун, пашдачуйина

малер'а, чаwа бәре бу, ле нһа бльндбуна малһәбун у култура к'ӧрдар'а гредайә. Нһа һәр нәфәрәкә мала к'ӧрд дьхwәзә дһа фреqәт бьжи, мәсәлә, жьн у мер, зар'әд хwәва дьхwәзьн башqә, дһа култури бьжин.

Һьлбәт, мә'нһед щһебунейә дьн жи һәнә, ле әw ед һ'имли нинын.

Нәфәред щһебуйн, бь алик'арийа колхоз—совхоза хwәлийа хwәйә незики мале бещәр дькьн, һәбуна хwә, змере зьвстане дьдьн сәр һәв. Әw бра у кӧр'апед кӧ жь һәвдӧ щһе дьбьн, гәләк сәр һ'име традисиаед бәре, п'ара бре мәзьн, кӧр'апе мәзьн зә'ф дьһельн, йане бре мәзьн, wәки бь ә'дәт гәрәк малда бьминә, п'ара wи жь п'ара бра у кӧр'апед wи зә'фтьр дьминә. Әв йәк нһа жи һәйә, әw пашмайина ә'дәте кәвнә.

Wәхта щһебуне мала кал у бава жь брае мәзьн, кӧр'апе мәзьн, йан жи жь малхwе малер'а дьминә. Сәр һ'име хун у qнетие диса һәнә мәри, ед кӧ щһе дьбьн, дьхwәзьн, wәки мала хwә незики малед пьзмамед хwә чекьн. дһа незики һәвбьн, р'әх һәв бьжин, әгәр плана чекьрьна гӧнд изне дьдә, чьмки фькра чекьрьна авайн бь щур'е патронимиа һатйә һьланин.

Әван избатиед һанә, кӧ мә анин орт'е, дәрһәqа һәвәqәтийа хун—qнетие бун, ле чь кӧ дәрһәqа щур'ед малед к'ӧлфәтед к'ӧрдед советнейә, әм нанвисьн, мә дәрһәqа wе йәке нвисийә к'т'еба хwәйә „Անդրկովկասյան քրդերի կենցաղը"-да (бьнһер' р'у 165—169).

Әгәр бәре, органед п'адшае Урьсете малхwе бь сьлсьләт у мәзьнбуна wир'а гредайн нас дькьрьн, ле нһа ӧса нинә. Совета гӧнд, йан жи органед мә советне дьн, сәрк'ар, йан жи wәк'иле мале нас дькьн wи мәри, е кӧ дһа бь аqьлә, дьчә щвата, активә у глие wи һәр щийа, чаwа малда, ӧса жи нав щмаә'теда дәрбаз дьбә, дькарә хwәстьнед к'ӧлфәт бьqәдинә, ле әва йәка нишан надә, wәки малхwе кал малхwетие нәкә. На хер, малхwе диса сәр һӧрмәта хwәйә, гли дәрһәqа кьрьнед р'ожейә практикидана.

Дәрһәqа алиһәвкьрьна нәфәред к'ӧлфәте советие т'әв wан жи йа жьне, Г. М. Свердлов р'аст дьбежә, wәки „һәләqәтиед орт'а нәфәред к'ӧлфәтда һатьн т'әшкилкьрьн, сәр һ'име алиһәвкьрьненә. Мәрьв дьхwәзьн к'омәкдарийа qнйати у морали бьдьн мәриед хwә: жьне, мер, де у баве, зар'а, бра, хушк у т'әрәфе хwәда е пашьн жи к'омәке дьдьн wан"[1].

Зәмане мәда, әгәр малда, әгәр нав щмаә'теда, жьн р'оләкә мәзьн дькә. әw нһа бьндәст у сәхира бәре нинә.

„Жьн нһа бь активи т'әви шӧхӧле һ'ӧкӧмәте, малһәбуне у културае дьбьн. Партиа болшевикие бо жьнед wәлате мә дайә бехофкьрьн мәщал-мк'анед пешдачуйина wанә ә'франдарә бе синор, у жьна советие гиһандийә бльндайикә ӧса, wәки жьнед wәлате капиталиста нагһижьн we дәрәще"[2].

Бәле кьрьна жьне нав щмаә'та мәда, һьм малда, һьм жи жь мале дәр гәләки мәзьнә.

Бәре, пәй мьрьна малхwер'а, әгәр мер малда т'ӧнәбуна, wи чахи (хенжь жьна сәрә малда) мәрики пьзмам, жь хун—qнета we мале сһ'аби ль мала мере мьри дькьр. Нһа пәй мьрьна мерр'а жьн сһ'абитие у сәрк'арие ль мала хwә дькә, пьзмам һәр к'омәке дькарьн бьдьн we, т'әмамийа 'кӧлфәт. Р'аст готи малхwетийа к'ӧлфәте к'ӧрд мина бәре нинә, лап сьст буйә, ле бь we сьстбуна хwәва малхwети һәла һәйә.

Ван салед пашьн гәр' у хәбата мә нәһ'иед Әрмәнистанеда, Адрбещанеда у Гӧрщстанеда нишан дан, wәки нһа нав к'ӧрдед советиеда р'ола сәрк'арикьрьна щаһьла чьqас дьчә, аqас зедә дьбә.

Бь wи тәһәри, щур'е сәрк'арикьрьна малхwетийа бәрейә бәрк' нав к'ӧлфәтда һатйә һьланин у әва дәстанинәкә башә, wәки wәхта мәда мала к'ӧрд дәст анийә.

---

[1] Գ. Մ. Սվերդլով,—Ամուսնությունն ու ընտանիքը սովետական պետության մեջ, Երևան, 1947, էջ 6.

[2] Օրենքներ և որոշումներ սովետական կնոջ իրավունքների մասին, Երևան, 1951, էջ 10.

Дәстәниподкә к'ӧлфәте к'ӧрдә дьн жи бь р'ӧһ'е советие т'әрбийәткьрьна зар'анә. Һһа зар'ед к'ӧрда, чаwа зар'ед щмаә'тед советиейә дьн, малда, мәк'т'әбада. ощахед култураейә майнда бь р'ӧһ'е комунистие, советие тен т'әрбийәткьрьн.

Ӧса жи жь алие т'әрбийәтие т'әсилӛтийа бажара сәр к'ӧрда һәйә, чьмки гәләк к'ӧрд бажарада дьжин, әw к'ӧрдед кӧ бажарада дьжин һ'имли хәйсәте хwәйи патриархал гӧһастьнә. Бажарли һ'имли дьхwәзьн т'әне (жьн у зар'ед хwәва) башqә бьжин, бажарада һәла к'ӧлфәте к'ӧрдайә п'ьр'нәфәр жи кемьн.

Ван салед пашьн, wәки колхоз у совхоз жь алие малһәбуние дһа р'ьнд пешда дьчьн, дһа qәwин дьбьн, һ'але гӧндийа чьqас дьчә хwәш дьбә. Бь хwәшбуна һ'але щмаә'та мәр'а гредайи жь алие һәбуна мале, култураеда дһа пешда дьчә у qәwин дьбә мала к'ӧрд. Бь we йәкер'а гредайи малед бәрейә мәзьн: ед патрнархалә хун у qнетие жь орт'е зуда һатьнә һьланин. We шунда пьрса сьсйа әwә, кӧ шәр' у дә'we бәре сәр һәбуна малейә арьзи у глиед дьн кӧ дьһатьн кьрьн, нһа лап кем бунә.

Чаwа мә жоре гот, щһебун һәйә, ле пәй щһебунер'а һәләqәтийа хун—qнетие нһа жи жь һәв нае qәтандьн. Әwана нә кӧ т'әне чаwа пьзмам, ӧса жи чаwа бажарли, мәрьв, һьм жь алие малһәбуне, һьм жи жь т'әрәфе моралие али һәв дькьн. Ведәре щие пешьн пьзмамти нагьрә. Әw бра, кӧр'апед жь һәвдӧ дьqәтьн, авайед щур'е бажарайә т'әзә чедькьн, мина бажарлийа жи от'ахед хwә дьхәмьлиньн. Ләма жи к'ӧрдед советие щарна дәрһәqа хwә дьбежьн: „әм дһа бунә шәһәрли". Әw гли р'астә, чьмки wәхта дьчи гӧндед к'ӧрда бәр ч'ә'ве хwә гәләк от'ахед т'әзәчекьри дьбини. Ле wәхта дьчи һӧндӧр'е от'аха, дьбини дәмудәзгед т'әзә, хәмла т'әзә, wәки qәтнькари һьмбәри от'ахед wанә бәреки.

Бь глики, һәләqәтийа хун у qнетие жь һәвдӧ нае qәтандьн, ле чәнд сала шунда әw һәләqәти бәрә—бәрә сьст

дьбə, чьмки нəфəред һəрдö к'ӧлфəта жи п'ьр' дьбьн у əw жи аг'рие жь һəв дьqəтьн.

Бəре жь р'уе т'ӧнəбуна хwəлие, нəфəред к'ӧлфəтел к'əсиб бəре хwə дьдан хəрибие, т'əркəсəри дьнйае дьбун. Нһа ӧса нинə, нһа мəщал—мк'анед к'ӧрдайə хəбате һənə əwана колхозада р'ожһəqа qазанщ дькьн, совхозада, фабрика, заводада жи айльхе дьстиньн. Бо хəбате əwана бəре хwə надьн хəрибие.

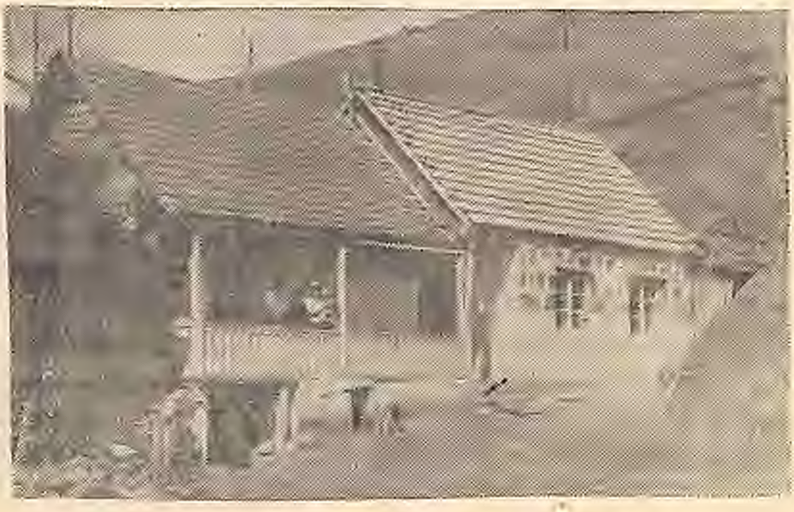

Малəкə к'ӧрда ль Симоновкае (нəһ'ийа Севане)

Əм заньн, бəре гəма т'əрбийəткьрьна зар'а һ'имлк лəсте баве, малхwе, калькеда бу, нһа ӧса нинə, бо т'əрбийəткьрьна зар'а жьн жи хwə щабдар һ'əсаб дькə.

Бо т'əрбийəткьрьна зар'а малда, ӧса жи щабдарьн г'иед буке у нəфəред малейə qьрд.

Чаwа сəр р'ьк'не хун-qнетие, ӧса жи е бльндбун култура нəфəред к'ӧлфəте к'ӧрд, морала wанə комунистие, əгəр жьн, йане мер, һазьрьн к'омəке бьдьн һəв.

Awa, hələqətned жьн у мера у нəфəред к'ŏлфəтə дьн, нһа сəр һ'име йəкəхтийарие, wəт'əнһ'ьзкьрьне, жь һəвдŏ-һ'ьзкьрьне, алиһəвкьрьне, һуманизме тенə сазкьрьне. Малда əw бəрк'буна бəре кŏ бо зар'а һəбу, нһа жь орт'е һатйə һьланине, ŏса жи к'ŏтана wан у жьна. Əw р'езулта-та пешдачуйина култура нəфəред к'ŏлфəте к'ŏрдайн со-ветнейə, wəки нə кŏ т'əне нав к'ŏрдада, ŏса жи нав млə-тед советие майинда һəйə.

Зар'ŏ малда, мəк'т'əбеда ŏса тен т'əрбийəткьрьн, wə-ки жь т'əбийəте һ'ьз бькьн, һŏрмəта нəфəред мале, дəрс-дара, мəзьна бьгьрьн, хəбатһ'ьзбьн, wəт'əнһ'ьзбьн, интер-насионалистбьн, шəр'к'арие бькьн бо чекьрьна комуниз-ме, ŏса жи һəвал у һогьред һəвə башбьн. Бо we йəке жи, ньқас дьчə нав нəфəред к'ŏлфəте к'ŏрдада жь һəв һ'ьзкь-рьн, алиһəвкьрьн к'ур дьбə. Чь кŏ дəрһəқа п'əвгъредана бран͏йə, бред һəв бь традисиа, йан жи һəйəтийа хун—қнетие һəвр'а башьн.

Бра жь алие һəбуне. хəбате у дəрəщед майи т'ьме али һəв дькьн, əw традисиайə. Бра т'ьме дəст дьдьн дəсте һəв, дьхəбьтьн, бо хwəшбəхтийа к'ŏлфəте хwə, щмаə'та дора хwə, мқати һəвьн.

Т'əсилəтийа wəк'илед қŏр'на кəвн, малхwе, кальк у пирька сəр нəфəред мале мина бəре т'ŏнə, сьст буйə, щи-на жи əw малхwети т'ŏнə.

Жь алие хун—қнетие ŏса жи һ'əwаск'арə һələqəти-йа де, баве у зар'ед нəһ'əлал.

Һəла нһа жи һəнə һьнəк де у бавед нəһ'əлал, wəки фрқие датиньн орт'а зар'ед хwəйə нəһ'əлал у ед һ'əлал (зар'ед бра. ап, кŏр'апед wи, wəки эт'им манə). Ле фрқи əwə, wəки нһа де у бавед нəһ'əлал, мина зəмане бəре за-р'ед нəһ'əлалр'а храб дəрбаз накьн, нак'ŏтьн, деспотиз-ма бəре һидава wана малда һатйə һьланин. Һ'ŏкŏмəт, т'əмамийа мəхлуқəтие бона зар'ед эт'им майи һ'əму мə-щала саз дькьн, wəки əwана т'əфəк'урна т'ŏ тьшти нə-к'ьшиньн, жь зар'ед майи пашда нəминьн.

Бәре малда зар'ед нәһ'әлал гәләки дьдан хәбате. дьзерандьн, wана һорик дажотьн, гаед нир шәв дьч'ерандьн, гом, т'әwлед пез. деwер т'әмьз дькьрьн, бәрхед мале дьч'ерандьн у ед майи.

Бь wи тәһәри, р'астә, нһа нав к'ӧлфәте к'ӧрдайә советиеда пашмайед ә'дәте кәвн һәнә, ле әw нишан надә, wәки к'ӧлфәте к'ӧрдайә нһа пашдамайинә, на хер. к'ӧлфәт, нәфәред мала к'ӧрд һьм жь алие малһәбуне, ӧса жи жь т'әрәфе културае у дәрәщед майнда гәләки пешда чунә у әw йәк т'әне дькарә wәлате мә советиеда бьбә. К'ӧрдед wәлате дәрәкә wи алида, һәла дәргед тәнгданьн у хwәзьла хwә бь щмаә'та мә тиньн.

БӘР, QӘБИЛ

Бәр у qәбил хәбәред кәвньн. Зәмане архайк нав щмаә'та гьшкада жи һәбунә бәр (бәрәк) у qәбил. Бь фә'мдарийа к'ӧрдайә нһа бәрәк (бь змане урьси *род*, латини dens, һӧр'оми denos, әрмәни տոհմ, франсузи clan у урьси племя, әрмәни *ցեղ* у ед дьн) к'омед мәриайә ӧсаньн, wәки жь алие хун у qнетие незики һәвьн, бра-пьзмамьн.

Дәрһәqа qәйдәмәхлуqәтийа qӧр'нед бәре, бәрәка у qәбила гәләк ӧлмдара нвисинә.

К'ӧрда бо әве к'ома хун—qнетие у ӧса жи бо хәйсәте хwә хәбәра *„Ә'шир"* жи дьдан у нһа жи дьднә хәбате. Әw хәбәр йа ә'рәбийә, йане бәр, к'ома жь qәбила ч'уктьр, ле к'ӧрд wе хәбәре дьдьн хәбате, фә'м дькьн чаwа qәбил, йан жи к'ома qәбила, йа гәләк мәрьва. Әw хәбәр этимология змане ә'рәби нишан дьдә, wәки бәре, ӧса жи нһа, бал wан, дәwса бәра дьдьн хәбате хәбәра „ә'шир". Нета ве хәбәре бь ӧлми wа те шьровәкьрьн, wәки змана гьшкада сәр һ'име гӧһастьнед ә'мре щмаә'те нета хәбәра жи те гӧһастьне, йане нета хәбәре фрә дьбә, илаһи wәхта хәбәред жь змане дәрәкә тен һьланин. Әм дәрһәqа wе

wəke məsəla nайньн орт'е, чьмкь змане к'öрдида нета хəбəра „ə'шир" фрə буйə, əw этимологиа змане к'öрди избат дькə.

We шунда, бо к'ома бра—пьзмама, нав змане к'öрдида ḣəйə хəбəра „Эл" — жи, wəки бəре ə'wльн нишан дьдə к'омəкə мəзьн, к'ома бра, пьзмама, wəки жь бəрəке. йан жи жь qəбилəкенə. паше жь дəр у щинаранə.

Wəхта əм дьбежьн *эл—ə'ширəт*, фə'м дькьн к'ома бра — пьзмама, мəрне гöндəки, qəwмəки, йан жи мəриед чəнд бəр у qəбила, wəки ль щики, нəḣ'икеда, обəкеда дьман.

Wəхта дьбежьн „эла сипка", ге фə'мкьрьн гəлəк бəр, wəки дьк'əвьн нав сипкание. Ве гаве жи ль wəлате дəрəкə, щие кö к'öрд ле дьжин, ḣəнə бəр, qəбил. эл—ə'ширəтед wана. Сипкар'а дьготьн „эл—ə'ширəта сипка".

Дəрḣəqа ə'шира Қарапетйан дьбежə: „К'öрд п'арк сəр qəбила, ə'ширəта дьбьн, жь дö сьфанə йа пешьн. лəшкəр, сəрəк, йан жи аг'алəред wан, хwəйед ӿwəлие у йа дöда: р'енщбəр, жер'а дьбежьн „р'ьа'т"[1]. Дəрḣəqа qəбила Қарапетйан р'аст дьбежə. ле əw əскəр у нəфəред qəбила т'əвḣəв дькə, wəки нəр'астə. Ḣəла бал мə нав к'öрдед советкеда жи нḣа ḣəнə пашмайиед wана, нḣа жи бо наскьрьне щарна навед бəр, qəбила ḣьлтиньн, чка мəрие пешбəр жь к'ижан бəре, qəбилейə. Дəрḣəqа wан пашмаййа əме паше бьнвисьн. Пьрса ḣ'имлн нḣа əwə, wəки əм бежьн əw бəр,qəбил, эл у ə'ширəт жь к'ö пешда ḣатьнə, чь щəлəби пешда ḣатьнə, т'əшкил бунə у мə'нə чьйə, wəки ḣ'əта нḣа жи əw нав к'öрдада. öса жи нав гəлəк щмаə'тед дьнда манə? Мəсəлə: нав щмаə'та аварада ḣ'əта ве гаве жи ḣəнə пашмайиед бəр, qəбила. Əwана жи мина мə дьдьн хəбате хəбəра *qəбил*. Дəрḣəqа qəбилед wан З. А. Николскайа дьнвисə:

„Нав щмаə'теда ḣ'əта ниве qöр'на XIX щики мəшур дьгьрт к'омəкə мəзьн: qəбиле. Нəфəред qəбиле гьшк дəр-

[1] «Վան-Տոսպ», № 2, Թիֆլիս, 1916, էջ 8.

ḣəqa пьзмамтийа xwə р'ьнд заньн, кö жь сьлсьлэтэкенэ, жь бавәки пешда ḣатьнә, wәки ḣәр сал, qәбиле бо ḣöрмәта wи бави т'әшкил дькьр ә'йда „qел". Пьзмамти сәр ḣ'име we йәке дḣат xwәйкьрьн. Сәр р'ьк'не ә'дәте авара, зәwащ нав qәбиледа дькьрьн, йане qәбил нав щмаә'теда ḣ'имли эндогам бу"[1].

Мәсәлед wa әм жь гәләк щмаә'тед дьн жи дькарьн биньн орт'е. мәсәлә: wәхта С. М. Абрамзон дәрḣәqa ḣәләqәтийа хун-qнетийа киргиза хәбәр дьдә, дьбежә:

— „Нә кö т'әне к'омед мәзьн (qәбил—Ә.Ә'.), ле к'омед бьч'ук жи нишан дьдьн конгломератийа т'фаqа пьзмамтие, ед кö бь т'әḣәрәки бәрәви дора сәрк'арәки дьбьн, наве wи сәрк'ари жи ль к'оме дькьн"[2].

Мәсәлед wa гәләкьн, wәки әм нахwәзьн биньн орт'е. Пьзмамти, хун у qнети, чаwa избат дькьн qийатед археологие у фолклоре: жь зәмане бәрәка жьне тен, әw систем буйә у бь фраза мәрьв ькарә жь we системе зу хьлазбә, йане дәрḣәqa we бь щур'әки р'әḣ'әт нета xwә бежә.

Дәрḣәqa пешдаḣатьна бәр у qәбила, ḣәләqәтийа wана, хун у qнетие öлмдаре мәзьн Ф. Энгелс нвисийә: Морган, Макленан у ве аг'рие жи М. О. Қосвен, Хачик Самвелйан жи гәләки нвисинә. Әwана дәрḣәqа гәләк мләта хәбәрданә у мәсәлә жь ә'мржийина wана анинә орт'е, ле дәрḣәqa к'öрда, т'әшкила щмаә'тийа wана башqә готи зәмане мәда кем ḣатйә нвисандьн. Бәре жи, р'астә, гәләка чаwa Элизе Р'еклйу, Р'итер у ед дьн, нвисинә дәрḣәqa т'әшкила к'омед к'öрда, ле нә готьнә дәрḣәqa пешдаḣатьн у спесификасийа wан, мqабьлḣәвбуна сьфте нав к'öрдада. Ḣәр С. Ег'иазарйан п'ьр'-ḣндьк р'аст нвисийә дәрḣәqa к'öрдед дора Ереванеда, әwи хенжь мqабли-

[1] З. А. Никольская—Пережитки патриархально-родового строя у аварцев XIX и в начале XX веков. Москва, 1951 г., стр. 232.

[2] С. М. Абрамзон, Формы родоплеменной организации у кочевников средней Азии. Бьнḣер, «Родовые общества», Москва, 1951 г., стр. 138—139.

ћəвбунед сьфие, qəwмандьнед ə'мржийина к'ӧрда р'аст шьровəкьрийə, ə'мржийина к'ӧрда мина Элизе Р'еклйуе франсуз йап жи Р'итере алман т'əвћəв нəкьрйə, р'ьнд дайə к'ьвше, чьмки нав wанда дəрбаз кьрйə. ћаж ə'мржийина wан ћəбуйə.

Чаwа бəри р'еволйусиа Октйабре нав ӧлмдарада, ӧса жи башqə готи нав ӧлмдаред советиеда, бь т'əриqа qəйдəмəхлуqəтийа qӧр'нед кəвнр'а гредайи, ћатйə у те э'нə'нəкьрьн пьрса пешдаћатьн у ћəлəqəтийа бəр у qəбила. Ве аг'рие нав ӧлмдаред советиеда нетед wа пешда ћатьн, wəки бəре ə'wльн qəбил пешда ћатйə, паше бəрəк. Щаба wе пьрсе гəрəк бе дайин сəр ћ'име фактед археологие у этнографие.

Бо шровəкрьна пешдаћатьн у ћəлəqəтийа бəр у qəбилед к'ӧрда нзбатиед археологие лап кемьн, ле ед этнографие п'ьр'ьн. Ə'мржийина бəр у qəбилед к'ӧрда, пашмайнед wан дькарьн гəлəки к'омəке бьдьн шровəкьрьна т'еориа пешдаћатьн у ћəлəqəтийа бəр у qəбилед зəмане архайк.

Бəр у qəбилед к'ӧрда ӧса кəвньн, чьqас ед ирокеза, wəки дəрћəqа wан зə'ф хəбəрданə, Морган у Ф. Энгелс нвисинə.

Ћəйəтийа бəр у qəбилед к'ӧрда нћа, пашмайед ə'мржийина wана нишан дьдьн, wəки щмаə'та к'ӧрда кəвнə ӧса, чаwа щмаə'тед Р'оћьлате дьн: ћьнд, ə'рəб, фарьз, эрмəни, гӧрщ у ед майн. Бо дћа р'ьнд фə'мкьрьна ə'мржийина бəр у qəбилед щмаə'та к'ӧрд, ћəлəqəтиед wана, бо р'аст шровəкьрьна qəwмандьнед щмаə'тие у т'əшкила wе лазьмə эм чəнд глийа бежьн дəрћəqа qəйдəмəхлуqəтийа qӧр'нед кəвн, бəр у qəбилед wи зəмани, пешдаћатьн, т'əшкилбун, ћəлəqəтийа wана, пашмайед ə'мржийина wана, wəки ћ'эта иро жи нав гəлəк щмаə'тед дьнйае, ӧса жи нав щмаə'та к'ӧрдада ћəнə.

Чаwа мə жоре гот, нћа жи нав гəлəк ӧлмдарада ћ'ӧщəт ћəйə дəрћəqа пешдаћатьна бəрəк у qəбилада. Эм жь т'əриqа мəрьвайе р'ьнд заньн, wəки бəри т'əшкилбуна

бәрәк у qәбила һәбуйә орда (к'ом), wәки т'әриqа мәрьвайеда öзәка пешьн әм дькарьн һ'әсаб бькьн. Һ'әта сала 1935—а жи һәла һәбун т'еоретик, wәки дьготьн бәрәк нибуйә, wәки пешие пешда һатйә. Wана wә'дәки дьреж дькьрьн орт'а ордае у бәрәке дьготьн, wәки орт'а wанда һәбуйә „орда тотемие".

Әw т'еорна нә р'аст бу, ләма жи öлмдаред мә дәст же к'шандьн у һатьн сәр we нете, wәки мәрьвайи т'әне жь ордае дәрбази бәрәка буйә. Әва пьрса нһа нинә, wәки һатйә данин, щаба we пьрсе бь т'әмами у к'урайа хwәва дайә Ф. Энгелс, хәбата хwәйә „Пешдаһатьна к'öлфәт, һәбуна арьзи у дәwләте"—да.

Wәхта Ф. Энгелс дәрһәqа к'öлфәте Пуналуа хәбәр дьдә, wәки сәр р'ьк'не хун у qнетие һатбу т'әшкилкьрьн дьбежә, кö „Чаwа дьхöенә, бәрәк готи һ'имли жь к'öлфәте Пуналуа пешда һатьбу"[1].

К'öлфәте мина к'öлфәте Пуналуае нав гәләк щмаә'тада һәбуйә. Нав әwи щур'е к'öлфәтда һәвр'адәрбазкьрьна кöр' у де, зәwаща бре у хушке qәдәхә буйә, һәма wи чахи жи пәй ордар'а, wәхта т'әшкилбуна к'öлфәте Пуналуа, пешда тен бәрәк. Әw к'öлфәт жь бәрәка, йан жи жь qәбила пешда нәһатйә, ле пәй батмишбуна ордар'а т'әшкил буйә, әw жи wи чахи, wәхта нәфәред к'öлфәт бь дәранинева мьжул дьбун, wәхта әwана дһа дьхәбтин, һащәт чедькьрьн, хwәли бещәр дькьрьн. Әw wәхт т'әриqеда те һ'әсабкьрьн дәстпекьрьна неолите. Дәрһәqа ве йәке Х. Самвелйан р'аст готйә, wәки „Һәма дәстпекьрьна неолитеда дәстбь пешдачуйина qәйде бәрәка дьбә"[2].

Сәр һ'име т'әшкилбуна к'öлфәт жи жь алие де пешда те сьлсьләт, де сәрк'ари ль we сьлсьләта хwә кьрйә, ләма жи бо wи зәмани әм дьдьн наве де. әw зәмане мат-

[1] Фр. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Москва, 1953 г., стр. 40.

[2]. *Պրոֆ. Խ. Սամվելյան— Հին Հայաստանի կուլտուրան, 3-րդ հատոր, Երևան, 1941 թ., էջ 7։*

риархатейә, зәмане к'омтие. Бь готьна Ф. Энгелс к'ӧлфәте Пуналуа жи дьк'эвә т'эв к'ӧлфәте к'омтие, wәки зә'ф зуда һәбуйә, әгәр әм һ'әсаб нәкьн чәнд спесификед wе, дәдәхәбуна һәвр'адәрбазкьрьна кӧр' у де, зәwаща бра, хушке у ед дьн. Ф. Энгелс дәрһәqа к'ӧлфәте к'омтие готйә, wәки „Wәхта щур'е к'ӧлфәте к'омтие гьшкава нәййанә, гәло баве зар'а буйи к'и буйә? Ле дйа зар'ева әййанә. Әгәр де зар'ед к'ӧлфәте т'омәри гьшк зар'ед хwә һ'әсаб дькьр у борще дайктийа wан һьлдани сәр хwә, ле wе зар'ед хwәйә һ'әлал жь ед дьн дькарьбу бьбжерә"[1]).

Бь ви т'әһәри, фәр'ьһ' те фә'мкьрьн, wәки wәхта зәwаща к'омтие һәр жь алие де зар'ӧ дьһатьн наскьрьн, де бь хwә сәрк'ари ль зар'ед хwә у нәфәред мала хwә, к'ома дькьр, ләма жи әм wи зәманир'а дьбежьн зәмане һ'ӧкӧмдарийа де — матриархат. Wәки ӧсанә, зәмане архаик сьлсьләт йа де буйә, бь наве де нәфәред к'ӧлфәт һатьнә наскьрьн. Wәхта нәфәред к'ӧлфәт п'ьр' бунә, wәк'ила т'әмамийа сьлсьләте де буйә. Wәки ӧсанә, бәрәк готи бәре щәма к'ӧлфәте де буйә,ле паше буйә йа баве, wәхта щие матриархате гьртийә патриархате.

Гәрәк әм бен сәр wе нете, wәки пәй кәри—сурие зәмане бәрер'а пешда һатйә qәйдәмәхлуqәтийа бәрәктие, ле qәбил бәри бәрәке т'ӧнәбуйә, бәрәк жь qәбила пешда нәһатйә, ле qәбил щәма бәрәканә, йане чәнд бәрәк к'әтьнә нав qәбиләке, йан жи qәбил жь чәнд бәрәканә, wәки ӧсанә, бәре бәрәк пешда һатйә, паше qәбил.

Wәхта Ф. Энгелс дәрһәqа бәрәка Ирокеза хәбәр дьдә, дьбежә: „Мина щур'е әве бәрәка зудайә класик, Морган башqә һьлтинә бәрәка qәбила Сенека, һ'әйшт бәрәкед ве qәбиле һәнә, навед бәрәкед wан сәр навед һ'әйwананә: 1. гӧр, 2. һ'ьрч', 3. к'уси. 4. куг'б, 5. гак'уви, 6. qр'ьк, 7. ч'ай, 8. тәйре баз"[1].

Әва нишан дьдә, wәки нав Ирокезада бәрәк ч'ук

[1] Фр. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства. Москва, 1953 г., стр. 87.

буйə, ле qəбил мэзьн. Оса жи нав к'öрдада бəрəк жь qəбила ч'уктьр буйə. Əwe йəке избат дькə qнйате этнографиа к'öрда. Нав к'öрдада, əм һьлдьн бəред Бəша, Qоркотийа у ед дьн, чаwа пашмайнед бəрəка, дьк'əвьн нав qəбила Бəла (Апаран); бəред Һ'əсəнлəр, Wəлилəр, Алватʼар, Т'овуклар, Момлəр дьк'əвьн т'əв qəбила Аламшаклəра (Лачин) у ед дьн.

М. О. Qосвен жи wəхта дəрһəqа пешдачуйина щмаəте хəбəр дьдə, дьбежə:

„Wəхте пешдачуйина т'əшкила бəрəкед пашwəхтие, əw п'арəвəкьрьна дöалийə примитив, йан жи йа фратрие жь орт'е дəрте у wп чахи qəбил те т'əшкилкьрьн жь п'ьр'-һидькайа бəрəка"[1].

Бəрəкед пешьн жи ед де бунə, wəки мə жоре дəрһəqа wана гот у дһа əм нахwəзьн бьwəк'ьлиньн. Əwана, чаwа избат дькьн qнйатед археологие, этнографие у фолклоре, wəхте Неолите т'əшкил бунə. Һəбун бəрəкед бьч'ук у мэзьн. Wəхте т'аланкьрьне, шəр'а у qəwмандьнед щмаə'тиейə дьн бəрəкед мэзьн (нəфəрп'ьр') зор дьдан ед бьч'ук, лəма жи əwана бь һəвр'а т'ьме гəнщ у qаледа бун. Ведəре фəр'ьһ' те фə'мкьрьн, wəки бəрəкед бьч'ук нькарьбун тəйамиш буна, чьмки qəwата wана жь алие малһəбуне, шəр'кьрьне кем бу, гəлəк щара əwана бəр бəрəкед мэзьн тəйамиш нəдьбун, зу батмиш дьбун. Лəма жи лазьм бу, wəки бəрəкед бьч'ук, бəре ə'wльн сəр һ'име пьзмамтие qəwата хwə бькьрьна йəк, шəр'кьрана пешийа дьжмьн. Паше бəрəкед мэзьн у ед ч'ук, диса сəр һ'име хун у qнетие дьгһиштьн һəв, дьбун qəбилəке. Бь wи тəһəри пешда дьһатьн qəбил.

„Дь форма бəрəкед щмаə'тиеда,— дьбежə Х. Сам-

---

[1]. М. О. Косвен — Очерки истории первобытной культуры. Москва, 1953 г., стр. 106.

велйан, ћәйә к'ома сосиалие дћа мәзьн: *әш қәбилә*. Әвана ә'йпи т'фақед бәрәканә"[1].

Әва йәка нишан дьдә, wәки сәр ћ'име ћәләқәтиед пьзмамтие, малћәбунне у сәфәрие бәрәк дьгћиштьн ћәв, дьбун к'омәкә мәзьн: *қәбил*. Щие кӧ шәр' у дә'w ле зә'ф бун, қәбил wедәре зу дьћат т'әшкилкьрьн, чьмки, чаwа мә жоре гот, бо т'алана, шәр'а у қәwмандьнед майи т'фақ лазьм бу, ләма жи бәрәк зу дьгћиштьн ћәв, дьбун қәбил. Бь wи щур'әйи дьбун қәwатәк у ћәвдӧ р'ьнд хwәй дькьрьн. Awa, бона т'әшкилбуна бәрәк у қәбила фактора пешьн малћәбун бу, паше хун у қнети, пьзмамти. Бәрәк (нћа бәр) у қәбилед мәзьн бәре бь традиси, иро жи әм дьбиньн нав к'ӧрдада, ӧса жи нав гәләк щмаә'тед днйае дьнда. Гәрәке хwәндәванед *мә орда, бәрәка, бәр у қәбила* т'әв ћәв нәкьн. *Бәрәк* зуда, (wәхта қӧр'нед кәвн) ћәбунә, ле *бәр* нћа жи ћәнә, жь алие сәрәщәма хwәда жь ћәв тен айрикьрьн. Ӧса жи бәрәк, wәки ӧзәка мәрьвайе пешьн буйә, жь ордае те айрикьрьн.

Ћәләқәтийа орда бь ћәвр'а т'ӧнәбуйә, чьмки әwана гәр'ок бунә, нәхәбтинә, чь кӧ т'әбийәтеда ћазьр дьдитьн, же к'ар ћьлданин, йане әwана пе хәбата хwә нибу, wәки дьдәбрин. Бәрәк ӧса нибуйә. Ћәфәред бәрәке дьхәбтин, әwана бь хәбата хwә к'ар жь т'әбийәте ћьлданин. Фрқийа ордае у бәрәка хун—қнетие дьн жи әwә, wәки орда ћ'имли эндогам бу, ле әw йәк бал бәрәка т'ӧнә бу, бәрәк йан жи қәбил. ћьм эндогам бун, ћьм жи экзогам. Бона бәрәк батмиш нәбуйа, гәрәк нәфәред wе, хенжь малћәбуне, ӧса жи жь алие зәwаще у дәрәщед дьн п'әвгьредана хwә бькьрьна йәк, йане на, әwана бәр бәрәк у қәбилед джмьн тәйамиш нәдьбун.

Әм бәрәка у қәбила жь ћәв нькарьн бьдьн қәтандьн, чьмки әwана жь алие пьзмамтие незики ћәв бун, т'ьме кери ћәв дьћатьн.

---

[1] *Ե. Սամվելյան— Հին Հայաստանի կուլտուրան, III—Հ. Երևան, 1941 թ., էջ 15։*

Бәрәкәке, зәмане бәре т'ӧ щара ньқарьбу бей бәрәка дьн, бе алик'арийа ԝе п'ак дәрбаз бькьра, бьдәбьрйа Алик'арийа ԝана бо һәв п'ьр' бу.

Нә кӧ т'әне бәрәка, ӧса жи т'әмамийа qәбилед пьзмам к'омәк дьдан һәв. Пашмайиед бәрәктие һ'эта иро жи нав к'ӧрдада һәнә. Дәрһәqа ԝе йәке паше.

Wәки ӧсанә, әԝ т'еориа „дуриһәвбуна бәрәкайә бәри qәбила", кӧ ә'франдьнә, р'аст нинә, һәма просеса пешдачуйина бәрәкада т'әшкил буйә qәбил, чьмки нәфәред бәрәка т'ьме зедә дьбун, бәрәк п'ари сәр дәрәща дьбу, дӧ бәрәка, ле ԝәхте ог'рмед гьран жи, чаԝа мә жоре гот, бона хԝәйкьрьне дьгһиштьн һәв, чаԝа пьзмам. Нәфәред ԝана сәр һ'име пьзмамтие бь һәвр'а т'фаq бун, әԝана борщдар бун, ԝәки жь һәр алийа к'омәк бьдана һәвдӧ, йәк бо сәди буйа, сәд жи бо йәки, бәр һәвда бьһатана кӧштьн. У ӧса жи дӧ бәрәкада дәстпекьри к'омед мәрийа дьбун qәбиләке. Hһа дәԝса бәрәка әм гәрәк бьдьн хәбате хәбәра *бәр*, ԝәки сәрәщәма хԝәва жь бәрәка зәмане архайк те айрикьрьн.

Hһа нав к'ӧрдада бәр у qәбил аqас п'ьр'ьн, ԝәки т'әв

Сйаре к'ӧрд

һәв дькьн, ньзаньн к'ижан бәрә, к'ижан qәбил. Мәсәлә: ль нәһ'ийа Апаране у Арт'ике һәбунә әв бәр у qәбилед һана: чила, мхайила, шәмска, сһ'анийа, к'лера, р'әщәва, qәрейа, п'акейа, хӧшойа, усойа, wтйа, стурка, мусесана, дасниййа, чӧхр'әша, шушана, аqосйа (анqосйа), кәкойа, ә'щәмийа, гәрдәнзәра, мәндка, пиваза, миранга, шарейа, бә'рава, ботойа, кәлмойа, мәндәсора, мәһмда, һареа, зәмка, бутка, бәйандура, ахойа, наг'ойа, мәмойа, ә'мойа, башейа, һозойа, коркотиа, масәка, ханейа, ароqа, р'ожка, һәбука, ч'әкойа, надрийа, орт'ла, һ'әснийа, шәрqийа, к'ашаха. Ль Дерсьме нһа жи һәнә әван бәр у qәбилед һан, wәки хwәр'а т'әмами дьбежьн: Заза. Дәрһәqа бәр, qәбил у ә'ширәтед Дерсьме нвисийә Нури Дерсьми. Әw наве ә'ширәта һьлтинә, ле бәра, qәбила башqә накә. Бь готьна wи т'әшкила ә'ширәта жь ван к'ома, йан жи бәр у qәбиланьн:

Асан	Баһатжаран
Мирасан	Мстан
Фәрһатан	Һошан
Зәнган	Дерикан
Лачинан	Шьртикан
Карабалан	Р'утан
Фидан	Дәwрешщәмалан
Фәрһадан	Сәрсалтикан
Абасан	Агущанан
	Титеникан

Ә'ширәта Щимишк'әзгин

Һәзан	Фәрһадан
Шәмкан	Нәникан
Р'аснкан	Зекран
Қӧрмешан	Шкакан

Ә'ширәта кал

Қ'әч'әлан	Qӧрикан
Балан	Ch'ид Кәмалан
Бриман	Мәхсудйан
Абасйан	Бәйт'ан
	Һаликан

Ә'ширәта коч'е

Қ'ач'ан	Адйа
Шәмкан	Һәникан
Р'әшкан	Ашуран
	Дәман

Ә'ширәта п'әртәка

П'илванкан	Пиран
Қ'әшкәхӧран	Суркичан
Мирзан	Шкакан
Хәлифан	Қурмешан

Ә'ширәта сажман

Абасан	Холикан
Фәрхадан	П'иловенкан
Дәwрешщәмалан	

Ә'ширәта П'лумәрда

Қ'әч'әлан	Бамәсоран
Абасан	Валан
Әрилан	Балабан
Щәрәкан	Лолан
Қәман	Сисан
Қургәшан	Шехмаһудан
	Шадан

Ә'ширәта мозгәрә

Бамәсоран	Шехабасан
Һөрмәкан	Исалан
Ԛуликан	Шадан
Сандәлан	Муран
Ԛәриман	Баликан
Ғөлан	Гиртан
Ғотан	Мстькан
Зөлфан	Исуфан
Дәмәнан	Гәԝреш
Һиран	Суран
Кәтан	Ԛөрешан
Бәтан	Шеҳан
Бамиран	Һәман
Алан	Ԛудан
Мьлан	Шехмәһ'мәдан

Ә'ширәта ширәтйа

Шәмдинан	Ԛарсанан
П'орикан	Лолан
Парщикан	Шехһ'әмәдан
Һөршидан	Алан
Ԛөрешан	Һормакан
Һәйдәран	Маскан
Арелан	Ԛ'өмәсоран

Ә'ширәта к'иши

Змәшкан	Ԛ'өмсоран
Шавалан	Ԛарсанан
Садикан	Изолан
Шәвәкан	Һ'өрмәкан
Щәтәран	П'орикан
Ԛөбәтан	Маскан

Маскудан	Бамэсоран
Лертиган	Ч'экан
Qõрешан	Чарекан
Щанбэган	Гõлан[1]

Ль Иране, Ираqе һэнэ Бекзада, Дебок'ри, Мамаш Мангур, П'иран, Балек, Курек'а, Фейзула (Бекзада) Малак'уха, Арделани, Халеди, Т'елаши, Һамам, Шиани, К'эзим—Хани, Чобан—каре, Челе, Р'аванд, Һалнавенди, Вермезйар, Собхар, Мунши, Зейнал, Бурбур, Салима, Миран, Миами, Уркани, Т'уркищани, Басалка[2] у гэлэкед дьн.

Ль Лачине (Адрбещана Советие) һэйэ qэбила һ'эсэнлэра, бэред аламшаклэр, валилэр, алват'ар, мамлэр, т'эвуклэр, пивазлэр[3] у гэлэкед майи. Һаве qэбил у э'ширэтед дьн жи һэнэ, бо дреж нэбэ, эм найньн орт'е. Әм гэлэк навед бэра, qэбила, эл у э'ширэта õса жи дьбиньн фолклора мэда у эwе литератураеда, wэки дэрһэqа к'õрданэ.

Гэлэк—гэлэк авторед дэрэкэ, wэки дэрһэqа к'õрда нвисинэ, т'ьме навед qэбилед wан анинэ орт'е, нвисинэ дэрһэqа п'ьр'бун—һндькбуна wан, шэр'е wан мqабьли дэwлэта, õса жи мqабьли һэв. Бо we йэке, мэсэлэ, нвисинэ: Элизе Р'еклю, Dr. M. Wagner Reise nach dem Ararat, Stuttgart, 1848.

Ласкин Г.— Два слова об иезидах, СПБ — 1900 г. № 1—2, Инович Ф. С.— Очерки карской области Т. 1904, Чурсин Г. Ф. — Азрбайджанские курды — Т.

[1] Dr. Vet. M. Nuri Dersimi—Kurdistan tarihinde Dersim, Haleb 1925, р'у 46—57.

[2] Бьнһер'— *Ն. Մախմուդով, Քուրդ ժողովուրդը, Երևան, 1959, էջ 44.*

[3] *Ա. Ավդալ, Անդրկովկասյան քրդերի կենցաղը, Երևան, 1957, էջ 14-*

1925, Вильчевский О. — Очерки по истории езидства. Ленинград, Атеист, 1930, Петр Лерх — Иследование об иранских курдах, СПБ 1856—1858. Аверьянов, Егиазаров. Ар'ак'елйан у гәләк авторед ә'рәб, фарьз, т'ърк, франсуз у ед майи.

Аwа, ә'мржийина к'ōрдайә ви зәмани, qнйатед археологиае, этнографие, фолклора к'ōрдие у әw литература кō дәрһәqа этногенеза к'ōрда һатйә нвисандьн, нишан дьдьн, wәки щмаә'та к'ōрд жи кәвнә, дәрбаз кьрйә ә'мржийина бәрәктие, qәбилтие, эл у ә'ширие.

Qнйатед этнографие у фолклореда жи әм дьбиньн навед бәра, qәбила, эл—ә'ширәта. Wанда нә кō тō бе наве бәр у qәбила т'әне те һьлдан, ле ōса жи шәр'е wан мqабли һәв, мqабли зәвтчийа, дәрһәqа сәрк'ар, нәфәред qәбиле, сьсти у qочахийа wан те готьне. Мәсәлә, бәре ә'wльн әм һьлдьн к'ламед мерание. Қ'лама „һәй ле лē"—да wәки бь щәләбе диалоги qиз у хорт һәвр'а хәбәр дьдьн. п'әйе һәв дьдьн у бәр дьле һәвда тен, щмаә'т һьлтинә наве „Қикан" у „Млан"[1]. Дәрһәqа ван һәрдō qәбилед к'ōрда, поэма к'ōрда „Қәр' у Қ'ōльке Слемане Сливида"*) жи һәйә, ōса жи гәләк ә'франдьнед фолклорейә дьнда. Поэма щмаә'те "Дәwреше Ә'вди"—да һәйә навед qәбилед мьла у шәрqийа. Әм жь поэме биньн wи п'әрч'әйи, wәки наве wе qәбиле теда һәйә:

Wәхтәке мир Т'әмьр п'ашае мьла
Мәзьне эле бу: эла мьла у шәрqийа бу, дьбе:
— Мир ани мщьлис кьр,
Дәwреш ани же пьрс кьр,
Гот:— Дәwреш мире тә дьвейә.
Жь мьнр'а бежә р'астийә.

---

[1] Фолклора кōрманщa һазьркьрьнә Һ'. Щнди у Әмине Ә'вдал. Ереван, с. 1936, р'у 554.

Р'оже ог'рме гран мер бəранбəри чəнд мера дəртейə?
Гот:— Мире мьн, йа тə мə'ннə,
— Мир, го,— чьqаси qочахбə, анщах...
бəрамбəри мерəкийə.
Го:— кӧр'о, Дəwреш бьгьрьн һ'əвсекьн...
Го:— һəгəр тӧ дьпьрси р'ожед ог'рме гран,
Əз сəр пьшта Утвин к'əвьм,
— Əз бəранбəри һ'əвсьд мере тəйи мьли дəрдьк'əвьм"[1].

Ви кəрида, *эл* һатйə хəбтандьн, чьмки этимологиа змане мəда һəйə, wəки дəwса хəбəра qəбил, щина дьдьн хəбате хəбəра *эл* у *ə'ширəт*. Навед ван һəрдӧ qəбила һəнə вариантед ве поэмейə дьнда жи. Поэма „Мəме у Зинеда" һəнə наве qəбила алевийа, wəки нһа жи ль Дерсьме дьминьн. Əм һьлтиньн литература дəрһəqа к'ӧрда, башqəготи йа этнографие, чьqас бежи навед бəр у qəбила теда һəнə. Дəрһəqа нəфəред wан, һəлəqəти, ə'мржийина wана гли һəнə. Гəлəк мqалəдар, очеркист, р'еwи, мqалə, очеркед хwəда бир тиньн навед qəбилед к'ӧрда, мəсəлə: Мӧqӧриа (Иран, Ираq), Һ'əкарийа (Бохтан), Байлама (Фарьзстан), Сипка (Qəрс, Апаран, Т'алин), Щəлалийа (Р'ом, Əрмəнистана Советие) Брука (Əрмəнистан, Р'ом), Р'əшкотан (Диарбəк'ьр), Щəмалдина (Дерсьм, Фарьзтан), Зила (Qəрс, Əрмəнистан), Қаска (Qəрс), Һəйдəра (Qəрс, Əрзрум), Мотка (Wан), Р'əшкота (Муш, Бт'лис), Бадина (Əрзрум), Һ'əсəна (Əрзрум, Qəрс), Əдəманли (Qəрс, Əрзрум), Ливали, Зəрка (Qəрс, Əрзрум), Шадьла (Əрзрум, Wан), Шəрəфанли (?), Шуламерка, Бəгдина (Wан), Щбрка (Харпут). Мли, Қики (Диарбəк'р), Блбас (Урмиа), Щаффи, К'əлһури, Т'урани, Зенщаби (К'əрманшаһ), Зрза, йан жи Зəрза (Соущбьлах), Фанкан, Дəлусна, Нисамийа, Һнарсиа, Гəwрька, П'ачка, Хальфиа, Магурнан (Иран) — у ед майин.

[1] Əw к'т'еб бь хwə, р'уе 551.

Wẹ шунда, һəбунə у һəнə гöнд, wəки наве qəбиле, сəрк'ар йан жи сəрəке qəбиле лекьрьнə, мəсəлə: əйла Сицо, Шатрог'ли, Һ'əсəнщано (Qəрс), Махмутлу, Мамедли, Т'емурмусканли, Зиланли, (наве qəбиле), К'йурдмахрулу, (нəһ'ийа Қубатлие ль Р'СС Адрбещане), Шəмоог'ли, Искандербегли, Фарашбегли, Щаһангирбегли, Алибегли (нəһ'ийа Зəнгəлие, Р'СС Адрбещане), К'əлəшбəг (нəһ'ийа Т'алине Р'СС Əрмəнистане) у гəлəк гöндед дьн, wəки сəр наве сəрк'ар, бəр у qəбиланə.

Аwа, чаwа əм дьбиньн жь алие т'əшкила щмаə'тие нав к'ӧрдада, нһа жи ль wəлате дəрəкə малед бьч'ук, малед мəзьн, бəр, qəбил, эл у ə'ширəт: сəр һ'име хун у qнетие һəбунə. К'ӧлфəт, бəр, qəбил, эл у ə'ширəт борщдар бун, wəхта ог'рмед гран к'омəк бьдана һəв. Сəрк'аре мале гəрəк гöр'а сəрк'аре бəре у qəбиле бькьра, бь һəвр'а йəк буна, али һəв бькьрьна т'ьме. Һəнə нав жи, wəки нишан дьдьн пьзмамтийа бəр у qəбила, öса жи щур'əготьне к'ӧрдие. Мəсəлə: „Т'ə'йфə", „К'ома бра—пьзмама" „Т'охьм", (Тохум), „Сьлсьлə", „Ьнс" у „Щьне". Гəлəк щмаə'тед Р'оһлате бо п'əвгредана бəр у qəбила, пьзмамтие ван хəбəред жоре готи дьдьн хəбате. Чьqас сьлсьлəт жи бьһатана, дəрбаз буна, йəкə, һ'əта бира нəфəред qəбиле бьһата, wəк'илед wе сьлсьлəте, мəрьве к'ӧрд пьзмаме хwə һ'əсаб дькьр, жь т'охьм, ьнс, щьнс у сьлсьлəта хwə, хwəйкьр у сидаре нəфəред бəр у qəбила хwə.

Wəхта сəрк'аре мале, qəбиле, йан жи бəре дьхwəстьн нəфəрəки мале, чаwа мəрики храб, жь мал, qəбила хwə дəрхьн, дьготьн: „Əва жь т'охьме мə нинə". Wəхта öзвед бəре у qəбиле нфр'и ль мəрие храб дькьрьн, дьготьн: „Т'охьме тə бьqəлə". Əва хəбəра һана ə'йан дькə п'əвгредана пьзмамтие, wəки гəлəки дьдьн хəбате щмаə'тед Даг'сıтане: Лезгинан у Т'ат'аран, ле жь qəбилед гöрщ: П'шаван у Хевсуран.

Öзвед к'ӧлфəте к'ӧрд т'опи дора сəрк'аре бəре, йан жи qəбила хwə дьбун, пер'а хəбəр дьдан, ширəтед wан дьбһистьн, дəрһəqа кал у бава хəбəр дьдан, öса жи дəр-

һәqа сәрк'аред сьлсьләта: бәр у qәбилед хwә бир дании аqльбәнди у кемасиед wана, qәwат у пашмайинед wана. шәр'е qәбила wана мqабьли qәбилед джмьнә майи, башqә готи мqабьли зәвтчийа.

Сәр һ'име принсипа пьзмамтие жи wана шöхöле бәр у qәбилед хwә т'әшкил дькьрьн. Йәки кö бь дәсти сәрк'аре бәре, йан жи бей wи шöхöләки храб дькьр, нәфәред qәбиле, щи бьһата, сәба wи пьзмами хwә дьдан кöштьн. сәба нәфәре хwә жь дәсте джмьн хлаз кьрана.

Бь глие Шириншаһе Ә'мәр*). Wәхта qәбила Р'ожка пешйа qәбиләкә дьн шәр' дькьр, бәред wана дьгһиштьн һәв, т'әмамийа qәбиле р'адьбу пешийа джмьн, шәр' дькьр.

Әва т'әшкила к'öрдайә щмаә'тие у хирәта wанә пьзмамтие сәр һ'име принсипед акиатие һатйә т'әшкилкьрьн wәки нишан дьдә, кö пьзмам жь т'әрәфе баве тен наскьрьн (йан һ'әсабкьрьн), ле бра у пьзмамед де һьмбәри бра—пьзмамед баве кьри нә һ'әлал тен һ'әсабкьрьн, йан әwана жь алие хун—qнетие дури һәвьн, ләма жи пьзмамед де борщдар нибун wәхта шәр'—дә'wа к'омәк бьдана пьзмамед баве у сәр р'ьк'не ә'дәте кал у бава әхтийарийа пьзмамед баве жи т'öнә бу, жь мәрие де бьхәйдиана, кö нәчунә пышта wана. Ле гәрәк әм бежьн, бәр у qәбил гышк нә йәк бун, мәсәлә: бал Т'акурийа пьзмамед баве сәба пьзмамед де, пьзмамед де жи бо пьзмамед баве хwә дькöштьн, wана һәр алиада к'омәк дьдан һәвдö. Ҝ'омәкдарийа öса бал бәр у qәбилед дьн жи һәбу.

Әм чәнд глийа бежьн дәрһәqа сәрк'арикьрьна бәра у qәбила. Чаwа сәрк'аре бәра, öса жи сәрк'аред qәбила—ә'ширәта һәбун, мәсәлә: әм һьлдьн ә'ширәта Сипка: Сәрк'аре ве ә'ширәте Ә'вдлмәщите Сипки бу, wәки ль Т'ур-

---

* Шириншае Ә'мәр, 70 сали, жь гöнде К'арвансаре (нәһ'ийа Арт'ике), нһа ль Ереване дьминә.

к'нае дьма. Һәбу qәбила Wтиййа (сәрк'ар бу Ок'ьзе Мамо)*, Стурка (сәрк'ар Qәре Һ'әсо) у ед дьн.

Сәрк'арикьрьна qәбиле жь йа бәре чәтьнтьр бу чьмки бәре ә'wльн, гәләк бәр дьк'әвьн нав qәбила, йа дöда, алие щабдарнеда сәрк'аре qәбиле дһа зә'ф щабдар бу, әw щабдари wи чахи дьһат ә'йанкьрьн, wәхта һәләqәтийа сәрк'аред qәбила һәвр'а һәбу, йан жи орт'а wана храб дьбу, йа сьсйа, wәхта шәр'е к'öрда дьбу мqабьли зәвтчиййа у һ'öкöмәтед щи.

Щабдарийа шәр' т'әвр'абунед к'öрда дьк'әт сәр сәрк'аре qәбиле—ә'ширәте. Сәрк'аред бәра у qәбила һәвр'а гредайи бун, wәхта сәрк'аре бәре тьштәк бькра, бәре ә'wльн ә'лами бьра—пьзмамед хwәйә незикә сәрә дькьр, паше сәрк'аре qәбиле у пәй р'азибуна сәрк'аре qәбилер'ә дәстбь кьрьна хwә дькьр. Wәхт жи һәбу, wәки нәфәред бәре у qәбиле, öса жи сәрк'аред бәре бей сәрк'аре qәбиле йа хwә дькьрьн, wәки жь т'әрәфе ә'дәт—пьзмамтие р'аст нибу. Бәред кö пьшти һәв буна, гöр'а һәв дькьрьн, шöхöле wана ачьх дьбу, ед кö һәвр'а бет'фаq бун, wи чахи мала хwә храб дькьрьн, джмьн әw алт' дькьрьн.

Бо qәwмандьнед нав бәрейә свьк һ'имли сәрк'аре бәре щабдар бу, öса жи гьрәгьред бәрейә дьн, ле бо сәрианина пьрсед гран, чаwа сәрк'аре бәре, öса жи сәрк'аред qәбиле һ'имли щабдар бун. Щарна дьqәwми, wәки сәрк'аре бәре qöр'ә дьбу, хwә öса к'ьвш дькьр, wәки атрибутед wи мерхасие, зорбәтие һәнә, гәләк щара нәдьк'әт бьн бандур'а сәрк'аре qәбиле, шöхöле гран, кö нав бәра wида дьqәwмин, wи бь гьрәгьред майнива дани сери. Сәрк'аред бәрайә öса гәләк һәбун, ләма жи, wәхта шәр'а, ог'рмед гран, жь р'уе бет'фаqийа бәра, жь р'уе сәрк'аред бәрайә öса, бәр батмиш дьбу, һьм жь алие малһәбуне, һьм жи жь алие qәwата шәр'кьрьнеда лап сьст дьбу.

* Ок'ьз ль гöнде Qзьлqöле нәһ'ийа Дигоре (Тегоре) дьма, мьр wәхта шәр'е импер. пешьн, сала 1918.

Сәрк'аред бәре у qәбиле бо һәр нәфәрәке, йан жи нәфәрәки бәре щабдар бун. Wәхта сәрк'ар әw щабдари һьлнәдьда сәр хwә, йан жи пек нәдани, wи чахи сәрк'аре ӧса лап qолайи, бәләнгаз дьһат һ'әсабкьрьн, һӧрмәта wи бал к'ӧрда, т'әв wан жи бал нәфәред бәре, щарәкева т'ӧнә бу.

Һәр бәрәкеда, qәбиләкеда һәбу шеwра гьрәгьред wан. Изна сәрк'аред бәре, йан жи qәбиле һәбу пьрсед бәрева qәбилева мжул буна. Сәрк'аред бәре у qәбиле нә кӧ т'әне бь пьрсед орт'а бәра, qәбила у һ'ӧкӧмәтева, ле ӧса жи бь пьрсед нав бәрева, нәфәред бәрева, кьрьнед wанә хьрабва мжул дьбун. Жь wан пьрса гәләк, әгәр жь зәвта wана дәр нибуйа, дьһатьн сери.

Сәр һ'име хун у qнетие, ә'дәтва гредайи, нәфәред бәре жи борщдар бун, wәки гли—готьнед сәрк'аре бәре, qәбиле бьqәдандана. Әгәр нәфәред бәре гӧр'а сәрк'аре бәре нәкьрана, бьзаньбә нәйнәсик ль орт'е һәбу, ләмә жи әгәр пьрс чәтьн буйа, wи чахи сәрк'аре qәбиле әw пьрс ә'нә'нә дькьр. Һьлбәт, әwи ӧса жи фькра сәрк'аре бәре һ'әсаб дькьр.

Һәбун бәр у qәбилед ӧса, wәки 2—3 мәрийа сәрк'ари ле дькьрьн. Wәхта йәк дьчу щики дур, йан жи дьмьр, сәрк'ари дӧда дькьр. Сәрк'аред ӧса бәри р'еволйусиа Октйабре нав к'ӧрдед дора Ереванеда жи һәбун. Дәрһәqа qәбиләкә wан к'ӧрда, йа бр'ука Ег'иазарйан дьнвисә:

„Сәрк'арие ль һәр qәбиләке дькә мәрьвәки жь маләкә к'ьвщ, йан жи дәwләмәндәк, wәки нав wанда һӧрмәтлийә. Щина чәнд сәрк'аред qәбиле һәнә, аwа, ед Бр'ука се мәринә: Надьр аг'а, Мирзә аг'а, Нә'мо аг'а"[1].

We шунда Ег'иазарйан к'т'еба хwәда р'аст к'ьвш дькә, wәки һәр йәк жь wан сәрк'аре бәрәкәке буйә, ле ӧса жи сәрк'әри ль т'әмамийа qәбила Бр'ука кьрьнә. Qәбилед ӧса зә'ф һәбун у нһа жи һәнә нав к'ӧрдед Ираqе, Иране у ед майнда. Һәр нәйсә, сәр һ'име хун у qнетие

---

[1] С. Егиазаров—Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1891 г., стр. 15.

ҙафәред бәре, сәрк'аред ԝе у qәбиле ԝәхта өгрмед гран али һәв дькьрьн. Ве гаве жи ль ԝәлате дәрәкә ӧсанә, мәсәлә: „Ль Дерсьме к'ӧрдед Qзьлбаш дьжин... Әԝана нава ч'йада бәла бунә. Нав ԝанда һәнә ә'ширәт, ԝәхта нав щмаә'теда тьштәк дьqәԝмә, әԝана дьгһижн һәв"[1].

Әв йәк Дерсьмеда тьштәки т'әзә нинә. Әԝ ә'дәт зуда нав ԝанда һәбуйә, чаԝа нав к'ӧрда гьшкада у про жи һәйә. Нав ԝанда ве гаве жи бәр у qәбил, эл—ә'ширәтед к'ӧрдайә ӧса һәнә.

Хенжь мерание, сәрк'аред бәре у qәбиле дһатьн бәр ч'ә'ва һәр ԝи чахи, ԝәхта әԝана бь ләшкәред хԝәва пешийә qәбил у дәԝләтед джмьн шәр' бькьрана, ԝи шәр'ида алт'ндари дәст банийана, ԝәхтеда ә'гитийә хԝә нишандана, йан жи тьштед ӧса бькьрана, ԝәки нәфәред qәбиле пе бьһ'әсйана, кӧ р'асти жи сәрк'аред ԝана зорьн. Әгәр сәрк'арәки бәре, йан жи qәбиле жь алие аqьл у зорбуне qолай буйә, ԝи чахи нәфәред qәбиле, бәре жи гӧһдарийә ԝи нәдькьрьн, нав бәр у qәбилада дӧтирәти пешда дьһатъ щарна, ч'ар-нәч'ар бәрәкә пьзмам дәстурдайн бәрәкә дьн дьбу, әԝ йәк нав эл—ә'ширәтеда п'ьр' шәрм дьһат һ'әсабкьрьн. Нәфәред ԝе бәра дәстурдайн, р'ӧһ'е хԝәва дьнqьсин. Һьлбәт, бәред ӧса нав к'ӧрдада һндьк һәбун. Ле ԝәхта бәред хун—qнетие дәстурдайн һәв дьбун, ԝи чахи т'алаш нибу, чьмки әԝана хԝә пьзмам һ'әсаб дькьрьн: жь де у бавәки, ләма жи дьготьн: „Әм пьзмамьн", „Әм дькарьн хӧламтие жи һәвр'а бькьн" — у глиед дьн.

Алие дайина хәрщ жи диса сәрк'ари дәсте сәрәке бәр у qәбиледа бу. Бәри р'еволйусиа Октйабре бал мә, Урьсетеда, ӧса жи нав һьнәк qәбилед к'ӧрдед ԝәлате дәрәкәда, нәфәред бәред к'ӧрда хәрще дәԝләте нәдьдан ԝәк'иле дәԝләте, ле дьдан сәрк'аре бәре у qәбиле, ԝана жи хәрщ жь нәфәред хԝә зедә дьстәндьн. Чь кӧ норма дәԝләте бу, дьдане, е дьн жи хԝәр'а һьлданин. Ве дәрә-

[1] Հ. Շահպազյան— Քյուրդ—Հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 124։

щеда жи гәләк щийа сәрк'аре бәре у qәбиле сәри хwә бун.

Сәрк'аред бәра, qәбила нәсли бун. Әгәр сәрк'ар бьмьра, гәрәк кӧр', йан жи нәбие wи дәwса wи бьгьрта. Һ. Шаһпазйан дәрһәqа к'ӧрдед Дерсьме дьнвисә:

„Нав к'ӧрдада сәрк'арикьрьна элбашийа жь нәслейә. Wәхта кӧр'әк жь сәрк'аре qәбилер'а дьбә, wи чахи ль wи дьнһер'ьн чаwа мәзьне qәбилейи пашwәхтие"[1]. Т'әсиләтийа сәр нәфәре qәбиле п'ьр' бу. Т'әмамийа пьзмама, зар'ада дәстпекьри һ'әта мәзьна, ӧса дьһатьн т'әрбийәткьрьне у ширәткьрьн, wәки ч'уктийа хwәда гӧр'а сәрк'аре хwә бькьрьна. Гәрәк әwана мерхас буна, жир буна.

Бона жь нәфәред хwә бьһатана бжартьне, сәрк'ара к'ьнщед лапә хас ль хwә дькьрьн, сильһ'ед лапә баш дәст данин, ль һәспед кһ'ел сйар дьбун. Сйарбуна һәспед бәргир бо элбашийа, сәрк'аред бәр у qәбила, аг'а у бәгләра шәрм дьһат һ'әсабкьрьн.

Qонед сәрк'аред бәр, qәбилед к'ӧрда т'ьме бь сильһ'а хәмланди бун. Т'ӧнә бун конед элбашийайә ӧса, wәки бе сильһ' буна. Һәбун хӧлам, хзмәтк'ар, дәнгбежед аг'а. Дәнгбеж бь сәрк'арар'а дьчун р'аw у неч'ире, бона сәроке хwәр'а бьстрана, әwана ша бькьрана.

Сәр һ'име ә'дәт нәфәред qәбиле борщдар бун, wәки т'ьме мqати сәрк'аред бәр у qәбила хwә буна, әгәр лазьм буйа, гәрәк хун бьр'етана, ле ӧса нибу. Ведәре һәбун пьрсед шәр'к'арийа сьфие, һ'әйфһьланине у ел дьв.

Һьлбәт, орт'а qәбилед к'ӧрдада т'ьме шәр'к'ари һәбу. Wана бо зозана, хwәлие, һ'әйфһьланине у пьрсед дьн бь сәрк'арийа сәроке qәбила хwә мер жь һәвдӧ дькӧштьн, һәвдӧ дьп'әр'тандьн. Ле һәма бь wер'а т'әвайи, нав qәбилада һәбу шәр'е сьфе орт'а дәwләмәнда у батракада

---

[1] Әw к'т'еб, р'ус 142.

xwəйи у хöламада. Дəwлəмəнда бь щур'е иргатие, хöламтие, шьван—гавантие, р'еwитие к'əсиб хwəр'а дьдан хəбате, к'əда wана дьхарьн.

Қöрд, чаwа щмаə'тəкə патриархал, шəр'е сьньфие навда сьст дьħат э'йанкьрьн, ле əw шəр'к'ари ħəбу, нħа жи қав к'öрдед дəрəкəда ħəйə у пешдачуйина экономикаер'а, сəнайер'а, пешдаħатьна пролетариатер'а гредайи нħа к'ур дьбə.

Дəнгбежа дəрħəqа сəрокед xwə, мəриед qəбила xwəйə qочах, мерхас, ħ'ьзки к'əсиб буйа: к'ламед мерание дьə'франдьн. Wəхта п'əйе ħəспе аг'а, элбашийа дьдан, к'ефа wан гəлəки хwəш дьбу. Ħəспед öса, wəки п'əйе wана гəлəки ħатйə дайин, əм дьбиньн фолклора мəда, мəсəлə: „Бор" дь поэма щмаə'та мə „Мəме у Зинеда", „Соськ" р'омана щмаə'тейə „Қəр' у Қöльке Слемане Сливида", ħ'кйата „Дəwрешда" у ед майин.

Хwəкьрьна к'ьнщед башqə нишан дьда к'аwбун, к'öбари у р'öħ'е сьньфие, е элбашийа, аг'а у бəглəред к'öрда. We йəке избат дькə Ħакоб Шаħпазйан, wəхта əw дəрħəqа ħ'əмидийа, элбашиед Дерсьме хəбəр дьдə, дьбежə,—„хенжь тараза, (щур'е к'ьнща—Ə. Ə'.) ħ'əмидийа, wəки тараза т'ьркайə лəшкəриейə р'əсмийə, ħəйə тараза мəзьне qəбилед к'öрдайə башqə, wəки жер'а дьбежьн к'ьнщед элбашиед к'öрда"[1].

Гəлəк мəриед к'öрд, сəрк'аред бəр, qəбила xwəр'а дьготьн „Бав", мəсəлə: флан к'əс баве элейə, йан жи бав, бре эла мə фланкəсə.

Əw сəрк'аред демократ буна, дьлован, нəфəред эла xwəр'а п'ак буна, сəре wи сонд дьхарьн, ле жь ед нə демократ, деспот ħ'ьз нəдькьрьн, сəрк'аред ви тəħəри дħа зə'ф бун. Wəхта бəрəк мəзьн дьбу, нəфəред we п'ьр дьбун, wи чахи əw бəр дьбу дö бəра. дö сəрк'аред wан дьħатьн к'ьвшкьрьне.

---

[1] Əw к'т'еб бь xwə р'уе 132.

Сәрк'аред бәра бь дәсти т'әреqе: шеха, мәла, п'ирә нава хöлама, бәрдәстийа, к'әсибада, бь глики нава wә к'илед сньфа хәбатк'арада т'ьме дьхәбтин we фькре пеш да бинын, wәки мә'нийа к'әсибтие у бьндәстийа wан нә кö дәwләмәндьн, ле qрара хwәде öсанә, йәк гәрәке к'әсиббә, ле е дьн дәwләти, е к'әсиб готи qöльхи е дәwләти бькә. гöр'а wидабә у ед дьн.

Бь ви тәhәри, мәрьве хәбатк'ар нә кö т'әне жь алие wәк'илед диwане, ле öса жи жь алие сәрәкед qәбила, эл—ә'ширәтада, аг'а у бәгләрада дьhатьнә эк'сплуатасиа кьрьне.

Wәхта hәwар у газие, шәр'а, h'әйфhьланине бәре ә'wльн гьрә—гьр у мерхасед бәре, йан жи qәбиле дора сәрокед хwә т'оп дьбун, шеwр дькьрьн. чка чаwа бькьн, wәки жь qәдае хлазбьн, алт'ндарие дәст бинын. hәр шеwрдарәк у мерхасәк ардьмидаре сәрок дьhат h'әсабкьрьн у әw йәк нав к'öрда гьшкада бубу хун у qнет. Чахе глики, qәwмандьнәкә фәрз бьqәwьмийа гöндда, әw гли мина бае бруске бәла дьбу, wәхта нәфәред бәре пе дьh'әсйан, р'адьбун сәр п'йа, бо qәдандьна глие сәрк'ар. шеwра гьрәгьре хwә. Әгәр нәфәрәки эле бьhата кöштьн, гәрәк бь сәрк'арийа сәроке бәре h'әйфа әwе кöшти, әгәр зу, эгәр дәрәнг бьhата hьлдан.

Андранике әрмәни, wәки к'т'еба хwәйә „Дерсьм"—да дайә бәрк'ийа ә'ширәтед Дерсьме, сәрокед эл—ә'шира. әw дьбе, кö нәфәрәки qәбиле бәр сәроке бәре, йан жи qәбиле нькарьбу бьгота вьq.

Чаwа мә го дәрhәqа сәрок, мерхасед бәр у qәбила. к'ламед мерхасие дьhатьн ә'франдьн. Әw к'лам нhа жи нав щмаә'теда тен готьн, дәнгбеж wан к'лама бь дьл у әшq дьстрен. Wан к'лама hьм жьн дьбежьн, hьм жи мер. Дәрhәqа мере мерхаса, дьлк'әти жьна к'öрд дьбежә:

„Сйаре мьн сйаре бозе делбәрдайи, бардайи,
Қ'әтйә дәшта Сруше хр'ә—хали,
hәй ло, hәй ло, ло, hәй ло, ло,
Әзе hьлдьм п'алә—п'уле хwә qöсанди.

Ло бьдьм пəй мере сəрк'ари,
Аqьлбанди — дьлбари.
Һəй ло, һəй ло, ло, һəй сйаро.
Һəй ло, һəй ло, ло, һəй сйаро.
Сйаре мьн сйаре бозе, һəй ле, ле,
Р'əшхалəкə бəр гəрдəне,
Һəй ло, ло, һəй ло, ло сйаро,
Һəй ло, ло, һəй ло, ло сйаро.
Сйаре мьн дькə жь мал һəр'ə,
Даре дəсте хwə дьгəр'ə,
Һəй ло, ло, һəй ло, ло сйаро,
Сйаре мьн сйаре бозе һəй ле, ле
Wəхте дурва мьн дьбинə,
Дьл wəрдайə бь əвинə,
Һəй ло, ло, һəй ло, ло сйаро
Һəй ло, ло, һəй ло, ло сйаро.
Сйаре бозе делбəрдайи, делбəрдайи
Накьм гöр'а де у баве,
Нəбьм qуле Һ'əсəн аг'е
Һəй ло, ло, һəй ло, ло сйаро,
Сйаре мьн сйаре бозе,
Сəрк'аре əле ло, ло сйаро"*).

Қ'ламед мерхасиейə wа гəлəк һəнə, əм найньн орт'е.

Бəр, qəбилед к'öрда һəрт'ьм qəwин нибун, һəбун бəред öса, кö сəр һ'име фактора малһəбуне, öса жи морале, пешдаһатьна шəр'а, һ'əйфһьланине у нəйнəсиед дьн, к'аф у к'ун дьбун, нəфəред wе бəла дьбун, гöндəкида. Йан жи т'аг'əкə гöндəкида нə дьман, п'ирə—п'ирəйи дьбун, дьчун нав бəр у qəбилед дьн у атрибутед бəра хwəйə кал у бава öнда дькьрьн.йане консолидасиа дьбун.

Бь wи тəһəри, сəрəкед бəра жи жь орт'е дəрдьк'əтьн, əw жи дьбун нəфəред wе бəре, wəки чубун нав.

Т'əшкила бəр у qəбила жи пер'а дьһат гöһастьн. Ведəре əw бəред öса батмиш дьбун жь алие п'əвгредана

* Гот: Əт'əме Сьлт'о, жь гöнде Əлəгəзе (нəһ'ийа Апаране), мьрийə сала 1958, жь алие автор һатйə нвисандьне сала 1956-а ль гöнде Əлəгəзе.

пьзмамтиеда т'эмам сьст дьбун. Ле фькра пьзмамтие, хун—qнетие т'ö щара һ'ьше wан дəрнəдьк'əт, р'öһ'е wанда һəбу.

We шунда, хенжь сəрока һəбун ə'гитед qəбиле у ə'ширəте. Һəр бəрəк, qəбилəк, эл у ə'ширəтəк, т'эмамийа нəфəред wан, бь мерхасе хwə ша дьбун, п'əйе wан у кърьнед wан дьдан, чьмки гəлəк щара бь сəрлəшкəрнйа wан дьгһиштьн мразе хwə. Хенжь we һəбун аqьлбəнд, дəнгбежед бəр у qəбила, нəфəред бəр у qəбила т'ьмщар сəре wан сонд дьхарьн, чьмки т'əне ə'гити нинə, wəки алт'ндарие пешда тинə, бь ə'гитиер'а гредайи лазьм бу аqьлбəнди.

Wəки öсанə, хенжь һəбуне, т'фаqе, мерхасие лазьм бу ль орт'е һəбуна аqьлбəндед qəбиле жи. Qəбилед кö мерхас у аqьлбəнде зор теда һəбун, ед һьмбəри хwəйə дһа qəwатə дьжмьн алт' дькьрьн, öса жи шəр' дькьрьн мqабьли зəвтчийа, зöлмдаред һ'öкöмəте, ед кö wан дьһатьн хəзəбе у we дəрəщеда диса алт'ндари дəст данин.

Дəрһəqа мqабли һəв сəкьнандьна аqьлбəнд, мерхас у дəнгбежед эл у ə'шира, фолклора к'öрдада р'ьнд һатйə ə'йанкьрьн, бо избатикьрьна глие хwə эм чəнд мəсəла биньн орт'е, wəки диса qəбилар'а у к'омед к'öрдайə хунqнетиейə майинр'а гредайийə.

Бəре ə'wльн эм һьлдьн ə'франдьнəкə к'öрдие ə'йан: „Мəме у Зине". Ве ə'франдьнеда щмаə'та к'öрд ə'йан кьрйə һерс у ə'йната хwə, джмьнайа хwə мqабли мира, аг'а у бəглəред к'öрд, мöфтəхöред Щзира Бота. Əwe йəкс эм гəлəк вариантед поэмейə дьнда жи дьбиньн. Варйантəкə „Мəме Зинеда", бо бəхтр'əшийа мразе Мəме у Зине орт'а щзирийа у мöг'öрзəминийада шəр'əки гран пешда те. Вариантед „Мəме у Зине" гьшкада жи Qəрəт'аждин, Ч'əкан у Ə'фан ə'гитед щмаə'тенə, бəре ə'wльн ед qəбилед щзирийа. Һəнə вариант жи, wəки наве мерхасед we тен гöһастьн, öса жи навед qəбила, ле сəри əwə, wəки əwана qəбил у мерхасед Щзира Ботаньи. Wəки

ӧсанә, нав у дәнге щзирийа, ӧса жи к'ӧбарийа wана ғредайә мерхасе wер'а, Qәрәт'ажднн у бред wир'а.

Мерхаси, зорбуна Qәрәт'ажднн у бред wи, бь типе поәмейи нә qәнщ: Бәк'ое Ә'wанва жи ә'йанә у әw wан мерхасар'а һ'әсаба дькә. Wәхта дәрһәqа һ'ьзкьрьна Мәме у Зине гли те орт'е, Бәк'о мирр'а дьбежә:

— „Мире мьн, әз дьзаньм, Qәрәт'аждине миртие жь тә бьстинә. wәрә әм һәр'ьн мала wи, хwә бавежьне, тӧ бежә wи, бе, wәки Зине бука wәйә, һун р'азинә, кӧ бьдьнә Мәме, әз жи р'азимә"[1].

Дәрһәqа qочахед хwә т'әмамийа qәбилед Щзире заньн. Әwана бь ә'гитед хwә ша дьбьн. Чаwа мерхасед щзирйайә мер, ӧса жи жьнед qәбила Бота зорьн, бехофьн, дькарьн дәwса мера сәрк'арие бькьн, qочахьн, меранинә.

Бәре ә'wльн Зина дьлк'әтийа Мәме Ала хwәйа ноьна хwәйә, һ'ьзкьрьна wе бь дьле сафә. мәрьваийә, сәре һ'әта бьни qәлпи теда т'ӧнә. Хенжь wе, Зине чь кӧ дькә, бо һ'ьзкьрьна Мәме хwә п'ошман набә, wәхта ог'рмед гран жи щӧлә'тә. Wәки ӧсанә әм р'ӧһ'е Зинеда дьбиньн меранне, ә'гитие, зорбуне у аqьл, wәки атрибутед мерхасед щмаә'те тен һ'әсабкьрьн. Сәрк'арикьрьн, мерхаси у аqьлбәндийа жьна к'ӧрд гәләк ә'франдьнед щмаә'тейә дьнда жи һатйә ә'йанкьрьн, wәки к'ӧбарийа qәбила хwә, щмаә'та хwә буйә. Йәк жь wән һәма П'әри хатунә, жьна Qәрәт'ажднн.

П'әри бь р'абун—р'уньштәндьн, к'әмал, мә'рифәт, щӧлә'т у меранийа хwәва к'ӧбарийа qәбила Щзира Ботанә. Wәхта ог'рмед гран, чаwа Qәрәт'ажднн, ӧса жи П'әри хатун бәр мәрнед хwәнә мьрниә, чьмки, чаwа әм заньн Мәме дәстәбраке Qәрәт'ажднн бу, ӧса жи бубу бре П'әрие аг'рәте у ләма жи wәхта Хасбаг'чәда ойна гран те сәре Мәме у Зине (щзирийа Зине бьн qап'уте Мәмеда

---

[1] Фолклора кӧрманщи, нвиси у һазьркьр һ'. Щнди, Ереван 1957 р'у 34.

дьбиньн, әw йәк бо ә'мре wан qәзийакә гран бу), сәба wе на жь we qәзийае азакә, П'әри агьр мала хwә дьхә, мала wана дьшәwтә. Мир, неч'ирванед кӧ баг'да дора Мәмо у Зине бәрәв бубун, дьһельн у дьчьн һәwарийа авайи, бо агьр—алаве весиньн.

Ведәре жи әм дьбиньн сәрбәсти, меранийа жьна к'ӧрд — П'әрие. П'әри бо шәwтандьна мала хwә п'ошман нинә, чьмки борще хwәйи хушк-братие qәдандийә, wәки сал—зәмана нава бәрәк, бәр—qәбиле к'ӧрдада һәбуйә. Дәстәбрати, хушкбрати жи бь бәрәкар'а, хун у qнетиер'а гредайийә, дәрһәqа we йәке әме паше бежьн.

Әм к'ижан ә'франдьнед щмаә'те һьлтиньн, теда һәнә навед qәбила, бәра, ә'ширәта, эл у элбаша, наве сәрәкед wан.

Шәр' у qәwмандьнед, кӧ дьбун, гьшк бь qәбилар'а к'ар у моралийа нәфәред wер'а гредайи бун. Әм кӧ һьлтиньн эпоса „Қәр' у К'ӧльке Слемане Сливи", пе дьһ'эсьн, wәки сәрида наве qәбила „Мьли" кӧ те готьн, наве Ә'мәр аг'ар'а гредайийә.

Эпоседа р'ӧһ'е пьзмамтие, аqьлбәндйа нәфәред qәбиле р'ьнд те ә'йанкьрьн, избати әwә, wәки хенжь бра у пьзмамед Ә'мәр аг'а т'ор'ьн жи П'әришане дьхwәзьн ле Ә'мәр аг'а бо хатьре бра, пьзмамед хwә у мәриед жьна хwә, qиза хwә надә т'ор'ьна, ләма жи, сәр һ'еме хун у qнетие, пьзмамед Ә'мәр аг'айә сәрә бь we пьрсева мьжул дьбьн.ле т'ӧ сәрәдәрие же дәрнахьн, бо we йәке Ә'мәр аг'а гәләки дьфькрә, чаwа бькә, wәки qиза хwә бе шәр' у дә'we qәбила бьдә мер.

Ве ә'франдьнеда к'ӧрда нишан дайә аqьлбәндийа qәбила хwә. Әw йәк һатйә ә'йанкьрьне бь сәри жьна Ә'мәр аг'а. Җьна Ә'мәр аг'а ширәта ль мере хwә дькә, wәки әw гази wан хортед бәр зәwащекә, ед кӧ П'әришане дьхwәзьн, финщана фәрфури т'жи qаwәкә, гӧстилка П'әришане бькә финщане у бежә: „К'и кӧ wәки Бещане

мьнр'а бинә, qәwл—qраре хwәде П'әришане жь мьн дьстинә, финщана qawe сәр зәлфа зер'ин һьлинә"[1].

Ә'мәр аг'а гӧр'а жьна хwә дькә. ль вьр жьна к'ӧрд бь аqьлә, ширәтдар, занәйә. Жьнед ӧса нав к'ӧрдада п'ьр'ьн, ләма жи мәсәла к'ӧрда дьбежә: „Шер шерә, чь жьнә, чь мерә". Wәки ӧсанә бь мерар'а т'әвайи, жьнед бәр у qәбила жи зор бунә, әwана т'әви меред хwә гәләк щара, wәхта шәр'ед нав qәбила у орт'а qәбила, ӧса жи wәхта шәр'е мqабьли зәвтчийа зорбуна хwә к'ъвш кьрьнә. Әwана т'әви меред хwә шәр' кьрьнә мqабьли зӧлмк'ара, мӧфтәхӧра. Гәләк щара wана сәрк'ари кьрьнә. Wана бь аqьл у мә'рифәта хwә пешда бьрьнә шӧхӧлед бәр у qәбилед хwә.

Эпоса „Қәр' у К'ӧльке Слемане Сливида" дһа р'ьнд һатйә ә'йанкьрьн аqьлбәндийа жьна к'ӧрд. Wәрдәка дйа Қәр' у К'ӧльк ширәта ль кӧр'е хwә дькә, бо Бещане биньн, ле кӧр' гӧһдарийа де накьн, ләма жи йа хpаб те пешийа wан. Әва йәка нишан дьдә аqьлбәндийа Wәрдәке, мә'рифәт у занәбуна wейә сәрк'арикьрьне. Әw чаwа типәкә qәнщ фолклореда һатйә нишандайин. We шунда, Wәрдәк т'әне аqьлбәнд у ширәтдар нинә,ле хенжь we, гринок жи нинә, wәхта чәтьнайа дәст бәр хwә һьлнадә. Дәрһәqа wана, wи зәмани, сәрк'арийа сәрокед к'ӧрда нвисинә гәләк ӧлмдаред Асйае у Европае, мәсәлә: Rödiger E. Kurdische Studien (zeitcchr. fur due kunde des morgenlandes, m. 3—7, Leipzig, 1850), Hurten M. Die Geheimlehre der Jezidi der sogenanten Teufessanbeter Neue Orient, B. 1918 г. bd III), П. Лерх, Иследования об иранских курдах" (с. Петербург, 1891) *Հաջիե Ջնդի, „Կառ ու Քուլիկե Սլեմանե Սլիվի" (Երևան 1942)* у ед дьн.

Әван авторана гьшк жи хәбәр дьдьн дәрһәqа зәмане эпоса мә, бәр, qәбил у ә'ширәтед к'ӧрда, һәләqәтийа сәрокед wана, сәрк'арикьрьн у кемасиед wанда. Ә'ширә-

---

[1] Бьһер' — Фолклора кӧрманщи, бәрәвкьрьн у һазьркьрьн Һ'. Щнди у Ә. Ә'вдал, Ереван, с. 1936, р'у 97.

тəкə wи чахи йа к'ӧрдед мьли буйə, qəбилəкə зорə ə'йан бь нав у дəнг, wəки пашмайиед we qəбиле иро жи һəнə. Дəрһəqа we ə'ширəте Һ'. Щнди дьбежə, wəки:

а) Əw ə'ширəта мьли кӧ ве бəйт—сəрһатиеда те бирании, һəбуйə у нһа жи һəйə.

в) Ə'ширəта мьли, wəки дьма навбəйна Месопотамйа шəqа—р'оавае, ль зозане ч'əме Хабуре, незики qəбилед ə'рəба бунə [1].

Əм аqьлбəнди, хирəта we ӧса жи эпоса к'ӧрдайə мерхасие „Дьмдьмда" дбиньн. Wəхта лəшкəре Əскəрхан даве сəр Ə'вдал у пьзмамед wи, дькə һ'əсаре, жьна к'ӧрд нишан дьдə меранийа хwə, хирəта qəбила мере хwə дьк'ьшинə. Сəрəщəма we qəwмандьне əм кьн бежьн, аwа, wəхта п'адшатийа Шаһе Иране Исмайил, орт'а Т'əwрезе у Урмиаеда нəһ'ик һəбу, жер'а дьготьн *Марага*. Сəрк'аре we нəһ'ие Əскəрхане зӧлмк'ар бу.

Qəза Һ'əкареда жи qəйак һəйə, wедəре кəлак һəбу, жер'а дьготьн кəла „Дьмдьм". Сəрк'арəки qəбила һ'əкарийа наве wи Ə'вдал, пьзмамед хwəва кəла зуда кьрьбун бьн бандур'а хwə, теда льман. Ə'вдал хортəки мерхас буйə, мерхасəкь qəбила һ'əкарийа. Нав у дəнге wи зуда бəла бубу. Наве wи данибун „Мире ч'əнгзер'ин".

Əскəрхан джмьне Ə'вдал у т'əмамийа qəбила wи бу. Əwана т'ьме мqабьли һəв бун, бь һəвр'а шəр' дькьрьн. Щарəке жи бь хайини Əскəрхан əскəре хwəва даве сəр кəла Дьмдьм, Ə'вдал у к'ӧрдед дьн дькьн һ'əсаре. Т'опед Əскəрхан һəбун, ле ед Ə'вдал т'ӧнə бун.

Əскəрхан се мəһа дора кəле гьртьбу, wана Ə'вдал у пьзмамед wи кьрьбун дəрге тəнг, ле к'ӧрда фарьзар'а дькьрьн шəр'. Гəлəк меред һəрдӧ алийа дьк'əвьн. Əскəрхан аве сəр к'ӧрда дьдə бьр'ин. Ə'вдал нəмəке п'аше Wанер'а дьшинə, wəки али wи бькə, ле п'аше Р'оме али к'ӧрда накə. Ə'вдал у пьзмамед хwəва нахwəзьн дəстурдарбьн. Бь ширəта жьнəкə к'ӧрд жь кəле дəртен, гəлəк

1. Հ. Ջեյի, «Վան ու Բուլանըի» Ալեմանի Ալիլիեր, Երևան, 1941, էջ 25։

фарьза qьр' дькьн. Ә'вдал у пьзмамед хwәва тен кöштьн, әнз жи жә'ре дьхöн, дьмьрьн, жьна Ә'вдал жи. Асима агьр кәле дьхә, гәләк фарьз теда qьр' дьбьн. Асима ханьм жи чаwа жьнәкә аqьлбәндә шәр'кьр те кöштьн.

We шунда кәледа жьнәкә дьнә qочах жи һәбу, наве we Kуһер. Wәхта һ'әсаре Kуһер дьбежә:

„Бьра мер дәре кәле вәкьн, жь щие хwә дәрен у һ'öщуми сәр джмьнкьн. Әм жьн жи сильһ'а һьлдьн у к'еләка мера бьсәкьньн, бь джмьнр'а шәр'кьн, ле чь кö дәрһәqа qиза, дәстгьртийадано, ед кö ньк'арьн шәр'кьн, бьра әwана жи жә'ре һазьркьн у wәхта срар бьгһижә мә, wи чахи әwана жи бра жә'ре бьхöн, нәк'әвьн дәсте джмьн. Йәк жь wана, бьра барут'е бәрәвкә у wәхта джмьн т'жи кәлебьн, wи чахи агьр бь барудехьн, әwе qöлози нав һәwе бьн, ле фарьз, öса жи qзлбаш we жь орт'е р'әдбьн"[1].

Wи чахи гьшк гöр'а Kуһер дькьн, бәла фарьза у qзлбаша дьдьне, ле бь хwә жи тен qьр'кьрьн чаwа Асиман.

„Дьмдьм"—еда, wәки сәр һ'име фактед р'еала т'әриqи һатйә ә'франдьн, типа жьна к'öрд, йа Kуһер wәк'ила qәбила һ'әкарийа жь тиред П'әришане у Wәрдәке (Kәр' у K'öльке Слемане Сливида) у Зине (Мәме у Зинеда) qәwаттьрә, зортьрә, әw у Wәрдәк к'öбарийа qәбилед хwәнә. Wәхта к'öрд we ә'франдьне дьбһизьн, бо кöштьна Kуһере гәләки бәр хwә дьк'әвьн, хwәда дьсьнщьрьн. Т'әрщма we ә'франдьне wәки кьрйә фолклористе мә: Һ'әщие Щнди, бь змане әрмәни, нав әрмәнийада, öса жи нав мәрьвед әрмәнизанда гәләки бльнд кьрйә qәдр—qимәта жьна к'öрд, нишан дайә мерани у аqьлбәндийа we, хирәта wейә хун — qнетие.

Фолклора к'öрдада һәнә гәләк ә'франдьнед öса, wәки теда тен ә'йанкьрьн нә кö т'әне мерхаси, аqьлбәндбуна жьна к'öрд, wәки к'öбарийа qәбила хwә, щмаә'та

[1] Հ. Ճանփոլադյան, Քրդո-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 66:

xwə буйə, ле öса жи шəр'е сньфе, мqабьлиhəвбуна аг'а, бəга, дəwлəмəнд у к'əсибе к'öрда, шəр'е к'əсиба мqабьли к'əдхöра, зəвтчийа, мəсəлə: əм hьлдьн поэма „Мусо" Ә'фате we поэме, wəки бь həр к'öрдəкива ə'йанə, Мусойə. Поэмеда р'ьид hатйə дайин р'öh'е мəрьве аг'а. Мəh'муд бəг бь наве qəбила, эл—ə'ширəта хəбəр дьдə. Мусо qочахе щмаə'тейə, əw мəрики к'öрди бь нав у дəнгə. Qəбил у ə'ширəтед к'öрда зуда Мусо нас дькьн у h'əсабе гран жер'а дькьн, лəма жи Мəh'муд бəг, бра — пьзмамед wи у бəглəред майин ч'ə'внəбарие жь Мусо дькьн, дьxwəзьн ойнəке биньн сəре Мусо, лəма жи Мəh'муд бəг льбежə:

"Бьшиньн, Мусо биньн,
həр'ьн, бежьн, həрке бе, бь хатьр бе,
həгəр нае, бьхапиньн,
həгəр нае, бежьн:— Мусо
Мир тəр'а т'əглиф кьрйə, wəрə льhа
Wəрə льhа, əме сильh'а
Xwə бькьн бь щамерийə"[1].

Паше, Мəh'муд чаwа нишандайина ч'ə'внəбарие зедə дькə, дьбежə дəрhəqа Мусо:

— „Бьнhер' wи гəмари. чь мерəки ə'ширə"*).

Аг'рие хöламед Мəh'муд аг'а дьчьн у Мусо тиньи от'аха бəглəра. Мусо бəри кöштьна хwə чəнд бəглəра дькöжə, пəй кöштьна wанр'а бь хwə жи те кöштьн. We поэма щмаə'теда h'имли hатйə ə'йанкьрьн йəкбун, п'сихологиа аг'əлəра, ə'йната wан мqабли мəрьве садə, мерхасе хəбатчи, сньфа wан.

Әв у гəлəк избатиед дьн фəр'ьh' дьдьнə к'ьвше, wəки шəр'е сньфие нава qəбил, эл—ə'ширəтед к'öрдада həбуйə, wəки мəрьвед хəбатк'ар бəр зордəстие у зöлма

---

[1] Фолклора кöрманща, бəрəв кьрьн у hазьр кьрьн h'. Щнди у Ә. Ә'вдал, Ереван, с. 1936, р'уе 563—564.

к'эдхӧра тәйах нәданә у ԝанр'а к'әтьнә щәнг у qале, хуна хԝә р'етьнә.

Қ'ӧтаси, ә'мре практикда, һәр щийа нав к'ӧрдада ԝәхта гли—готьна, ԝәхта qәԝмандьна у дәрәщед майи, т'ьме наве бәра, qәбила, эл—ә'ширәта, сәрк'аред ԝан, qийате хәбәрдане буйә. Ԝе шунда, ӧса жи фолклореда наве бәр, qәбила, эл—ә'ширәте, сәрк'аред ԝан мерхасате һьлдан.

Һьлбәт, дәрһәqа фолклора к'ӧрдие анализкьрьна ԝема гәләки дькарьбу бьнвисйа, ле бо әм жь т'ема хԝә дур нәк'әвьн, qәбилар'а, хун у qнетиер'а гредайи, кьн дьбьр'ьн.

Ԝәхта әм дәрһәqа бәр у qәбила, эл—ә'ширәта хәбәр дьдьн, гәрәк бир нәкьн п'әвгредана пьзмама жь т'әрәфе де. Хун у qнети, пьзмамти тьште т'әзә ниньн, чаԝа мә жоре гот, гредайинә qәйде бәрәкар'а, бәре ә'ԝльн һәма бәрәка дер'а, ԝәки атрибута зәмане матриархате һ'имли те һ'әсабкьрьн. Ԝи зәмани хун у qнети т'ьме жь алие де һ'әсаб дькьрьн, зар'о жи жь алие де дьһатьн наскьрьн, һәма жи бәре сәр наве бәрәка де гази зар'а дькьрьн, бәрәк жи сәр наве де бун, чьмки нәфәред бәрәке, тьштк жи әԝләдед сәрока бәрәке дьһатьн һ'әсабкьрьн. Ԝәки ӧсанә, ԝәхта бәрәктие диса сәр һ'име хун-qнетие жьнә пешбун, сәрфийаз, ԝана ньзаньбун чьйә бәрдәсти. Жьне сәрк'ари дькьр, нәфәред бәрәке бь наве де дьһатьн наскьрьн, бь ԝер'а гредайи нәсләт, сьлсьләт жи сәр наве де һ'әсаб дькьрьн. Ԝәхта дьготьн флан кәс жь к'ижан бәрәкейә, ԝи чахи наве де һатйә дайин, ле зәмане патриархате наве мере мале, наве баве, кальке, пешие сьлсьләте һьлдьдан.

Пәй мьрьна дер'а жи һәбуна бәрәке, сәрк'арийа ԝе дьгһиштә жьна к'ӧлфәтә сәрә.

Т'әриqзане һӧр'ӧмайи ә'йан Һеродот, ԝә'де хԝәда готйә, ԝәки мәрнед Ликиае бь наве де тен наскьрьн, ле нә бь наве баве, ԝәки ӧсанә, ԝәхтәке бал ԝан матриархат һәбуйә, чьмки ԝәхте дәрһәqа бәрәке у кьрьнед ԝе

хәбәр дьдан, т'ьме наве жьне дьһат һьлдане, чаԝа сәрк'ар. Әва йәка бь ԝе факте те избаткьрьн, ԝәки сәр кәвьред мәзәлед Ликне т'әне наве жьна һәнә, наве мера нәнвисинә.

Әԝ пашмайиед матриархате, ԝәки нишан дьдьн хун у qнетие, пьзмамтие, ә'дәтѣ нәфәред бәрәка, р'ьнд һатьнә ә'йанкьрьн фолклора к'ӧрдийә п'ьр'жанрә дәԝләмәндда. Һ'әйф, ԝәки qнйатед мә архелогиае т'ӧнәнә, ле фактед фолклоре кемqәԝат ниньн, бона избаткьрьна ԝе йәке, ԝәки ԝәхте жьне сәрк'ари ль бәрәка кьрйә у бәрәк бь наве ԝе һатьнә наскьрьн.

Бәре ә'ԝльн мәсәлед щмаә'та к'ӧрд избат дькьн, ԝәки зәмане архаик жьне һәр дәрәщеда сәрк'ари кьрйә, әԝ сәрбәст у сәрфнйаз буйә, әԝ мәсәлә зуда һатьнә ә'франдьн, дьбежьн: „Жьн һәйә сәд мери һежайә", йа дӧда, „Жьн жи һәнә, жьнкок жи һәнә"[1].

Әван мәсәлана нишан дьдьн, ԝәки чаԝа мер, жьн жи мерани сәрк'ар бунә, зор бунә, ԝана зәмане бәре сәрк'ари ль бәрәка хԝә, qәбила хԝә кьрьнә.

Ч'ир'ока „Дәԝреш"—да, бь дәсти жьнәке, ә'гите ԝе дьчә ԝәлате хәриб, гәләк ԝәлата дәрбаз дьбә у т'ьме р'асти жьнед сәрә те, ед пирәдейә ширәтдар, эгәр бь дьлйан жи бе дьл, ә'гит бь глие ԝан шӧхӧле хԝә дькә, әԝ р'асти мера нае[2]. Ԝе шунда гәләк ч'ир'окада у ә'франдьнед щмаә'тейә дьнда, ә'гит бь готьна де шӧхӧле хԝә у бәрәке тиньн сери, т'әви шәр' у дә'ԝа дьбьн.

Нав мләта гьшкада, һәр бь наве жьне һьм к'ӧлфәт, һьм бәрәк, һьм жи qәбил һатьнә наскьрьн. Избатиед навайә ӧса, бәрәкар'а гредайи, дһа п'ьр'ьн нав щмаә'та осда. Дәрһәqа сәрбәстийа жьна ос, һәйатийа наве ԝе Ванеев дьнвисә.

„Ль Осетийа п'әнзәре дьqәԝмә, ԝәки к'ӧлфәте мале

---

[1] Әԝ к'т'еб хԝә, р'у 565.

[2] Фолклора кӧрманщие, нвиси у һазьр кьр Һ'. Щнди, Ереван, 1957, р'у 271.

бәре хwә сәр наве жьна һ'әсаб дькьн. Сәр һ'име варианта легендәке, сәрк'ара бәрәкә мәзьн, йа Хубулте—Хубула, жьн буйә"[1]. Сәрк'ара wе бәрәке: Хубула жь сьлсьләта „Галаванов" буйә, wе сьлсьләтер'а жи хенжь Галаванов дьбежьн „Галуан" жи, wәки нишан дьдә наве жьна ос. Паше бь готьна Ванеев „ан" йан жи „он" зманe осада суфиксә у нишан дьдә qьсме жьне, йане к'омәкә мәрьвайә öса, wәки сәр наве жьне бунә, бьн бандур'а wеда бунә. К'омед öса бь сәрбәстийа жьнер'а гредайи нав щмаә'та к'öрд, әрмәни у мләтед дьнда жи һәбунә, wәки нишан дьдьн һәйәтийа бәр у qәбила сәр наве жьне wәхте архайкда.

Навед öса һ'әта иро жи һәнә, wәки нишан дьдьн һәйәтийа бәр у qәбила сәр наве жьне, мәсәлә: нав әрмәнийада һәнә гәләк фамилед wа: Нунуфарйан, Набат'йан, Ч'евһирйан, Шушанйан у ед дьн, öса жи нав к'öрдада, мәсәлә: Нәнейа, Бәдилйа, Хәзейа у ед дьн. Чаwа нав осада суфикса *ан, он,* öса жи нав к'öрдада „А" нишан дьдә qьсме жьне „И", „ЙА" жи нишан дьдьн к'оме, йа сәр наве мер, йан жи жьне. Зманe әрмәнида жи чаwа бал мә И у ЙА, бал wан жи ЙАН (یان) нишан дьдә жер'абуне, wәки к'ом сәр наве жьн у меранә, wе шунда нишан дьдьн һәйәтийа к'омед мәрьвайе т'әриqи, ед хун у qнетие.

Нав к'öрдед Иранеда һәнә бәр у qәбилед öса, wәки сәр наве жьненә, мәсәлә: нав qәбила Зафаранулиадә һәнә әван бәред һана: Қәвани, Мәһ'ләми, Мареси (Мрдеси) у ед дьн.

Әм жь т'әриqа матриархате заньн, wәки бь сәрк'арийа жьне һәбунә к'омед хун у qнетие, бь наве wе һатьнә готьн у пашмайиед wан әм иро жи нав к'öрдада дьбиньн, wәки жь зәмане архайк тен. Функсиаед мале һьм жи ед

[1] А. Ванеев, Из истории родового быта в Юго-Осетии, Тбилиси, 1955 г., стр. 9.

щмаә'тие, бәре алие хун у qнетиеда һ'әсабкьри дәсте жьнеда бунә. Ә'дәтәки к'ӧрда we йәке избат дькә, әw ә'дәте хwәйкьрьна зар'а эт'имә. Wәхта мәрнед qәбиләке зар'әкә пьзмамед хwәйә бав, де ле мьри данин малед хwә, хwәр'а дькьрьн әwләд: „Wи чахи,— дьбежә Ширьнһаһе Ә'мәр,— бь ә'рф у ә'дәте днйае, жьнәкә мале әw зар'ок красе хwәр'а дәрбаз дькьр, хwәр'а дькьр әwләд, ида әw зар'ӧ әwләде мале дһат һ'әсабкьрьн". Әва ә'дәта нһа жи нав к'ӧрдед Дерсьмеда һәйә. Ә'дәте краср'а дәрбазкьрьна зар'а зуда һәбуйә. Әм тоьнәкә к'ӧрдие биньн орт'е, wәки нишан дьдә һәйәтийа wи ә'дәти. Һәма нһа жи, wәхта дәрһәqа т'әрбийәткьрьна зар'әке, йан жи щаһьләки мәрик хәбәр дьдә, е пешбәри хwәр'а дьбежә—тьштәки накә, щаһьлә „бькә красе хwә", йане бькә әwләде хwә, т'әрбийәт бькә.

Әва ә'дәта нишан дьдә, wәки зәмане бәрәкиеда, ӧса жи формасиед дьнда (нав к'ӧрдада) әw фькр һәбуйә бона нәфәред к'ома wанә хун у qнетие зедәбьн, әwләдед wан жь пьзмамед хwә нәqәтьн. Бь зедәбуна нәфәред т'әзә, мал, бәрәк у бәр һьм жь алие малһәбуне, һьм жи жь т'әрәфе qәwатед шәр' qәwин дьбун, зор дьбун. Ведәре нәйнәсийа qәбулкьрьна зар'а малда, qәбиледа диса жьнә.

Wәхта малхwе, йан жи мере мале нә ль мал буйа, wи чахи бо мевана у глиед дьн жи функсиа малхwе кәвание дьqәданд. Қәвание, жьна малейә сәрә аза бь мевана'р'а хәбәр дьда, мжул дькьр, паше жи бь дьловани, кнезайи меванед хwә вәр'е дькьр, изна нәфәред мале т'ӧнә бу we дәрәщеда мqабли кәвание, жьна малейә сәрк'әр хәбәрдана.

Әва йәка нишан дьдә сәрбәстийа жьне малда алие хун

у qнетие, сәрк'арикьрьнеда. Ә'дәтед ӧса нав к'ӧрдада зә'фьн, кӧ бир тиньн сәрбәстийа жьне, wәки бәре, һәр тьшт, нәфәред к'ӧлфәт, һәбуна мале, нав-нишанед qәбиле бь наве жьне һатйә наскьрьн, жьн буйә фигурәкә бәрбьч'ә'в һьм маледа, һьм жи нав дор у бәре хwәда, әw зәмане матрнархате буйә, йане бәри qәйдәмәхлуqәтийә qултие. Паше сәр һ'име пешдачуйина qәwатед дәранине qәйде матриархате те гӧһастьн, пешда те патриархат. Матриархат у патриархат дӧ этапед т'әшкиләта бәрәктиейә т'әриqинә, дӧ щур'ед ӧса, wәки т'әне зәмане бәри qултнер'а гредайинә.

Зәмане патриархате мер һәр тьшти дькә бьн бандур'а хwә. Һьм малда, һьм жи нав щмаә'теда әw щие пешьн дьгрә, жьн жи щие дӧда, жьн бь хwә жи дьк'әвә бьн бандур'а мер. Дәрһәqа wе йәке глие к'ӧтасие готйә Ф. Энгелс, wәки мә жоре гот.

Зәмане патриархатеда, һәр тьшт бь наве мер те готьн, наскьрьн. Жь т'әрәфе наскьрьна жьне, нһа т'әне пашмайи һәнә. Мә әw пашмайин анин орт'е, зедә нә лазьмә.

Чаwа зәмане матриархате, ӧса жи е патриархате мәри, нәфәред бәрәке бь наве сәрк'ар, йан жи сәрк'аре бәрәке, qәбиле дһатьн наскьрьн. Бәре, нһа жи системәкә хун у qнетие, сәрк'арие ӧса нав к'ӧрдада һәйә, wәки нишан дьдә жь т'әрәфе мер наскьрьна зар'а у нәфәред малейә дьн. Әw система агнатиейә, wәки жь патриархате те, гредайинә хӱн у qнетиер'а. Аwа, хәбәред кальк, бав кӧр'ед кальке, йан жи бред һәв, кӧр'ап, нәби, нәбьч'ьр'кед кӧр'ин у пьзмам wе йәке избат дькьн. Wәхта хәбәрдане к'ӧрд харзийа у кӧр'е харзийа жи хун у qнета хwә һ'әсаб дькьн, ле ә'мре практикида wәхта qәwмандьнед гран, шәр'е орт'а бәр у qәбилед хала у харзийа, харзи у кӧр'ед харзийа нә дьчун пьшта qәбила хала, ле дьчун пьшта qәбила баве хwә.

Əва йəка бь ӧлми we принсипер'а те гредан, wəки пашwəхтие мери пеш буйə, жьне щие дӧда гьртйə, чаwа Ф. Энгелс дьбежə, пашwəхтие жьн бу қула мера, һащəта зар'анине. Əхтийарийа we һ'имли һат бьр'ин һьм маледа, һьм жи нав щмаə'ţеда, əw ньҫс бу.

Ве дəме жи, хенжь wəлате ҫоветие, нав к'ӧрдед wəлате Иране, Р'оме у ед дьнда һ'але жьна к'ӧрд храбə, əwə нəхwəндийə, ə'мрбьр'ийə, к'ӧтайи, ледайə"[1].

А. П. Қалпаков wəхта дəрһəqа qəбилəкə к'ӧрдед Иране Щəлалванада хəбəр дьдə, бь щур'əки мəлули qсə дькə у дьлəшийа хwə ə'йан дькə бо зəлули, пашдамайина жьна к'ӧрд, т'əмамийа к'ӧрдед Иране[2].

Wəлате дəрəкəда һьмбəри һəв кьри, башqə готи Иранеда у Т'урк'иаеда сəр жьна (ӧса жи жьнед фарьз у т'ьрк') п'ьр'ə деспотизма мера. Гəлəк щара һ'ӧкӧмəтед Иране у Т'урк'иае wəхта жь һндава жьне мер гӧнəк'ар нас дькьн, жер'а дəй накьн, надьн бəр щабдарие, чьмки qӧранеда жи һатйə нвисандьн, wəки жьн хwəлийа бьн льнге мерə. Əва йəка, чаwа мə гот, жь зəмане бəре те, гəлəк щара сəрбəстийа wейə хун у qнетие п'епəс дьбə.

Əгəр бəре сəр һ'име хун у qнетие бəрəк сəр наве жьне бу, ле зəмане патриархатеда һат гӧһастьн сəр наве мер, бь наве бəрəка мера һəр тьшт һат наскьрьн, мəсəлə: Мусесана, Шəмска, Стурка, Мхайла, Һ'əсанлəра, Бутка у ед дьн. Мусо, Шəмсо, Мхо, Һ'əсан у ед дьн нишан дьдьн, wəки wана сəрк'ари ль qəбила кьрьнə, сəрк'аред эл—ə'ширəта бунə.

Сəрк'аред бəре qəбиле, эл—ə'ширəте һьм т'əреq бунə, һьм жи нə т'əреq, мəсəлə: „шех" готи т'əреq те һ'əсабкьрьн, ле əwи сəрк'ари жи ль бəра, qəбила дькьр. Бь пьз-

---

[1] Дəрһəqа жьна к'ӧрд т'əмамийа хwəва бьнһер' к'т'еба мə: *«Քուրդ կինը նահապետական ընտանիքում», Երևան, 1948։*

[2] А. П. Калпаков. Курдское племя Джалалаванд, Советская этнография. № 3, 1951.

мамти, иһа жи хәбәр дьдьн дәрһәqа әwләда, бәра, наве баве һьлтиньн, паше наве де, мәсәлә: qиза Ә'ли, кӧр'е Щмшит, әwләдед һ'ӧсейн, ӧса жи wәхта шәр' у дә'wа наве мера те һьланин,паше наве жьне. Xwәли, зозанед арьзи, ав, wәргә сәр наве мер бун, ӧса жи әwана к'ӧтика гӧндда сәр наве мер дьһатьн нвисандьн, мәсәлә: бәри р'еволйусиа Октйабрейә сосиалистиейә мәзьн, ль qәза Ереване һәбу зозана Щәwо аг'айә арьзи[1].

Wәхта дәрһәqа обе гли дьһатьн кьрьн, диса наве мер дьһат һьлдан, дьготьн. мәсәлә: оба Щәwо аг'а, оба Усьв бәге, оба Шәмшәдин, оба Ә'лие Һ'әсо у ед дьн. Ле обә жи бь наве сәрк'аре qәбиле, йан жи мерәки дьни нав у дәнги qр'ьнт'ә дһат наскьрьн. Әва ә'дәта нав щмаә'та ос у мләтед дьнда жи һәбуйә.

Дәрһәqа ве йәке, бәр у qәбилед щмаә'та оср'а гредайи М. Ковалевский дьбежә:

„Бәреда сәрк'аре обе әw дьһат һ'әсабкьрьн, е кӧ ә'мре хwәда qр'нт'ә бу, дьлованийа хwәва, щӧлә'те хwәва, сәрбәстийа хwәва, аqьлва, р'астготьна хwәва лайиqи һ'ьзкьрьн—баwарийа нәфәред бәра дьбу"[2].

Әва йәка нав гәләк мләтед Закавказейә дьнда жи һәбуйә: нав хевсуред гӧрщда, һасанләред адрбещанда, әрмәниед Сиснане у Гориседа у ед дьн. Әм дәрһәqа wан нахwәзьн ситата биньн орт'е.

Бона наскьрьна жь т'әрәфе мер ә'йанкьн, избатикә этнографие дьн жи әwә, wәки к'ӧрд дьдьн хәбате хәбәра „бра". Нета we хәбәре бь хун у qнетие, бәрәка, qәбилар'а гредайийә. Нав к'ӧрдада һәйә әw фә'мдари, wәки дьбежьн „бра", хенжь бре һ'әлал, пьзмама, дәстәбрака у мәриед незик жи һ'әсаб дькьн. Wәхта дьбежьн, „Бре мәйи мәзьн", хенжь бре һ'әлали мәзьн, к'ӧрд ӧса жи фә'м дь-

---

1. Бьһер' — С. Егиазаров — Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тбилиси, 1891, стр. 18—26.

2 М. Ковалевский —Родовой быт. в п. стр. 171.

кьн сәрк'аре бәр у qәбила хwә, мере пьзмами qр'нт... мере qәбила хwәйи бь нав у дәнг.

Әва фә'мдарийа фратрйалә, wәки нә кö т'әне нав к'öрдада, öса жи нав щмаә'тед дьнда һәбуйә. Дәрһәqа wе йәке нвисинә Морган М. Ковалевский, Х. Самвелйан, З. Н. Ванеев, Ер. Лалайан у ед дьн. Wәхта к'öрд дьбежьн „Бра", бәре ә'wльн фә'м дькьн һәйәтийа т'фаqе нав бра—пьзмамада. Бәре к'öрда мәриед мләте дьнр'а дьготьн „бра". Щарна к'öрда дьготьн „Әва бре мьнә", „Әва пьзмаме мьнә", „Әва жь бәра мьнә", „Әва жь qәбила мьнә". Готьн у фә'мдарийа öса әм нав чәркәзед Закавказеда жи дьбиньн. Әwана бәра хwәр'а дьбежьн „Тлйаху"[1]. Бе фә'мдарийа п'әвгредана хун у qнетие ньқарьбу һәбуйа хәбәра Тлйаху, чьмки әw хәбәр нав чәркәзада т'әне бь пьзмамтиер'а гредаййә. Пьзмамтийа öса нав к'öрдада, жь алие хун у qнетие дһа qәwин бу. Әва йәка нишан дьдә һәйәтийа бәрәкед к'öрд у чәркәза зәмане qәйдәмәхлуqәтийа qöр'нед кәвн. Пашмайнед ә'дәтә öса нав щмаә'тед Закавказе дьнда жи һәбун, мәсәлә чаwа нав к'öрдада бәрәк, пашwәхтие бәр, нав чәркәзада — Тлйаху, нав кабардинада жи һәйә хәбәра „Ль бин" (бәр, к'ома, бра—пьзмама), нав хевсура у бәред гöрща дьнда һәйә „Гвари", йан жи „Садзмо"[2] у ед дьн. Әвана пашмайинә, чаwа мә го, навед кәвньн, wәки бир тиньн п'әвгредана хун у qнетие, ле наскьрьн нә жь т'әрәфе жьнейә, жь алие мерә, чаwа нав к'öрдада һәйә. Бәри р'еволйусиа Октйабре бал мә, нһа жи ль wәлатед дәрәкә, нав к'öрдада т'әшкила qәйдәщмаә'тие аwа бу: мал (мала бьч'ук, йан жи мәзьн), бәр, qәбил, эл—ә'ширәт. Жь сәрәке мале дәстпекьри һ'әта эл-ә'ширәте, сәрк'аред wан мер бун. Һьлбәт, һәбун qәбил у бәр жи, wәки сәрк'аред wана жьн бун, чаwа сәрк'аре мер, öса

[1] Бьнһер', Леоктович—Адади Кавказских горцев, стр. 418.
[2] Харадзе—Хевсорское «Зири» и «Гвари». «Мимохилвели»—Тбилиси, 1940, стр. 204.

жи сәрк'ара жьн хwә дури бәре, qәбиле пәдькьрьн, хwә һ'әсаб дькьрьн жь хун у qнета пьзмамед хwә, нәфәред бәр у qәбила хwә. Әм чаwа заньн термина „бра“, wәки мә жоре гот иро нинә, әw термин гредайә пешдаһатьна к'ӧлфәтр'а, хун у qнетиер'а.

Нав гәләк мләтада дьдьн хәбате хәбәра „фратриа“, wәки нишан льдә брати, п'әвгредана хун у qнетие, мәриед жь сьлсьләтәке, жь де у бавәки, бир тиньн кал у бава, навед wана һьлтиньн. Нишан дьдьн бав у кальке хwә, бав у кальке — кальке хwә, мәсәлә: qәбиләкә к'ӧрде Лачинеда һәнә һ'әсәнләра, әwана кальке хwәр'а дьбежьн „ханойләра“, кал—бавед ханойләрар'а жи дьбежьн „баниләр“. Банилера жи пешнед хwәр'а готьнә „һолайләр“. Хәбәра пашьн наве жьнейә, гәләки кәвнә, чьмки wәхта бәрәвкьрьна qнйате этнографие мьн жь һолайләра дьпьрси дәрһәqа жьна бәра wанә сәрк'ар, wана ньзаньбун жь к'ижан сьлсьләтейә Һолай, һәр заньбун, wәки әw сәрк'ара qәбила wана буйә.

Нав qәбила wьтийада һәбунә ханойа, щәwарийа у ед дьн, нав qәбила мхайлада һәбунә ә'лойә, исейа у ед дьн. Наве сәрк'аред бәред пашьн, наве мераньн, wәки ӧсанә пашwәхтие бәр qәбил һәр щийа, нав к'ӧрда гьшкада бь наве мера һатнә наскьрьн.

Әв qәwмандьна щма'әтие һана т'әне нав к'ӧрдада нинә, нав мләтед дьнда жи һәбуйә, мәсәлә: нав осада, кабардинада, гӧрщада, әрмәнийада, адрбещанада у ед майида. Нав осада һәбунә, нһа жи һәнә сьлсьләт, wәки жер'а готьнә сидамон, агуз, кусагон, сахила у ед дьн. Әw сьлсьләт паше т'ур'вәданә, зә'ф бунә, бунә бәр, к'ома бра—пьзмама. Дәрһәqа сьлсьләте мә жоре гот, дһа әм пахwәзьн бьwәк'линьн, һәр гәрәк бе нишандайин, wәки жь сьлсьләта малед бьч'ук у мәзьн пешда һатьнә бәр, wәки ве гаве жи нав к'ӧрдада һәнә. Жь wан бәранә qәбиләкә к'ӧрдайә к'ьвш—щәлалийа. Чәнд бәред we qәбиле сала 1931—е дәстпеi ьри, жь Дәвәхрабе (нәһ'ийа Коtайк'е, Р'СС Әрмәнистане) чунә Головино (т'әг'әкә

бажаре Дилищане). Әwана һ'әта иро жи ль wе дьминьн Сәрк'аре qәбиле мер буйә: Щәлал. Чаwа щәлалийа дьбежьн Щәлал мерәки зор буйә, жь т'ур'а wи пешда тен гәләк мәри, п'ьр' дьбьн, дьбьн qәбиләке, йане эла Щәлалийа. Бь готьна Ә'мәре әхтйар бәред щәлалийа, wәки иро жи һәнә, эвед һаньн:

QӘБИЛА ЩӘЛАЛИЙА

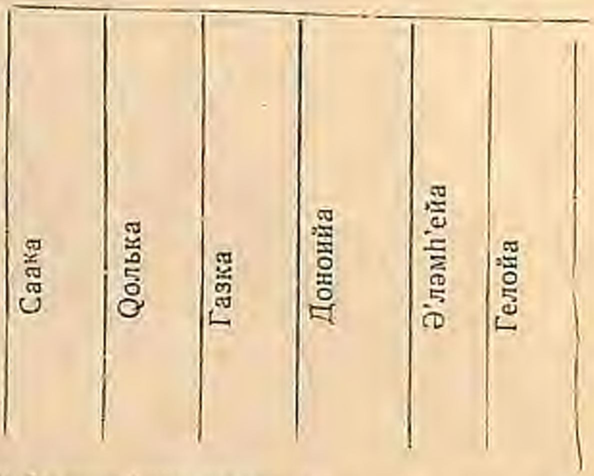

Һав ван бәрада һәнә малед бьч'ук у мәзьн, әwана гьшк жь сьлсьләтәкенә, йан жь сьсьләта щәлалийанә.

Һав щәлалиед Головинода һәйә маләкә нав у дәнг, мала Узо. Һәфәред бәред саака, qолька, газка хwә жь мала узойа һ'әсаб дькьн. Чаwа дьхwенә гьшк жь мала Узо бунә, чьмки нав щәлалиед Головинода сьлсьләта хwәва мала Узо ә'йанә, ләма жи нәфәред wан һәрсе бәра хwә сәр мала Узо һ'әсаб дькьн. Бь wи щәләби жи нәфәред донойиа, ә'ләмһ'ейа у гелойа жи хwә жь сьлсьләта ә'мәрийа һ'әсаб дькьн, йане жь хун у qиетәке, жь кал у бавәки.

Хенжь бәр, qәбиле жоре нишандайи гәләк qәбилед к'ордайә дьне жи һәнә, wәки гәләк бәред wан һәнә, мәвн нәә'йаньн. Әw qәбил, эл—ә'ширәт эвед һаньн, мәсәлә:

Һ'акари (Иран, Бохтан—Щзира Ботан), Бәйләма (Иран), Сипка (Әрзрум, Qәрс, Ереван), Щәлалийа (Ереван ль синге Игри—даг'е), Бр'ука (Ереван), Р'әшкотана (Диарбәк'р), Щәмалдина (Дерсьм, Иран), Зила (Qәрс, Әрзрум, Ереван, Т'билиси), Қазка (Qәрс), Һәйдәра (Qәрс, Әрзрум), Мотка (Wан, Муш, Бтлис), Бадина (Щзира Бота, Ираq, Диарбәк'р), Һ'әсәна (Qәрс, Ереван), Һ'әсьнийа (Ереван), Адәманли, Ливанли, Зәрка (Qәрс, Әрзрум), Шадилийа, Шәрәфана (Әрзрум, Wан), Шуламерка, Багдинан (Wан, Диарбәк'р), Щбранли, Дерсьмли (Дерсьм, Харпут), Мьли, Қики (Диарбәк'р, Иран, Ираq), Заза (Дерсьм), Блбас (Бал гола Урмие), Щаффи, Қ'әлһури, Сорани, Мöqри, Зинщаби (Қ'ирманша, Сöлемани, Иран), Зрза (Соущблах), Фанька, Дәлойа, Нисали, Һ'әкари, Гәwрьки, Хальти, Магур (Һ'әмәдан). Әвана qәбильн, нав к'öрдада ә'йаньн чәwа к'омед хун у qнетнейә мәзьн.

Wәхта Ф. Энгелс дәрһәqа бәра, фратриа у qәбила хәбәр дьдә, дьбежә:

„Бәр бь т'әмамийа хwәва дьк'әвнә нав фратриае, фратриа жи нав qәбиле"[1]. Әw к'омед жоре готи, wәки Ф. Энгелс дәрһәqа wана хәбәр дьдә, к'омед нәфәред мәлед мәзьн у бьч'ук бунә, бред һәв бунә, жь хун у qнетәке, сьлсьләтәке. Дәwса хәбәра һöр'öма фратриа к'öрд дьбежьн „Қ'ома бра—пьзмама", к'ома бәра жи буйә qәбил, эл—ә'ширәт. Әм бь ви тәһәри жи дькарьн хәбәрдьн дәрһәqа wан щмаә'тед дьн, wәки һ'әтани нһа жи сәкьнинә сәр дәрәща бәр у qәбила. Нһа жи qәза Мусьледа, ль нәһ'ийа Снщаре ә'ширәтәкә к'öрдайә мәзьн һәйә: Әздийа. Ә'мржийина wан һәла һе патриархалә. Дәрһәqа этногенеза хwә бь легенди әздийа дьбежьн, wәки сәрк'аре wани әзди жь Шәйди бьнщер'ә, паше кöр' же бунә, әwана әwьлщинә, wанр'а жи әwләд бунә, әwләдед wана жь һәв

---

[1] Ф. Энгельс. — Происхождение семьи, частной собственности и государства, Москва, 1953, стр. 104.

qətĭanə, bunə bərəke, pаше qəbiləke, ləma жи эздийа гьшк к'ôрдьн. Чаwa мə го, əwa легендə, пещдаhатьна we ə'ширəта к'ôрдайə мəзьн h'əбандьнер'а пагърeданйə. Эздийа бь хwə жи к'ôрдьн, ə'ширəтəкə к'ôрдайə мəзьнə. Wəхта дəрhəqa к'ôрдед эзди у сôрман хəбəрдан те орт'е, эздийа дьбежьн, wəки „ə'шир баве ə'ширейə", ôсa жи к'ôрдед сôрман дьбежьн: „əм кôр'е баве həвьн" у ед дьн. Əw йəк р'астə хенжь избатиед ôлмие, щмаə'т бь хwə жи дьбежə дəрhəqа we р'астие, wəки эздийа у сôрмани жь к'окəкенə, жь сьлсьлəтəкенə, щмаə'тəкьн. Ед кô фрqие дькьн орт'а эздийа у сôрмание, əwана дьхwəзьн браед həв: сôрмани у эздийа бəри həвдьн, чаwа h'ôкôмəтед зôлмк'ар wə'дəда кьрьнə.

Ведəре нə кô тô бе щие пешьн дьгрə фанатизма дин, wəки бь легенди те готьн, ле сьлсьлəт. Бəр у qəбил, эл— ə'ширəт. Фанатизма дине мəh'мəдие к'ôрдед эзди, сорман жь həв дурхьстьнə, ôса жи к'ôрдед Дерсьмейə сôрман у qəлбаш.

Бал к'ôрдед советие əw фрqи, фькр hатйə hьланин. We шунда дəрhəqа hələqəтийа бəр у qəбилед к'ôрдед Фарьзстане, пьзмамти у сəрк'арикьрьна wана р'ьнд нвисийə нвисарчие əрмəнийайи ə'йан: Р'аффи. Əw дьбежə:

„həр qəбиләкə к'ôрда сəрк'аре we həйə, wəки нəфəред qəбиле жер'а дəстурдарие дькьн. Сəрк'ар нае бжартьн, əw сəрк'аре бəра хwəйə, чь гли—готьн дьqəwьмьн, бь дəсти сəрк'ар тен кьрьн, wəхта шəр'а əw дьдə пешийа шəр'кьра, we шунда жь h'əйwанəтхwəйкьра (нəфəред бəр у qəбила хwə—Ə. Ə'.) həр сал hьнə р'ун, hри, пəз дьстинə"[1]

Ведəре, пьзмамтиер'а гредайи дəрhəqа сəрк'арийа жьна к'ôрд Р'аффи т'ô глийа набежə, сəрwер у сəрк'ар бал wи, hər щийа мерьн, həр тьшт жь алие мера те наскьрьн.

[1] Րաֆֆի, Նամակ Սալմաստից,— «Մշակ», № 29, 1872։

Г. М. Петров жи нвисарэкэ xwэ р'еwитиеда нвисийэ дэрhэqа wан бэрада, кö дьк'эвьн нав qэбила Снщаби, мэсэлэ: „ч'э'лави, смой, сейменвенд, щалилвенд, сурхавенд, хакназархани, алихан, абасавенд"[1]. We шунда Г. Петров хэбэр дьдэ дэрhэqа диференсна бэр у qэбилед Иране, малhэбун, п'еше wан, wэки we пьрсер'а нае гредан, лэма жи эм дэрhэqа we йэке хэбэр надьн. Ведэре сэри эwэ, wэки эw бэред к'öрда Петров аннна орт'е, сэрк'аред wана нние п'ьр'е мерьн. э'мр — эхтийарийа wана h'имли дэсте сэрк'арада буйэ. Дэрhэqа э'дэт, р'абун—р'уньштандьна нэфэред qэбилед к'öрда, сэрк'арикьрьне р'ьид шровэкьрйэ Қ. Хачатуров.

Бэред мина бэред к'öрдайэ хун у qнетие нав щмаэ'та чинда жи hэбунэ. Дэрhэqа бэрэкэ wана, наве we „сзун—сзу", Олдер'оге дьбежэ, wэки „сзун—сзу" к'омэкэ бэрайэ хун—qнетиейэ, кал у баве wан йэк буйэ у наве wани т'омэри жи hэбуйэ — син"[2].

Нава we бэра чин сэр наве мерэ, сэрк'аре qэбиле чаwа эм дьбиньн, öса жи гэлэк бэр у qэбилед дьн, сэрк'аред wан мер бунэ.

Эw бэр у qэбилед чинэ, h'имли жь т'эрэфе мер hатнэ наскьрьн, hэнэ бэр у qэбилед к'öрдайэ öса жи, чаwа ед чина, wэки нэ кö т'эне бь наве кал-бава, ле öса жи бь навед сэрк'аред бэр у qэбила hатьнэ наскьрьн. Öса буйэ qэбила сэр наве Э'вдо Иранеда. Дэрhэqа we у сэрк'аре we Э'вдо, газета эрмэнийа „Мурч" дьнвисэ[3]:

„Qэбила Э'вдо нав к'öрдед Фарьзстанеда höрмэтлийэ, щики баш дьгрэ. Э'ширэтед we qэбиле, кö т'эне бь мерхасийа xwэва, бь шэр'е xwэйэ бэрк'ва э'йаньн, wэки

---

[1] Г. М. Петров. — Некоторые данные для характеристики курдов Сенджаби в Иране «Советская этнография» № 1, Москва 1952, стр. 113.

[2] Д. А. Ольдероге — Малайская система родства, Москва, 1952, стр. 51.

[3] Эw газет бь xwэ № 44, сала 1873.

гәләк щара щмаә'т дәрһәqа wе йәке легенда дьә'фрин Әwана бса жи һ'ьзкьринә[1].

Чаwа әм дьбиньн сәрк'аре qәбиле мерә, бь нав Ә'вдо qәбил һатйә наскьрьн.

Наскьрьн жь алие мерада бса жи һатйә ә'йанкьрь фолклора к'ӧрдада, ә'франдьнед щмаә'те „Мәме у Зине"—да, „Қәр' у Ҝ'ӧльке Слемане Сливи"—да, „Зәмбилфрош"—да, „Щбли"—да у ед майнда. Ә'франдьна щмаә'те „Мәме у Зине"—да типед һ'имли мерьн, мәсәлә: Бәк'ое Ә'wана, мир Севдин, мир Зевдин, мерхасе Щзира Бота Qәрәт'аждин, бред wи Ч'әкан у Ә'фан у ед дьн. Бса жи „Қәр' у Ҝ'ӧльке Слемане Сливи"—да, мире Ә'рәба, Қәр' у Ҝ'ӧльк, халед wи у ед дьн мерьн. Р'астә, wан ә'франдьнада һәйә, те к'ьвше qочахийа жьна к'ӧрд: Зине (Мәме у Зинеда), Wәрдәка де (Қәр' у Ҝ'ӧльке Слемане Сливида), П'әришан (Мәме у Зинеда), Бәни хатун (Зәмбилфрошда), Һ'әле (Щбли) у ед дьн. ле персонед һ'имли wәки бь дәсте wан һәр тьшт те кьрьне, мерьн. Ә'франдьна „Ә'лие харзийа"—да типед һ'имли Ә'ли у хале wи Һ'әмзәнә. Һьлбәт, р'ола жьне жи һәйә wедәре, ле р'ола һ'имли мер дьqәдинә, мәсәлә: тен орт'е Т'ели. Т'әмо, Ә'ли, Һ'әмзә, Усьве Щәзо, Свьке Ә'ло[2] у ед дьн.

Ә'франдьнед щмаә'тейә wа зә'фьн, wәки теда һәр тьшт бь дәсте мера, бра—пьзмама те qәдандьн.

Әва система бәрәка бәра, qәбила, әла у ә'ширәта, wәки нав к'ӧрдада һәбуйә у нһа жи нав к'ӧрдед wәлате мә дәрда һәйә, нишан дьдә, кӧ щмаә'та к'ӧрд жи кәвнә, чаwа нав щмаә'тед чинда, һьндда, әрмәнида, гӧрщда, адрбещанда у нав щмаә'тед р'оһьлатейә дьнда, бса жи нав щмаә'та к'ӧрдда һәбуйә матриархат, паше патриархат. Wәхта ван һәрдӧ qәйде щмаә'те жи, һәр тьшт сә

[1] Պարսկաստանի քրդերը, «Մուրճ», № 9, 1904 թ.

[2] Бьнһер' фолклора кӧрманщие, нвиси у һазьркьр Һ'әщие Щнди, Ереван, 1957

р'ьк'не хун у циетне, бәрәк, бәр, qәбила йолә чуйә, wәки пашмайнед wан һәрдӧ этапед щмаә'тне жи әм иро нав к'ӧрдада, фолклора wанә дәwләмәндда дьбиньн.

Бь т'әг'мина мә аqас жи бәсә дәрһәqа т'әшкила к'ӧрдайә qәйдәмәхлуqәтне, сәрк'арикьрьна wана жь т'әрәфе жьн у мера, п'әвгредана wана бра—пьзмамтиеда. Һһа әм хәбәрдьн дәрһәqа һәләqәтнйа к'ӧрдайә хун-циетнеда, wәки ә'дәтда те ә'йанкьрьн, дәwләтед реаксион жи сәр һ'име wе пьзмамтийа к'ӧрда у фанатизма дин бәр, qәбил, эл у ә'ширәтед к'ӧрда бәри һәвданә, чаwа сильһ' бона к'ара хwә данә хәбате.

СӘРЕ СЬСИА

Ә'ЙАНБУНА ҺӘЛӘQӘТИЙА ХУН—QНЕТИЕ Ә'ДӘТЕ К'ӦРДАДА

1. Нишан, символед бәра,qәбила

Бона наскьрьна нәфәред qәбиле, к'ар у зрара wе әп'ещә мәзьн буйә к'әмала нишан у символед qәбила, wәки нав к'ӧрдада һәбунә у иро жи пашмайнед wана һәнә

Пе wан нишана һатьнә наскьрьн мәриед бәр у qәбила, эл—ә'ширәта, һьм жь алие малһәбуне, wәки мә жоре нишанда, һьм жи жь т'әрәфе мораледа. Дәрһәqа нишанед qәбила бона наскьрьна һ'әйwан у малһәбуна к'ӧрда мә жоре нвиси, нһа әм хәбәрдьн дәрһәqа wан нишана у символада, кӧ гредайинә ә'мржийина wанар'а, нәфәред qәбилар'а, qәwмандьнед орт'а qәбилар'а, т'әбиййәтер'а у ед дьнр'а. Qәбила жи әw нишан у символ, чаwа мәщаля һәләqәтие данә хәбате. Әwе йәке али wана кьрйә, бо әwана жь qәда-бәла хлазбьн, карьбьн хwә жь һәр щур'ә джмьн хwәйкьн, нәфәред wе wәхта һ'әйфһьланине, жьнр'әвандьне, шәр'а, бона дәстанина хwәлие, зозана әшийа у ед дьн сәрбәстбьн. We шунда, символед qәбила гәләк к'омәк у зрар данә нәфәред wе, ӧса жи wәхта р'ewитие, ле әм дәрһәqа wе йәке хәбәр надьн, чьмки әw нак'әвә т'әв борще нәфәред qәбиле, әwана бо к'ар, йан жи зрара т'әмамийа щмаә'те бун, әгәр әм һ'әсаб нәкьн спесификийа ә'дәте к'ӧрда we һндаведа, мәсәлә: стәйрка сбе (йа гәш) нишана бәрбанга сбе бу, wәхта р'уе р'ое дьһат гьртьн, дьготьн, we ббә шәр' у ед дьн. Әw фькр нав гәләк щмаә'тада һәбу. Ләма жи гәрәк хwәндәванед

мә нишан у символед qәбила т'әв нишан у символед предмет у qәwмандьнед т'әбиӣәте нәкьн.

Мәрнед qöр'на архайк бе нишан у символед бәрәк у qәбила хwә, wәки жь т'әрәфе нәфәред wе һатбун наскьрьн, нькарьбун ә'мре хwә бе тьрс дәрбаз бькьрана, фьреqәт бьжийана. Бо ә'мржийина wан лазьм бун нишан символед р'еал. Әва йәка жь зәмане бәрәка те, чаwа мәщала аликьрьне, чьмки qöр'нед бәрәкада ә'мржийина мәрийа гәләки чәтьн бу, әм бежьн шәр'е гран дьһат кьрьн нав бәр у qәбилада, мәри у дә'бада, нав мәри у qәwмандьнед т'әбиӣәтеда, һәма бона ве йәке жи лазьм бун нишан у символед бәр у qәбилайә öса, wәки бь wана нәфәред бәрәке у qәбиле бьһатана наскьрьн нав дор у бәре хwәда. Газийа т'әлала дәрһәqа шәр'е кö нав щмаә'теда дьбу, бь алик'арийа зман, йан жи жаргонед wи чахи дьһат сәри, ләма жи әм дькарьн бежьн, wәки мәщаләкә ә'ламкьрьне нав бәрәкада зман буйә. Зәмане бәре, wәхта нәфәред бәрәка ,qәбила дури һәв дьман, заравед wана жи дури һәв бун, ләма жи нәфәред qәбилед wан жь һәв фә'м нәдькьрьн, бо һәләqәтийа wана чәтьнайи пешда дьһатьн. Һәр нәйсә, зман т'әмамийа хwәва мәщаләкә фәрз буйә бона һәвр'ахәбәрдана мәрийа, алиһәвкьрьна wана, чьмки wи чахи нә газет һәбу, нә т'елефон, нә жи р'адио. Жь р'уе пашдамайинтийа qәwатед дәр'анине просеса консолидасиае нав к'öрдада öса һндьк буйә, wәки зманед бәр у qәбилед к'öрдайә башqә—башqә эп'ещә дури һәв бунә. Wәхта нәфәред qәбиләке хәбәр дьдан, ед дьн, wәки нә жь wе qәбиле буна, һ'әвәки чәтьн жь wан фә'м дькьрьн, йан жи qә фә'м нәдькьрьн, ләма жи wәхте шәр'а, ог'рмед гран у р'еwитие, чаwа мәщалмьк'ана ә'ламиһәвкьрьне жаргонед хwә дьдан хәбате, мәсәлә: wәки дö qәбил джмьне һәв буна, р'еда нәфәред wана һәв наснәкьрана, бь алик'арийа жаргонед хwә дькарбун пе бьһ'әсийана гәло әwана жь qәбилед һәвьн, йан джмьнед һәвьн? У wе сәр һ'име wе йәке жи бь һәвр'а öса дәрбазкьрьна, чаwа лазьм бу. Паше сәр һ'име

пешдачуйина дəранине, бьндбуна малһəбуна бəр у qə-
била просеса консулидасиае к'ур буйə у мəриед жь
qəбилед башqə—башqə жь һəв фə'м кьрьнə, пешда һатйə
зман, wəки бона гəлəк qəбила фə'мдари буйə. Ле паш-
майнед жаргона һ'эта иро жи əм дьбиньн нав һьнəк qə-
билед к'ӧрдада, мəсəлə: һьнəк бəред qəбила һ'əсəнлəред
Лачине һəнə бь жаргонəки ӧса хəбəр дьдьн, wəки бона
бəред дьн чəтьнə фə'мкьн. Ве гаве жи һəнə бəр у qəби-
лед к'ӧрдайə ӧса, wəки һ'əвəки чəтьн жь һəв фə'м дь-
кьн, мəсəлə: нəфəред qəбилəкə к'ӧрда-зӧqрийə, wəки нһ
жи һəнə, щарна бь пашмайнед жаргоне хwə хəбəрдьдьн,
wəки нəфəред бəр у qəбилед дьн же фə'м накьн, əw
„зманe" зӧqрийайи дьзикавайə, wəки чаwа жаргон зудə
һəбуйə. Һəнə хəбəред wанə ӧса, wəки qə нав заравед
ьнда т'ӧнəнə у наен фə'мкьрьн, мəсəлə: „птьк" (спичкə),
„к'əргəдан" (тəндур, йан жи к'ура агьр), „к'əр'" (щар) у
ед дьн. Ле зӧqрийа, зараве хwəйи к'ӧрманщие, wəки гə-
лəк к'ӧрд пе хəбəр дьдьн р'ьнд заньн. Ле wəки əм һьлдьн
зарава, ве гаве жи заравед кӧрманщи у сорани эп'ещə
дури һəвьн. гəлəк qəбил бь wан зарава хəбəр дьдьн, чьм-
ки нав wан qəбилада пашwəхтие консолидасиа жаргонə
буйə. Дəрһəqа wе йəке əме паше хəбəрдьн. Нһа чəнд гли
дəрһəqа һəвр'адəрбазкьрьна нəфəред qəбила, бəра, бь
символ у нишанед wанр'а гредайи. Гəлəк зрар дьгһишт
у дьгһижə qəбилед к'ӧрдайə дьжмьн, wана сəр тьштəки
нə т'ӧ ль һəв дьхстьн. Сəр һ'име хун у qнетие гəлəк щa-
ра мəриед пьзмам, wəки лап ам-т'ам бун, дьһатьн
кӧштьн. Хенжь к'ӧрдед дəр, wəлате мəда жи салед сове-
тизасиаейə ə'wльн пашмайнед ӧса һəбун у пешийа wе йə-
ке т'əшкилəтед партиае у комсомола, т'əмамийа инте-
лигенсиа мə шəр'к'ари дькрьн. Ве гаве жи ль Иране,
Т'урк'иае, wəхта нəфəред qəбилед к'ӧрдайə джмьн р'ас-
ти һəв тен, сəр һ'име принсипа пьзмамтие ль һəв дьхьн
һ'əсаб накьн wе йəке, гəло əw мəрие qəбила джмьн
чи мəрие кӧшти те. Бəсə, wəки е кӧ һ'əйфе һьлтинə бь
нишан у символа пе бьһə'сə, wəки əw мəрие р'еwи, кӧ

р'асти wи һатйә, жь qәбила дьжмьнә, пьзмаме меркöжә. Һһа жи qәбилед к'öрдайә öса Ираneда, бь символ у нишанед qәбил, ә'ширәтед xwәва һәнә, мәсәлә: бекзадә, дебокри, мамаш, мангур, геурик, п'иран у ед дьн.

Джмьна, чаwа мә жоре гот, хенжь наскьрьне, бь жаргонед xwәва жи п'усийа һәв дьһ'әсйан, һәв нас дькрьн. Әw символа пеһ'әсандьна qәбилейә ә'йан бу. Һәнә нишанед жьна, qиза у бука жи. Пе wан нишана к'öрд пе дьһ'әсйан, чка флан qиз, йан жи жьн жь к'ижан qәбилейә, һәла һәбун нишанед öса жи, wәки нәфәред дö—сe qәбила, йан жи ә'ширәтәке xwәр'а дьдан хәбате. Нишанед öса бона wана йәк бун. Һәбун qәбил жи, wәки нишанәкә qиз—жьнед wан һәбу, ед һьнәкә дьн жи зә'ф бун: дöдö, сьсе, чар, мәсәлә: жьнед к'лера, мхайла, сгурка, һ'әбука, мәндәсора, бутка, бәла, к'әлэдоша, һ'әсәнләрә ә'нинед xwә пе дәqед шин (1—4) дьк'öтан аwа (.), (:).

Qизед сипки дәqәк ль ә'ние

( ) (∵). Жьнед Бә'рава һив у стәйрәк сәр ә'ние xwә дьк'ӧтан. Һива т'әзәйә дӧнч'ьк, стәйрк жи орт'еда әwа (◡).

Жьна сипки, дӧ дәq ль сьфәт

Әв йәк гредайиә һ'әбандьна элементед космикиер'а, әw т'емәкә башqә йә, дәрһәqа we йәке гәрәке башqә бе нвисандьн. Жькед мрдесийа т'әне дәqәкә һешин ль бьн чәнгед xwә, йан жи сәр дәстәки xwә дькьрьн, һьнәка жь сәр дӧ дәста нqьткәк, йан жи дӧ нqьтк дьк'ӧтан. Гәләк жьнед wьти се дәq ль сьфәте xwә дькьрьн: йәк ль ә'ние, йа дӧда ль сурәтәки, йа сьсйа ль сурәте дьн... ле жьнед санойа чар дәq ль сурте xwә дьхьстьн: йәк ль ә'ние, дӧдӧ ль һәрдӧ сурте xwә, йәк жи ль бьнчәнге (∷).

Жьна зӧqри, се дәq ль сьфәт.

Хенжь нишанед конкрет ӧса жи һәбунә нишанед бәра, qәбилайә символик, чаwа мә гот, бәре ә'wльн, ед һәwар-газие. Жь нишанед һәwар-газие, ә'йаньн „дәфа һәwаре" у „фиqа һәwаре". Дәрһәqа фиqа һәwаре qнйатед мә этнографик г'ӧнәнә, ләма жи әм т'әне дәрһәqа дәфа һәwареда дьнвисьн.

Дәфа һәwаре, чаwа жь qнйате этнографик дьхӧенә, һав гәләк qәбил, щмаә'та, wәхта qӧр'нед кәвн, нишанә qәбилайә һәwарейә симовлик буйә, йане мәщала газийәвкьрьне, бәрәвкьрьна нәфәред qәбиле. Бь готьна кала дәфед к'ӧрдайә һәwарейә щур'ә—щур'ә һәбунә. Һнәк жь wана һ'әта ве аг'рие жи бона к'ефкьрьне у дә'wата дьдан хәбате, ле әвед пашwәхтие һьмбәри дәфед бәрекьрь р'ьндьн, бәдәwьн.

Жьна бәли, чар дәq ль сьфәт

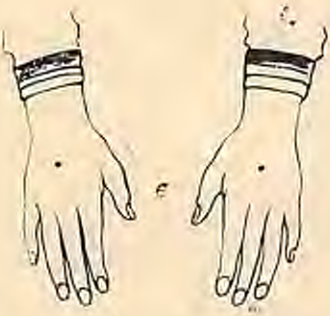

Дәстед жьна к'ӧрд дәqәк ль сәр

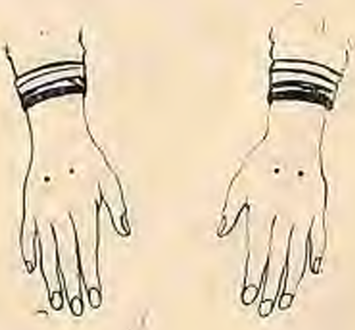

Дәстед жьна к'ӧрд дӧ дәq ль сәр

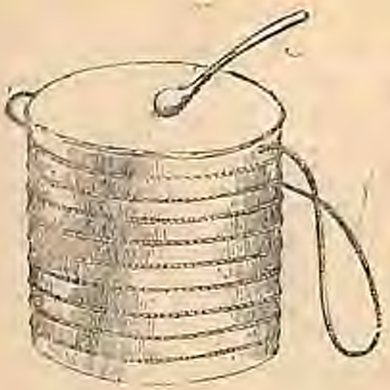

Дәфа к'ордайә həwape йа qәбила həкарийа

Бь готьна Ә'мәре р'успи, wәхта həwap-газие к'орда бь чомахәки ль дәфе дьхьстьн. Бь готьна Саное Усьб (Лачин) „дәп'а" (дәфа) h'әсәнләрайә həwape hьмбәри дәфа сипка, мәhмда кьри дhа дреж буйә. Wәхта шәр'е нав qәбилед к'орда у дәwләтеда дьqәwми, пе дö чомаха пәй həв дәфе дьхьстьн.

Дәфед (дәп'ед) h'әсәнләра (Лачин) дрежьн.

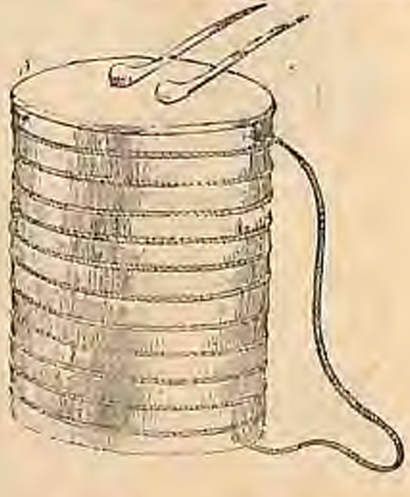

Дәфа щәләлийайә həwape

Бь готьна Узое әхтйар (Головино), дәфа qәбила шункайә həwape ч'ук (дәфьк) буйә, ле öса р'ьнд чедькьрьн, wәки дәнге we эп'ещә гöр' бу.

Әва дәфька пе чомахәки у шишәке ледьхстьн. həбун qайдед həwape öса жи, wәки hәма нhа жи не дәф у зöр'-

не ледьхьн, жер'а дьбежьн „qэйде сйара"*), wэки жь эмане бэре те.

Һэнэ дэфед дьнэ ч'ук жи, wэки пе т'лиед хwэ ледьхьн, чаwа дьхōенэ эw дэф бона к'ефе, шине у э'йд-э'рафэ-тед дин бунэ, ле нэ бона һэwape.

We шунда, чаwа символа газие, к'ōрда ōса жи данэ хэбате мет'ода т'элалие, пе т'элала газиһэв кьрьнэ.

Бэре, бь готьна Һ'утое Һ'ащо**) һэбунэ т'элалед гōндед к'ōрда, ед qэбил, э'ширэта. Ле паше дэwса т'элала гзира гази мэрийа дькьрьн, т'элал сэр принсипа бэр у qэбила дьхэбьти, ле гзирэ р'эсми бун, бь qōльх шōхōл дькьрьн. Wэхта шэр' у дэ'wa, т'элале qэбиле р'адьбу сэр бане хани, дэрһэqа шэр' у глиед дьн дькр гази.

Эван мэщалед газие нэ т'эне нав к'ōрдада, ōса жи нав гэлэк qэбил у щмаэ'тед дьнда жи һэбунэ, wэки хенжь шэр'а, wэхте э'дьлида жи данэ хэбате бона щватед гōнда, бэрэвбуна нэфэред qэбиле, ч'э'лкьрьна мэрийа у ед дьн.

Бь к'омэкдарийа wан дэфа у дэфька хенжь шэр' у дэ'wa, ōса жи дьһатьн дайин э'ламэтиед һ'эбандьне у ед һ'ōкōмэтейэ р'эсми, хенжь дэфе, дэфьке, р'ола газие жи мэзьн буйэ, мэсэлэ: „азан", wэки мэллэ бо бэрэвкьрьна э'бубэткьра һ'эта иро жи дьдьн хэбате, эw дэфьк, дэнгед wан, газийа т'элала пашwэхтие бь qанунед дин һатьнэ п'эрwэндэкьрьн.

---

*) Wэхта дэ'wате, кō бук сйар дькьрьн, сйаред дэ'wате дьк'эрьн щриде, wи чаки сйарэки бэ'лгие буке дьр'эванд, ед дьн дьдан пэй, бона бэ'лги же бьстиньн бьгһиньн мала зэ'ве. К'е кō бэ'лги зу бьгһинанд мала зэ'ве, зэ'ве п'ешк'ешэкэ р'ынд дьда wи. Wэхта щриде qэйде сйара ле дьхьстьн.

**) Һ'утое Һ'ащо, 76-сали, ль Ереване дьмине, һатйэ нвисандьн сала 1958.

Дəфчийа т'елед дəфе давитьн стőе хwə (гли дəрһəq дəфа һəwарейə), р'адьбун сəр бане ханйа у qəwни дəфе дьхстьн. Һьлбəт, дəфа һəwаре бь готьна сəрк'аре qəбилə, əлбаши дьһат лехстьн. Чаwа мə го, əва ə'дəта жь бəрəкəте, нав щмаə'тед дьнда: əрмəнийада, гőрщада, Һьндстанеда, Африкаеда у ед дьнда жи һəбуйə. Мəсəлə: бь готьна Йу. Липс дəфед һəwаре нав qəбилед Америкаейə Пангвада жи һəбунə.

„Нав мəриед һьндə Америка п'əнзəреда,— дьбежə Липс, —һəбунə дəфед һəwаре őса, wəки qəлиштəке wанда һəбун дарьк (чомах— Ə. Ə'.). Əw дəф жь щур'е дəфед Мек'сикаейə кəвн у Америка мəрк'əзинə, жер'а дьбежьн „Тепонатсли", Суевед Қолумбиае wан дьдьн хəбате. Дəнге wани őса зизə, wəки мəрьв жь щие дур дьбһе. Пе чомахе р'езинкьри ль wан дəфька дьхьн. Əwана символа wе йəкенə, нишан дьдьн, кő джмьн һат, ə'лами нəфəра дькьн wəки зу т'опбьн, т'ə'бийа чекьн, бона хwə жь джмьн хwəйкьн, őса жи wан дəфа бона газикьрьна щмаə'те дьдьн хəбате,бо щвата. Əwана дəфед хwə пе орнаментед бəдəw дьхəмьландьн"[1]. Қ'őрда жи дəфед хwə дьхəмьландьн. Этнографе алман: Вундт, хəмьландьна дəфа бь фанатизма динр'а гредьдə. Бь т'əг'мина мə əw йəк нə р'астə. Хəмьландьна дəфа гəрəк бь хwəстьн, ле хwəшһатьна щмаə'тер'а, бəдəwиер'а бе гредан, ле нə динр'а.

Пешдаһатьн, йан жи һəйəтийа орнамента, щур'ед wан, гəрəк мəри бь динр'а нəдə гредан, чьмки мəрийа свтəда жь шькле бəдəwие, хəмле һ'ьз кьрйə.

Хенжь дəфед һəwаре, чаwа мə жоре гот, һəбунə дəфед бьч'ук жи, wəки т'əне бона т'опкьрьна мəрийа: щвата, ə'йда у ə'рəфата данə хəбате: дəфькед őса нав əздийада һəнə, wəки нһа жи ль нəһ'ийа Снщаре зйарəта əздийада бь шбебиер'а ледьхьн. Дəф у шбеби нав qə-

---

1. Յու. Լիպս, Իրերի ծագումը, Երևան, 1957, էջ 263։

билед к'ӧрдед сӧрманда т'ӧнәньн. Әw дәфьк пә'ньн, ч'у-кьн, т'әне wәхте „сйаркьрьна Таусе“ ледьхьн *).

Бәсә, wәки эздийа дәнге дәфе, шбебийа бьбhистаьь щие сйаркьрьна Таусе бьh'әсйана, чка ль к'едәре серемонийа дьhат кьрьн, дәстхwәда бәрәв дьбун, дьчун бал Таусе у бәр we та дьбун. Пәй табуне, дайина п'ешк'ешар'а гьшк р'адьбун сәр п'йа, сәре хwә бәржер дькьрьн у hедика, бе дәнг у h'ьс дәрдьк'әтьн дәрва, wи чахи дәф у шбеби дьдан сәкьнандьн.

Wәхта дәфьк ледьхстьн (мьн бәр ч'ә'ве хwә дитйә) шьнгина гӧпкед дорейә h'әсьн бун. Әw гӧпк ӧса hатьнә чекьрьн, wәки wәхта дәфчи пе hәрдӧ дәста ле дьхьст, дәнге wан назьк, нәрм дьhат, мәрьв дьхwәст, кӧ т'ьме гӧhдәрикә. Wәхта дәстпекьрьна серомониа (ә'рәфата) „сйаркьрьна Таусе“ qәйде сйаркьрьне ледьхьстьн, паше qәйде серемоние у е к'ӧтабуне жи башqә. Әм сәр h'име wан щур'ед дәфлехьстьне дькарьн бежьн, wәки зәмане бәре бона шәр'а, к'ӧтабуна wана у серемонied дин qәйде башqә—башqә hатьнә лехьстьн. Мәриед т'әреq әw йәк т'ьме бь qанунед динр'а гредайә у бона к'ара хwә, к'ара мӧфтәхӧра данә хәбате. Әw дәф у шбеби бона т'әкмәрийа ниньн, әwана бона к'ефед щмаә'те, дә'wата ле нахьн, әw бо серемониед эздийайә диньн, бона к'омед мәзьн: бәра, qәбила, т'әмамийа щмаә'та гӧндәки. Әм дhа зедә дькарьн бежьн, wәки лехьстьна дәф у шбебийа бона т'әкмәрийа, к'ефа гӧнә дьhат h'әсабкьрьн. Әва йәка р'езултата фанатизма динә. Сәр h'име qануна h'әбандьна эздийа гәрәк дәф у шбеби лехьстна, hәр wи чахи, к'әнге ә'бубәти Таусе дькьрьн.

Әва йәка нишан дьдә, wәки зәмане бәрока, паше

*) Wәхта дәфьkчи ль дәфе дьхә, т'ьли-печ'ие wи ӧса зу-зу тен у дьчьн, wәки мәри вабинә. Бәре бал мә Әрмәнистанеда h'әта сала 1929-а эздийа от'ахәкеда бәрәв дьбун, qәwала Таус сйар дькьрьн. Дәстбь серемониае дьбу, паше hәр эздики дьгот wе чьqас поз, п'әра хера хwә бьдә Таусе.

бәр у qәбила, әw дәф бона нәфәред бәрәке, паше бәре у qәбиле гьшка буйә.

Бь дәф у шбебие, wәхта ог'рмед гран эздийа э'лами һәв кьрьнә, али һәв кьрьнә. Әw дәфькед бәрейә садә, пашwәхтие нав к'ӧрдед эздида бунә һащәтәкә сазбәндиейә бӧһӧрти, зйарәти, wәки дәрһәqа wе мәри глики храб бежә, бо һәр эздики п'ьр' э'забә. Әгәр жь к'ӧрдед эзди йәки гьлики нә п'ак Таусер'а бьгота. әw һ'әсаб дькьрьн, „дине хwә дәрк'әти", әw кӧ әw дәф у шбеби һащәтед сазбәндие садәйә ӧса бунә, чаwа гәләк дәф у блур, мәйа у фиqед нәфәред бәрәка, wәки wана мжулийа хwә пе дькьрьн, р'ожед к'ефе у шине ледьхстьн, ша дьбун. Паше бь динһ'әбандьне тен п'әрwәдәкьрьн. Әw һащәтед сазбәндие хенжь шәр', ӧса жи мәщалед култураe. р'ӧһ'ание у т'әрбийәте бун, мәсәлә, бь готьна Ширншаһе Ә'мәр, wәхта лехьстьна дәф у шбебиа, хенжь wе йәке, wәки гәрәк мәри һаж хәбәрдана хwә буна, йане глиед храб дәве эздийа дәрнәк'әта, ӧса жи гәрәк р'ожед серемоние: сйаркьрьна Таусе, жьн у мер, qиз у хорт бӧкӧр буна.

Нав qәбилед к'ӧрдед дьнда, хенжь дәфькед һәwаре, ед дьн бона qәдандьна серемониед дин т'ӧнәнә. Әва йәка нишан дьдә һ'әбандьна эздийайә зәмане ант'ик. Серемониед һ'әбандьна к'ӧрда бь дәсти мәлла у шеха тен qәдандьн. Қ'е жь к'ӧрдед эзди дине хwә, дәф у шбебиа һ'ьз нәкьра, нәчуйа э'рәфате Таусе, qӧрбан нәда qәwала нане мала wи мәри һ'әрам дькьрьн. Wәхта серемониа сйаркьрьна Таусе, дитьна wе бона мәриед нә эзди qәдәхә бу.

Хенжь эздийа, дьгот Хӧдое р'ә'мәти, гәрәк мәриед дьн wәхта сйаркьрьна Таусе wе дәре нә т'фьqйана. Бәре жи ль Әрмәнистане һәбун мәриед нәхwәндийә пешә ӧса,

wəки фанатик нибун, həла щарна пешийа h'əбандьне шəр' дькьрьн. Йəк жь wан эздийа Басое Р'əщо бу (жь гöнде Йəмəнчайире нəh'ийа Тегоре, qəза Qəрсе). Басо жь т'ə-реqе (шех у п'ира, мəлла, qəwала) h'ьз нəдькьр, баwа-рийа хwə бь wан нə дани. Орт'а wи у qəwала qə т'öнə бу, ьгот:,— qəwал мəрийа дьхапиньн. Əwи дəф h'əсаб дькьр чаwа дəфька дəwрешайə садə, wəки нə р'əh'мани бу, мə-рьв дькарьбу ль həр щийа дəстхьста, öса жи шбеби. Əwи наве шбебие дани бу „фиqə". Əва йəка нишан дьдə wəки дəф у шбеби бо к'öрдед эзди гьшка фетиш нибунə, йане жи тьштед хwəде нибунə, əwана нə кö т'əне wəхта бəра, ле həла бəри т'əшкилбуна qəбила, wəхте бəрəка жи hə-бунə.

Эм дəрhəqа пешдаhатьн, гöhастьна дəф у шбебийа, р'ола wан, h'əбандьна эздийа хəбəр надьн, чьмки əw дине эздийар'а гредайийə, жь h'öдуде т'ема мə дəрə.

Нишанед qəбила дьн жи к'ьнщ у р'h'ал, р'əwша сəри бун. Бəре бал мə, нhа жи жь wəлате мə дəр həнə qəби-лед к'öрдайə ч'ук у мəзьн, ед öса, wəки к'нщед wан, р'əwша сəре нəфəред wана башqə-башqəнə, жь həвдö тен аирикьрьн. мəсəлə: эм hьлдьн шöрəта сəрийа, бəре йа мера, паше йа жьна к'öрд.

Бо wе йəке эм биньн орт'е нəфəред се qəбила: р'ож-ка, ч'елойа у бр'ука. К'олозе ч'елойа, чаwа ед р'ожка у бр'ука жь дəвəт'укинə, ле гəлəка жи к'олоз жь лба пез давитьне. К'олозед дəвəт'уки ниве п'ьр'е чекьри, hазьр дьстəндьн.

Wан hоста ед кö т'əне бь авитьн—hазьркьрьна к'о-лозед дəвəт'укива мжул дьбун, к'олоз чедькьрьн у дьф-ротьн. К'олозед жь лбае у hрийа майи чедькьрьн, дhа qəwин бун, ле бəдəwийа хwəва нə дьгhиштьн к'олозед дəвəт'уки. К'олозед к'öрда гьшк h'ımли спи бун, ед р'əш у сор жи həбун, ле hидьк давитьне.

К'олозед ч'елойа hьмбəри к'олозед сипка, мəhмда, h'əсəнлəра у qəбилед дьн кьрк эп'ещə бльнд бун. Чаwа

ч'елойа, ӧса жи меред qəбилед дьн дора к'олозед хwə шə'р у шəмаqиед р'əнг-р'əнги гредьдан. Ч'елойа к'олозед хwə орт'еда дəстпекьри, ле сипка, мəһəмда жорда гредьдан.

Гредане шунда, сəре к'олозед кьн анщах дьхӧеньн ле ед ч'елойа нивида хӧйа дькьн чьмки дьрежьн, qоqланинə.

Қ'олозед мере р'ожка, ӧса жи ед т'əмамийа меред сипка, щəлалийа у бр'ука кьньн, дора wан шə'р у шəмаqийа, ӧса жи һератийа гредьдн. Һьнəк жь wан бь р'ишинə, һнəк на.

Бəре, һ'əта сала 1918-а кӧр'ед qəбила wьтийа нивe п'ър'е фино, ле кӧр'ькед щəмалдина, санойа к'олозед ч'уч'ьк дьдан сəре хwə. Ле т'ӧ тышт дора фино гренəдьдан, шӧрəта фино qотька сəре wи бу, ле һəрч'и qиз сəрe финое хwə дьт'əwхандьн, т'əмəзиед р'əнг—р'əнги дорe гредьдан, мори р'ишйава дькьрьн. Wəхта р'евачуйинe

К'офийа Һ'аща Басо жь гӧнде П'āмпе (наһ'ийа Апаране).

хьша — хьша мори—мрцанед wан бу, эшqа мэрийа пер'a дьһат.

Чаwа нишанед qэбилайэ айрибуие, эм дькарьн дэрһэqа к'офиед жьна жи хэбэрдьн, чаwа мэсэлэ: эм биньн орт'е к'офиед жьнед сипка, р'ожка, һ'эсьнийа у qэбилед дьн, wэки гьпкэ гӧловэр'ьн, пэ'ньн.

Wэхта к'ӧрд к'офиед пэ'н у һ'эвэки дреж дьбиньн, дэстхwэда те дэрдьхьн, чка к'ижан жьн жь к'ижан qэбилейэ. We шунда, ӧса жи мэри дькарэ дэрһэqа деред жьна бежэ: мэсэлэ, пешйа деред жьнед бр'ука, чаwа ед р'ожка, вэкьринэ, мезэре дьдьн бэр, бона һэвалкрасед wана хӧйа нэкьн, ле фрqи эwэ, деред жьнед бр'ука һ'эвэки жоре, qэйт'анед р'эш пева дьдьрун, ле деред жьнед р'ожка, щэмалдини, сипки, мэһэмди, бэли у гэлэк qэбилед дьн, ль жере, к'энэре дерэ, пе qэйт'анед зрав, ниве п'ьр'е һэньрмьш к'обэ дькьн, дӧ—се qэйт'анед р'энг-р'энги, харомаро, се—чар щергэ пева дьдрун.

Жнед qэбила р'эша, һэма бэреда дэстпекьри, горед һри ед дрежэ нэхше к'эргэ дькьн льнгед хwэ, ле жьнед мхайла, wьтийа, ед саqед wанэ кьн.

Р'эwша горед wайэ саqдрежр'а дьбежьн „фтили“, чаwа дьхӧнэ, эw термин жь хэбэра „фтил“ пешда һатйэ, чаwа дрежэ, мина фтила, чьмки нэхшед дреж сэр фтила жи һэнэ.

Һэнэ гэлэк тьштед р'эwша сэри, ӧса жи к'ьнщ, сильһ', фэраq у ед дьн, wэки наве qэбилар'а гьредайинэ, нишан дьдьн хwэстьн, р'абун-р'уньштандьна qэбилед башqэ-башqэ, фрqийа wан. Ле эм дэрһэqа пешдаһатьна р'эwша сэри, к'ьнща у сильһ'а хэбэр нэдьн, чьмки эw йэк т'ема мэр'a нагьредайэ. Нһа эм биньн орт'е фактед пьзмамтнейэ ӧса, wэки wэхта зэwаще жи э'йан дькьн хун—qнети, пьзмамтийа нэфэред qэбилед к'ӧрда.

Гозәл, жьна к'ӧрдә советие, к'ьшщед we нивида гӧһасти.

2. WƏXTA ЗƏWAЩE

Wəлате мəйн советиеда ве гаве, чаwа бəри р'еволйусиа Октйабре бу малед к'ӧрда мəзьн т'ӧнəнə. Əw к'ӧлфəтед мəзьн зуда п'ари сəр мал, йан жи к'ӧлфəтед ч'ук бунə. Нəфəред wи к'ӧлфəти де у бавьн һ'имли, паше тен кӧр' у qиз, нəби. Һидьк к'ӧлфəт һəнə, wəки теда бред һəв бал һəв бьжин. Һьлбəт, əва йəка гредайə пешдачуйина малһəбун у бльндбуна култура к'ӧрдед советиер'а, нһа жи ль wəлате дəрəкə, чаwа Иранеда, Т'урк'иаеда, Суриаеда, Ираqеда у щиед майнда, һəла п'ьр'ьн малед (к'ӧлфəтед) мəзьн, wəки теда ль щики дьжин де, бав, бра, кӧр'ап у qизап, мəт' у хати у ед майн. Əwана һ'əта нһа жи, сəр һ'име хун у qнетие ниве п'ьр'е жь һəв дьзəwщьн, ле əw йəк бал к'ӧрдед советие һ'имли һатйə һьлдан. Нһа бал мə зə'ф кем qизап у кӧр'ап, qизхал у кӧр'хал һəвдӧ дьстиньн. Нһа мəриед хун у qнетие дури һəв, жь пьзмамед дур дьзəwщьн.

Нһа һьнə к'ӧлфəтед к'ӧрдед Иране у Т'урк'иае полигамьн (п'ьр'жьнкьрьн). Əw пашмайина бəрəканə, зəмане архайк, wəки һ'əта иро жи һəйə, дəрһəqа wе йəке əме паше хəбəрдьн. Ведəре пьрс дəрһəqа зəwаща нəфəред к'ӧлфəте к'ӧрдə, wəки сəр һ'име хун у qнетиейə, ле гəло чаwа пешда һатйə, зəwаща сəр һ'име хун у qнетие? Пешдаһатьн у гӧһастьнед wе бь к'ӧлфəте зəмане бəрер'а, пешдаһатьна бəрəкар'а гредайə, wəки дəрһəqа wе гəлəк ӧлмдара нвисинə.

Wəхта əм дəрһəqа зəwаще хəбəр дьдьн, гəрəк нишандьн, гəло һəлəqəтийа пьзмамтие wəхта р'əвандьна жьне, нишанкьрьне, сəрдар'уньштандьне, бешикк'əртмə, qə'wате у ə'дəте дьн, чаwа һатйə ə'йанкьрьн? Нһа жи, жь wəлате мə дəр, wəхта зəwаще, дə'wате, əм нав к'ӧрдада дьбиньн пашмайнед ӧса, wəки нишан дьдьн п'əвгредана хун у qнетие, мəсəлə: һəвдӧстəндьна qизап—кӧр'апа, кӧр'мəт'—qизмəт'а, wəки жь алие хуне гəлəки незики һəвьн. Аwа, нав к'ӧрдада чаwа дəб, wəхта зəwаще,

хенжь хушк у бра, кöр' у де, гьшк һəвдö дькарьн бьстиньн. К'öлфəте к'öрдайи wи зəмани бир тинə к'öлфəте зəмане бəрəка „Пуналуа“, wəки Ф. Энгелс дəрһəqа wи щур'е к'öлфəт эп'ещə хəбəрдайə. Атрибутəкə к'öлфəте пуналуайе пеши һ'имли əwə, wəки бра у хушка, де у кöр'а һəвдö нəдьстəндьн. Ф. Энгелс к'öлфəте пуналуа, зəwаща wи, һьмбəри зəwаща к'öлфəте к'омти дькə у к'öлфəте пуналуа һ'əсаб дькə гавəкə пешдачуйине.

Wəхта Ф. Энгелс дəрһəqа зəwаща к'öлфəте пуналуа хəбəр дьдə, дьбежə:

„Əгəр нав т'əшкила маледа, гава ə'wльнə пеш əw бу, wəки бь жьн у мерти һəвр'а дəрбазкьрана де у кöр' жь орт'е һат һьланин, ле гава дöдайə пеш жи əw бу, wəки жь орт'е һат һьланин зəwаща бра у хушка“[1].

Һьлбəт, зəwаща к'öлфəте пуналуа жи сəр һ'име хун у qнетие бу, ле ве дəре принсип əw бу, wəки зəwаща нəфəред мале, һəвр'адəрбазкьрьна wана малда бь к'омти, йан жи гар'ани нибу, wəки дохтрти тьштəки храб һ'əсаб дькə бона щансаг'лəмийа мəрийа, лəма жи Ф. Энгелс щур'е зəwаща нəфəред к'öлфəте пуналуа гавəкə пешдачуйине һ'əсаб дькə.

Бəре хенжь к'öрда, ə'дəте кöр'ап—qизапстəндьне нав гəлəк qəбил, щмаə'тед дьнда жи һəбуйə, паше сайа пешдачуйина малһəбуне, бьльндбуна културае һндьк-һндьк һатйə һьланин, ле һ'əта иро жи, чаwа пашмайи, нав к'öрдада дьминə. Нав эрмəни, гöрща у гəлəк щмаə'тед дьнда, һ'əта нһа жи ə'дəтə һ'əвт зька щунда qиз у хорт һəвдö дьстиньн. Əва йəка тьштəки прогресивə. Wəхта принсипа хун у qнетиер'а гредайи дəрһəqа зəwаще

1. Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Бьнһер'— Կ. Մարքս, Ֆ. Էնգելս «Ընտիր երկեր» հ. 2, Երևան, 1950, էջ 247։

хәбәр дьдьн, нькарьн хәбәр нәдьи дәрһәqа щур'ед ван зәwаща: экзогомнае, эндогомнае, полигамнае у моногамнаеда, пашмайннед wан формед зәwаще нав к'ӧрдада, ӧса жи дәрһәqа qәлән у левиратеда, wәки һ'имли wан щур'ед зәwащер'а гредайә. Чаwа дьхwенә qӧр'нед кәвнда бәрәк жь к'ӧлфәте пуналуа пешда һатьнә у сәр һ'име wе йәке жи хwә жь сьлсьләтәке һ'әсаб кьрьнә.

Бәрәкед жь алие пьзмамтие незики һәв, ӧса жи ед дури һәв һәбунә, wәки нав wанда у орт'а wанда зәwащ һәбуйә, ләма жи пешда һатйә экзогамйа (змане һӧр'ӧми эхо — „дәрва" у гамос — „зәwащ") у эндогамиа (змане һӧр'ӧми эндо — „һӧндӧр"). Мак Ленан эндогамиае у экзогамиае жь һәв дьдә qәтандьн, бь „qәбилед" экзогам у эндогамр'а дьдә гредан. Бь готьна wи, бәре һәбунә qәбилед ӧса, wәки зәwащ нав нәфәред wанда qәдәхә буйә, ләма жи меред wе бәрәке, йан жи qәбиле, жьнед qәбиләкә дьн жь хwәр'а анинә, ле һәбунә qәбил жи, wәки нав wанда ә'дәт һәбуйә, кӧ мер у жьнед wе т'әне һәвдӧ бьстиньн, йане изн т'ӧнәбуйә, wәки жь qәбилед дьн жьна биньн.

Бь готьна Мак Ленан, әw к'омед хун у qнетие, кӧ жь һәв зәwщинә, жь бәр у qәбилед дьн жьн нәанинә, wанр'а готнә qәбила „эндогам", ле әw щур'ә кӧ т'әне жь qәбила айри зәwщинә, wе зәwащер'а готнә „экзогам", йан зәwащ нав qәбилед башqә—башqәда. Әм глие Мак Ленанр'а нә qайильн. Т'әмамийа т'әриqа мәрьвайеда тьште ӧса нә qәwмийә у нькарьбу жи бьqәwьмйа, wәки һәбуна qәбилед эндогам у экзогам, чьмки qӧр'нед кәвнда бәрәка т'ьме давитьн сәр һәв, чаwа һәбуна һәв т'алан дькьрьн, ӧса жи жьн дьбьрьн, бь һәбунер'а дьгӧһастьн у дькьрьн жьнед нәфәред бәрәка хwә, ләма жи әм дькарьн фреqәт бежьн, wәки qәбилед эндогам у экзогам т'ӧнәбунә, кӧ Мак Ленан кьрйә һ'име т'еориа хwә.

Wәхта Ф. Энгелс qимәтәки баш дьдә Морган у qийатед wийә этнографие, к'т'еба wийә „Qәйдәмәхлуqәтийә qӧр'на кәвн" (дәрк'әтийә сала 1877-а), дьбежә:

— „Эндогамиа у экзогамиа qə жи мqабли ḣəв ниньн. Ḣəйəтийа „qəбилед" экзогам ḣ'əта нḣа жи т'ö дəрe нəḣатйə избаткьрьн. Ле wи зəмани, wəхта ḣəла ḣ'имли ḣəбу зəwаща к'омти — чаwа дьхöенə ḣəр щийа ḣ'имли əw зəwащ буйə — qəбил жь т'əрəфе де п'ари сəр щерге к'ом у бəрəкед хун у qнетие дьбун, нав к'ижанада зəwащ п'ьр' qəдəхə бу, öса жи wəки меред бəрəкəке əгəр дькарьбун жь qəбила хwə жьн бьстəндана у, чаwа qанун, öса жи дькарьбун жь бəрəка хwə дəр жи жьн дəст банина. Бь ви тəḣəри, əгəр бəрəкə экзогам бу, qəбила кö бəрəк теда ḣəбун, аqаси жи эндогам бу"[1].

Чаwа əм дьбиньн, чаwа Морган, öса жи Ф. Энгелс сəр we нетенə, wəки „qəбилед" экзогам у эндогам т'öнəбунə, чьмки wəхта qöр'на кəвн, нəфəред qəбила жь алие ḣəбуне, моралие, т'ьме ḣəвр'а гредайи бунə, we шунда давитьн сəр ḣəв, жьн, ḣəбуна ḣəв дьр'əвандьн, бь wи тəḣəри жи жьн у qиз жь ḣəв дьстəндьн, дьбун хнами, qəwм, пешда дḣат мəрьвайи, пьзмамтийа wан. Сəр ḣ'име we йəке у пешдачуйина малḣəбуне ḣəлəqəтийа нəфəред бəрəк у qəбилед башqəйə дури ḣəв чьqа дьчу, к'ур дьбу.

Пəй ве йəкер'а чаwа дькарбу бьqəwмийа, wəки бəрəк (аг'ре жи бəр) у qəбил экзогам бунə. чаwа дьбежə Мак Ленан.

Wəхта əм дəрḣəqа зəwаща к'öрда хəбəр дьдьн, гəрəк əва йəка бəр ч'ə'ве мəбə, эндогамиер'а гредайи бь щəлəбе сьст нав к'öрдада ḣəйə əw фькьр, wəки дḣа р'ьндə меред к'öрд кнезед хwə бьстиньн, жь хун у qнета хwə бьзəwщьн. Сəр ḣ'име we ḣьнəк дькарьн бьфькрьн, чаwа wəхтеда дьфькрин пəйчуйед Мак Ленан, wəки бəре ḣəбунə qəбилед к'öрдайə эндогам, öса жи ед экзогам, ḣьлбəт əw фькрмишбун нə р'астə.

Р'астə, к'öрда дьготьн гəрəк мер кнезед хwə бьстиньн, ле əw йəк нишан надə, wəки бəре к'öрда т'əне кнезед хwə стəндьнə, йане эндогам бунə, йан жи мqабли we не-

[1] Sb'u hnuḫ mbyp, kz 244.

те, qизед кнез нәстәндьнә, йане к'ӧрда т'əне qизед qəбилед дьн жь хwəр'а анинə —экзогам бунə.

Чаwа ə'мре практик, qнйатед этнографиае у фолкларе нишан дьдьн qəбилед ӧса нав к'ӧрдада т'ӧнəбунə, нһа жи т'ӧнəнə.

Нав к'ӧрдада ə'дəт һəйə гəлəки п'əйе кнезед хwə дьдьн, бо һ'əлали, хирəта wана, бо хатре хун у qнетие. Ле т'ьме ӧса нибу, wə'дə һəбу, wəки һьнəк кнеза жи жь р'уе qəwл-qраред башqə-башqə, нəмами бəр у qəбилед хwəр'а, пьзмамед хwəр'а дькьрьн. Гəлəк щара, гəлəк жьнед кнез али qəбила баве хwə нəдькьрьн, али бəр у qəбилед дəрəкə: ед меред хwə дькьрьн, хирəта бəра меред хwə дьк'шандьн, ле əw т'əкмəри бун, һндьк. Əва йəка нишан надə, wəки жьнед к'ӧрд гьшк нəмам бунə, на хер, чаwа мер, ӧса жи жьна к'ӧрд, сəр һ'име пьзмамтие һ'имли, ль алие бəр, qəбила мала баве хwə бунə. Гəлə кнеза хортед qəбила хwə, һəла кӧр'апе хwə дьстəндьн. Зəwащер'а жи гредайи, əw йəк фолклора к'ӧрдада р'ьнд һатйə ə'йанкьрьн. Мəсəлə к'лама „Ə'льке Шəмо"—да qизап дьхwəзə кӧр'апе хwə бьстинə. Қ'ламеда qизапа Ə'льке дьбежə:

„Ə'льке Шəмо бəрха бинə, бəрха бинə,
Бəрха бинə, бəрха бинə.
Кӧр'е апе мьн бəрха бинə,
Ле кӧлев дайнə, мьн бьр'əвинə.
Эле дае, кəвьр дəрде дьл нəбинə.
Əзе дина хwə дьдьм Ə'льке Шəмо.
Кəсəке форма Ə'льке Шəмо
Даре днеда we т'ӧнинə.
Ə'льке Шəмо бəрха бинə,
Эле, дае кəвьр дəрде дьл нəбинə".

Ве ə франдьна щмаə'теда р'ьнд һатйə ə'йанкьрьн, wəки qизап дьхwəзə кӧр'апе хwə бьстинə. Қ'лама „Кӧр'-

хало"—да жи qиз ашкəра кӧр'хале хwə дьдə сəрwəхтькьрьн, wəки əw дьхwəзə wи бьстинə.

К'ламеда һатйə готьн:

„Кӧр'хало, кӧр'хало,
Тӧ дин мəбə, дин, дин мəбə,
Əз qизхала тəмə,
Йале бəжна хwəда бе шьк, бе шубəмə,
Кӧр'хало, кӧр'хало, мə'румо,
Аqьлсьвько у дайндаро.
— Qизхале, qизхале!
Мə'руме тə чь гот,
Нав к'ома бра у пьзмаман
Созе тə нə шкенанд, жь тəр'ə дьгот,— Бəле
Гали һəвал, һогьрно!
Сиюг у бəре qизхала мьн бсанə,
Нола ч'ич'əк бəрфа бəлəкйанə"[1]

Чаwа əм дьбиньн, к'ламеда нə кӧ т'əне хwəстьна qизьке һатйə э'йанкьрьн, ӧса жи һ'ъзкьрьна хорт һəйə бона qизьке бьстинə. Əв хwəстьнед һана гредайинə хун у qнетиер'а, зəwаща эндогамр'а. Һəнə э'франдьнед ӧса жи, wəки нишан дьдьн зəwаща экзогам нав к'ӧрдада, wəки к'ӧрд т'əне жь qəбила хwə нə зəwщинə, ӧса жи жь qəбилед дьн qиз аниюə, йане qəбил чьqаси эндогам, аqаси жи экзогам бунə. Бо зəwаща жь qəбиле дəр əм к'ламəке биньн орт'е, мəсəлə, к'лама „Эле бəдəwе"—да һатйə готьн:

„Эле бəдəwе Əмше мə дӧлӧнə,
Йəк qизанə, йəкə дьнə,
Qизап р'əбһ'стине щане мьнə,
Qиза хəлqе хəриб красе щане мьнə"[2].

---

[1] Фолклора кӧрманщие, низси у һазьркьр һ'. Щнди, Ереван, сала 1957, р'у 191.

[2] Əw к'т'еб бь хwə, р'у 363—364.

Ве к'ламеда, чаwа әм дьбиньн, мела хорге бәр зәwаще ль т'әрәфе „qиза хәлqе"—йә, wе һ'әсаб дькә „красе щане хwә", жь бәра хwә qиза нахwәзә.

Qнйатед wайә фолклоре у этнографие дәрһәqа зәwаще гәләк һәнә, ед кӧ избат дькьн, wәки нав к'ӧрдада чаwа эндогамиа, ӧса жи экзогамиа һәбуйә, ле qнйате ӧса, чаwа фактед практики у нвисанди, т'ӧнәнә, wәки нишандьн бәре, йан жи ве пашwәхтие һәбунә у һәнә qәбилед эндогам, йан жи экзогам. Ләма жи гәрәк әм бен сәр wе фькре, wәки чаwа wәхте qӧр'нед кәвн, ӧса жи ве аг'рие, „qәбилед" экзогам т'ӧнәбунә, ле һәбуйә зәwаща эндогам у **экзогам**.

Wәхта әм хәбәр дьдьн дәрһәqа зәwаще, гәрәк бир нәкьн, wәки wәхта патриархате һәбуйә жьнр'әвандьн у п'әвгӧһастьна жьна (бәрдели).

Бона п'әвгӧһастьна хушка qәләи нә дьстәндьн. П'әвгӧһастьна жьна, ӧса жи р'әва жьне щур'ед зәwащейә зәмане бәренә, әw һәрдӧ щур'ә зәwаш жи, чаwа пашмайнед зәwаща бәрәктие, һ'әта нһа жи нав к'ӧрдед мә дәрда һәнә. Әw һәрдӧ зәwащ жи нишан дьдьн, wәки „qәбилед" экзогам у эндогам т'ӧнәбунә. Зәмане qӧр'нед кәвн р'әвандьна жьне лазьм бу нә кӧ т'әне бона кемайа жьна бәрәкеда, ле ӧса жи бона зедәкьрьна дәстед хәбате бәрәкеда, бо гӧмрәһ'буна qәwата бәрәкейә шәр'кьрьне. Әм заньн, wәки wи чахи, чаwа жь т'әрәфе һәбуне, ӧса жи жь алие жьна у qәwатед сильһ'дар хwәстьнә бәрәка п'ьр'бу, ләма жи ькарьбу бьqәwмйа, wәки бәрәк у qәбилед wи чахи бь суред чиние бьһатана доргьртьн, һәләqәтийа wана һәвр'а т'ӧнәбуйа. Һьлбәт, дькарьбу, wәки һәләqәтийа wана һәвр'а кем һәбуйа, ле нә кӧ һәр алийа ва qә т'ӧнәбуйа.

Чаwа әм заньн экзогамиа у эндогамиа, wәки паш майнед wан һ'әта иро жи нава щмаә'та к'ӧрдда һәнә, гредайнә хуи у qнетиер'а. Һьмбәри эндогамиае кьри,

экзогамиа жь т'әрәфе пешдачуйина мәрийа, дһа пешә. Ван щур'ед зәwащер'а гредайи, әм чәнд хәбәра бежьн дәрһәqа полигамиае*) у моногамиае**), нав к'ӧрдада.

К'ӧлфәте к'ӧрдайи патриархал һ'имли у зуда буйә моногам. Ве гаве жи, хенжь к'ӧрдед советие, нав т'әмамийа к'ӧрдада qәwатьн пашмайнед полигамиае (Дерсьм, Иран, Ираq, Суриа у ед майи). Полигамиа у моногамиа, базиса малһәбунейә т'әзәр'а гредайинә, пашwәхтие нав щмаә'тада п'әр'вәдьдьн у бь qанунед р'елигиаер'а һатьнә п'әрwәдәкьрьн. Qанунед р'елигиа Мәһ'мәдие, wәки qӧранеданьн, полигамиае qәбул дькьн, ле ед христосие мqабли wенә, әw моногамиае qәбул дькьн. Ве дәрәщеда р'елигиа христосие жь йа мәһ'мәдие дһа пештьрә.

Һаремед кӧ сал у зәмана нав щмаә'тед мәһ'мәдиеда һәбунә, сәр р'ьк'не һәйәтийа полигамиае һатьнә сазкьрьн. Пашwәхтие полигамиа нав к'ӧрдада гредайи буйә qәләнр'а, дәwләмәндбунер'а.

Бәре нав гәләк щмаә'тада qәлән һәбуйә, к'и кӧ дәwләти бу, qәлән дьда, чәнд жьн жь хwәр'а данин .Wәхта мер чәнд жьн дьстәндьн, wи чахи һ'але жьнед һewи***, храб дьбу, пешда дьһат ч'ә'внәбари, к'ӧтан, ледан у ед дьн.

Һәр мәрәки мәһ'мәди бь әшq у дьл дькарьбу бьгота: „Qӧрана Мһ'әмәд п'ехәмбәрда нвисийә, к'и дьхwәзә бра гәләк жьна бьстинә, изна мьн жи һәйә әз гәләк жьна бьстиньм“. Бь wи тәһәри qӧране, чаwа бо пьрсед мәхлуqәтие дьн, ӧса жи бона п'ьр'жьнкьрьне мәжӧе һәр мәрики мһ'әмәди жә'рдадайи кьрйә.

---

* Полигамиа — змане һӧр'ӧмийә, poli — п'ьр', **gatos** — зәwащ, йане п'ьр'зәwащ — п'ьр' — жьнкьрьн.

** Моногамиа — хәбәра һӧр'ӧмийә, йане monos — йәк, йане йәкзәwащ, йәкжьнкьрьн, стәндьна жьнәке.

*** Бьнһер' дәрһәqа һewна хәбата мә *«Քուրդ կին նահապետական ընտանիքում ըստ ազգագրական և ֆոլկլորային նյութերի», Երևան, 1948.*

Пьрс пешда те, гәло полигамиа зәмане Мһ'әмәдие пешда һатйә, йан бәри Мһ'әмәдие хун у қнетиер'а гредайә, йан на? Полигамиа, ӧса жи моногамиа бәри дине христосие у мһ'әмәдие пешда һатьнә. Әwана, чаwа мә жоре дәрһәqа зәwаща к'омтие гот, бь ә'дәт-р'абун —р'унштандьна бәрәкар'а гредайи бунә, лҫ паше һ'имли полигамиа буйә малһәбуна арьзп, wәки мер, чаwа һәбуна хwәйә арьзи, дәст дабу сәр жьне, әw кьрьбу п'арәкә һәбуна хwә, мале хwәйи арьзи, чьмки, хенжь һ'ьзкьрьне, әwп дәwса жьне qәләп дабу де у баве wе, йан жи бәрдели кьрьбу, гӧһер'андьбу. Қ'ӧрдед дәwләмәнд дькарьбун бь qәләп чәнд жьн хwәр'а банйана. Гәләк меред к'ӧрдә хwәйһәбун ӧса жи дькьрьн. Аwа, полигамиае гәрәк әм гредьн пешдаһатьпа һәбуна арьзир'а, wәки һ'имва жь зәмане бәрәка те. Чь кӧ дәрһәqа моногамиаейә, гәрәк бе готьн, wәки п'ьр'—һндьк qәдәхәбуна зәwаще нав нәфәред бәрәкада экзогамиа qәwаткьр, ӧса жи бәрәк бь хwә пешда чу. Әм жь т'әриqа ирокеза у мәриед Һндстане заньн, wәки незики зәмане qултие нав нәфәред бәрәкед wанда зәwащ бәрк' һатбу qәдәхәкьрьн, ләма жи зәwаща щотмәрийә qәwпи бу, пешда чу.

„Қ'ӧлфәте щот — дьбежә Н. А. Бутинов,— пешда ... фә'мдарийә хәбәред „бав", „де", „кӧр'", „qиз"-е, бь форми пешда һат система класификасиа бәрәке"[1]. Һәма әw бу нәйнәсийә wе йәке, wәки к'ӧлфәте сәр һ'име зәwаща щот зәwаща к'омти жь орт'е qәwранд.

---

[1] Н. А. Бутинов. Проблема экзогамии. «Родовое общество». Москва, 1951. стр. 19.

Мер әхтиӣарийа п'ьр'жьнкьрьне у нәһ'әлалийа хwә бәрбь жьна хwә, дәсте хwәда хwәй дькьр, ле бь wер'а т'әвайи әwи жь жьна хwә дьхwәст, wәки жьн һндава wида һ'әлалбә, бь намусбә. Әва йәка гредайә р'öһ'е зәмане патриархатер'а, һәбуна арьзир'а, wәки wи чахи т'әне мер сәрк'ари ледькьр. Әw дәрәща моногамие бу.

Ә'дәте п'ьр'жьнкьрьнер'а гредайи, деспотизма мер һьндава жьне, әм иро жи нав к'öрдед wәлате дәрәкәда дьбиньн. Әw зöлмк'ари бәрбь жьнед к'öрдә советие бь щарәкева у зува һатйә һьланин. Бәре һәбун меред öсайә дәwләмәнд, wәки жь 3 һ'әта 7 жьна дьстәндьн, һьм жь бәр у qәбила хwә, һьм жи жь бәр у qәбилед дьн. Ве дәре аqас жи щи нәдьдан һәләqәтийа пьзмамтие. Лазьм бу хwәстьна дьла у һәбун. Нһа п'ьр'жьнкьрьн бь закони һатйә һьлдан wәлате мәда.

Wәки öсанә, пашwәхтие аqас гöһ нәдьдан стәндьна кнеза, чаwа бәре. Бәрә—бәрә кембуна эндогамиае нав бәр у qәбилед к'öрдада пешда ани һ'ьзкьрьн у бжартьна т'әбийәти, зәwаща бь дьл. Жьна к'öрд жь зәwаща бе дьл гәләки ащьзә, wәки фолклора мәда жи öса р'ьнд һатйә ә'йанкьрьн, мәсәлә: qиза к'öрд к'лама „Аһ'мәдо"—да ньфьр'йа ль де у баве хwә дькә, wәки әw нәданә дьлк'әтие wе, ле данә аг'аки. Әw дьлк'этие хwәр'а дьбежә:

„Аһ'мәдо, наве мьн Нуре,
Божна мьн зравә, ньт'ла
Дәрә—дәра пе блуре.
Дә бра дйа мьн, баве мьнва
Хере, wайе нәбиньн,
Айе мьн э'вдале, чаwа нә гьртьн.
Нәданә Аһ'мәде шьвин,
Әзе гьртьми, данә нәбие Т'омос
Аг'е һ'әйште сали:
Мәхмуне бәр тәндуре"*).

Ә'франдьнед щмаә'тейә ӧса гәләкьн, к'едәре qизә к'ӧрд мqабьли зәшаща нәшәкәһәв, йа бедьл шкйат дькә.

Зәшаща дури һәв, нә эндогам, али щансаг'ләми у сәһ'әт у qәшата к'ӧрда кьр, чьмки жь алие хуне, чашa мә гот, жь һәв зәшаща нәфәред qәбила храбә, дохтрие избат кьрйә, шәки зәшаща сьлсьләта дһа дури һәв башә. Әв пашмайинед һан нишан дьдьн, шәки щур'ед зәшащед жоре готи жь мәхлуqәтийа qӧр'нед кәвн тен, жь зәмане бәрәктие, жь шәхте патриархате.

Пешдаһатьна полигамиае у моногамиае дине христосие, мһ'әмәдие у ед дьнр'а нә гредайә, һәр аг'рие, әш ә'дәте бәре бь qанунед динр'а һатнә п'әр шәдәкьрьн. Әш qанун жи бона к'ара мӧфтәхӧраньн, әм дәрһәqа шан нахшәзьн хәбәрдьн, чьмки т'ема мәр'а наенә гредан.

Шәки ӧсанә, әш глиед кӧ мәлла, шех у пира дәрһәqа зәшаще, мер у жьна, бәхте шан дьготьн у дьбежьн, р'ьк'не хшәва нә р'астьн, мәсәлә, әшана дьготьн: „мqәдәра әши мери ӧса бу, шәки чәнд жьна бьстинә“, ӧса жи дәрһәqа жьна дьготьн. Әш фә'мдарийа фаталистие жь алие марк'сизмеда һатйә һ'нщр'андьн.

Аша, ә'дәт, р'абун — р'уньштандьна щмаә'та к'ӧрд нә кӧ сәр һ'име qанунед дин пешда һатьнә, чашa дьбежьн шәк'илед т'әреqе, ле әшана гредайибунә у гредайинә пешдачуйина дәранинер'а, малһәбунер'а, ӧса жи култура мәрийайә нфусдарр'а.

Әш ә'дәте сал у зәмана, зәшаща эндогам, экзогам нав к'ӧрдада буйә хун у qнет, пашмайнед шан нһа жи һәнә у шәхта зәшаще, һ'әйфһьланине, шин у шайа, р'ешитие, һ'әбандьне у ед майи р'ънд тен ә'йанкьрьн.

Хенжь щур'ед зәшаще, шәки мә жоре гот, хун у qнети, шәхта хьйате у зар'обуне жи те ә'йанкьрьн. Буйина зар'а кӧр'ин бона нәфәре qәбиле шабун пешда дани. Әш йәк бо джмьна мәлули бу. Әш щур'ә фә'мдари нав к'ӧрдед советиеда һ'имли һатйә һьланин.

3. WӘХТА Һ'ӘЙФҺЬЛАНИНЕ

Чаwа ә'дәте зәwащеда, ӧса жи wәхта һ'әйфһьланине бра—пьзмамти нав к'ӧрдада те ә'йанкьрьн. Wәхта шәр'е, һ'әйфһьланине һәләqәтийә пьзмама дһә зедә у qәwин бу.

Чйә һ'әйфһьланин?

Һ'әйфһьланин qәwмандьна мәхлуqәтнейә, әw гредайә пешдаһатьна малһәбуна арьзир'а.

Wәхта qәйдәмәхлуqәтийә бәрәктие пәй п'ьр'буна һасьләт у һәбуна бәрәкар'а, бәрәкәке давит сәр бәрәка дьн, әw т'алан дькьр, чь кӧ дани, дькьр т'әв һәбуна хwәйә т'омәри. Т'әв wе һәбуне жи жьн, qиз дьр'әвандьн. Зәмане архайк, сәр һ'име шәр'е орт'а бәрәк у qәбила, т'аланкрьне, зә'фкьрьна һәбуна арьзи, хwәлие у р'әвандьна жьне пешда һатйә һ'әйфһьланин. Нав гәләк щмаә'тед дьнда термина һә'йфһьланинер'а гредайи, дьдьн хәбате хәбәра „хуне". *Мәсәлә*, бь змане әрмәни дьбежьн: „*արյան վրիժառություն*", урьси: „кровная месть", германи: „Das Blut Vergiessen", корсики „Vandeta". Wәхта әм дьбежьн „Һ'әйфһьланин", фә'м дькьн, wәки wәхта һ'әйфһьланине хун те р'етьн. Бь т'әг'мина мә хәбәра к'ӧрди, ӧса йа корсики нета хwәва, дһа р'астьн, чьмки wәхта һ'әйфһьланине һәр гава нинә, wәки хун те р'етьн, wә'дә һәбу, wәки к'ӧрда бер'етьна хуне, һәвдӧкӧштьне, һ'әйф жь һәвдӧ һьлдьдан: мале һәв, һ'әйwан, һасьл у ед дьн дьбьрьн, лодед һәв дьшәwьтандьн, зәвиед һәв дьч'ерандьн у ед дьн.

Һ'әйфһьланин пешда дьчә, дһа qәwин дьбә зәмане сьнфиеда. Бе һәбуна арьзи, бе к'ара мәрийә т'ӧнәбуйә у т'ӧнә һ'әйфһьланин. Зәмане сьнфиеда һ'әйфһьланин дәсте сьнфе мӧфтәхӧрада дьбә сильһ'. Мәсәлә: дәwләмәндед к'ӧрда, „пьзмамед" хwә бона к'ара хwә р'абәрн к'ӧрдед щинар, т'ә'йфәкә дьн дькьрьн. Нһа жи ӧсанә нав к'ӧрдед Иране, Т'урк'иаеда. Бәри зәмане советие бал мә, wәхта жьнр'әвандьне, wәки йәки бука йәки дьни к'әсиб бьр'әванда, һндьк мәри дьһатьн орт'е, ле wәхта букәкә маләкә дәwләмәнд, малхwеки бь нав-дәнг, йан жи

Əw ħ'öщəт бь we йəкева к'öта дьбə, wəки йəк гöр'а е дьн накə, ль ħəв дьхьн, Фата Чатар дькöжə. Wи чахи кöр'е Чатар ч'ук бу, нькарьбу ħ'əйфа баве хwə ħьланйа, чьмки Фатар жи нишандарəки гəлəки зор бу, лəма жи кəсəки нькарьбу ħ'əйф же ħьлда. Wəхтəке шунда Фата мəрики дьн жи дькöжə. Пəй we йəкер'а Фата жь гöнд дəрте, дьчə щики дьн. Qадре кöр'е Чатар мəзьн дьбə, чаwa п'алə ль wаре ленħер'андьна археологиае дьхəбьтə. Кöр'ед пьзмамед Фата: Лəт'иф у Р'əшид жи бь wир'а дьхəбьтьн. Qадьр qрар дькə, wəки ħ'əйфа баве хwə ħьлдə, хорт (Лəт'иф у Р'əшид) бь we йəке дьħ'əсьн, т'əwəqə дькьн, wəки wана бьгöħезьн щики дьн. Глие wан те qəдандьн у qəзийа жь орт'е те ħьланин"[1].

Р'əва жьне жи нəйнəсикə ħ'əйфħьланинейə. Г. Ħалащйан, wəхта дəрħəqа к'öрдед Дерсьме хəбəр дьдə, дьбежə:

„Р'əвандьна жьне бона мер qочахикə зор те ħ'əсабкьрьн, əw нишана мерхасиейə, wəки пьрса намусер'а те гредан. Р'əвандьна жьна атрибутəкə qəбила к'öрдайə хун—qнетиейə, wəки гəлə щара дьбə мə'на кöштьне у пешдаħатьна шəр'е нав qəбилада"[2].

Бь готьна Ə'лие Ə'вдлр'əħ'ман — „сала 1915—а ль qəза Wане, гöнде Бораланеда, орт'а qəбилəд к'öрдайə ħ'əщибало у qрмьзкада сəба р'əвандьна qизəке шəр пешда те. Wи чахи се мер тен бриндаркьрьн. Ду бриндаркьрьнер'а qəбила ħ'əщибало хуна бриндаред дəста qрмьзка дьдə у ħəрдö qəбила ль ħəв тен. Ду ħ'əйшт салар'а, фəсла зьвстане, wəхта эваре кəрие пез те нав гöнд, кавьр'əкə дəста qрмьзка т'əви пəзе мала Чəтое ħ'əщибало дьбə. Хwəйе кавьр'е чəнд мала дьгəр'ə, кавьр'е наби-

---

[1] Fredrik Barth, Principles of social organisation in Southern Kurdistan bg. „Bull. Univers. Ethnografiske Museum", Oslo, 1953, №, 7 P. 58.

[2] Бьнеp' Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ. Գ. Հալաջյան, «Նյութեր Դերսիմի ազգագրության», էջ 560։

Əw h'öщəт бь we йəкева к'öта дьбə, wəки йəк гöр'а е дьн накə, ль həв дьхьн, Фата Чатар дькöжə. Wи чахи кöр'е Чатар ч'ук бу, ькарьбу h'əйфа баве хwə hьланйа. чьмки Фатар жи нишандарəки гəлəки зор бу, лəма жи кəсəки нькарьбу h'əйф же hьлда. Wəхтəке шунда Фата мəрики дьн жи дькöжə. Пəй we йəкер'а Фата жь гöнд дəрте, дьчə щики дьн. Qадре кöр'е Чатар мəзьн дьбə, ча wа п'алə ль wаре ленhер'андьна археологиае дьхəбьтə. Кöр'ед пьзмамед Фата: Лəт'иф у Р'əшид жи бь wир'а дьхəбьтьн. Qадьр qрар дькə, wəки h'əйфа баве хwə hьлдə, хорт (Лəт'иф у Р'əшид) бь we йəке дьh'əсьн, т'əwəqə дькьн, wəки wана бьгöhезьн щики дьн. Глие wан те qəдандьн у qəзийа жь орт'е те hьланин"[1].

Р'əва жьне жи нəйнəсикə h'əйфhьланинейə. Г. hалащйан, wəхта дəрhəqа к'öрдед Дерсьме хəбəр дьдə, дьбежə:

„Р'əвандьна жьне бона мер qочахикə зор те h'əсабкьрьн, əw нишана мерхасиейə, wəки пьрса намусер'а те гредан. Р'əвандьна жьна атрибутəкə qəбила к'öрдайə хун—qнетиейə, wəки гəлə щара дьбə мə'на кöштьне у пешдаhатьна шəр'е нав qəбилада"[2].

Бь готьна Ə'лие Ə'вдлр'əh'ман — „сала 1915—а ль qəза Wане, гöнде Бораланеда, орт'а qəбилəд к'öрдайə h'əщибало у qрмьзкада сəба р'əвандьна qизəке шəр' пешда те. Wи чахи се мер тен бриндаркьрьн. Ду бриндаркьрьнер'а qəбила h'əщибало хуна бриндаред дəста qрмьзка дьдə у həрдö qəбила ль həв тен. Ду h'əйшт салар'а, фəсла зьвстане, wəхта эваре кəрие пез те нав гöнд, кавьр'əкə дəста qрмьзка т'əви пəзе мала Чəтое h'əщибало дьбə. Хwəйе кавьр'е чəнд мала дьгəр'ə, кавьр'е наби-

---

[1] Fredrik Barth, Principles of socual organisation in Southern Kurdistan bg. „Bull. Univers. Ethngrafiske Museum", Oslo, 1953, №, 7 P. 58.

[2] Бьнер' *Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ. Գ. Հալաջյան, «Նյութեր Դերսիմի ազգագրության», էջ 560։*

нә. Wәхта дьчә h'әwша мала Чәто, кавьр'е т'әв пәзе wи дьбинә у сәр h'име wе йәке жи хӧдане кавьр'е дьбежә, wәки, wә wәхтеда меред мә бриндар кьрьн, hуне ищар жи h'әйwанед мә т'аланкьн. Wи чахи гiндийа ль друнга гиhа дьдан пәзе хwә. Wәхта дәнге wана дьбьhен, hәр кәс т'вьнг у qрмед хwә hьлтинә у дәстәк дәста дьн дьдә бәр гӧлла. We дәме 12 мер жь hәрдӧ алий; тен кӧштьн, 24 жьн би дьминьн"*). Бе пьзмамти нав к'ӧрдада т'ӧнәбу h'әйфhьланин.

Т'әриqзанәки әрмәни: hакоб Шаhпазйан нав к'ӧрдада гәләки майә, змане мә, р'абун—р'унштандьна к'ӧрда р'ьнд заньбуйә. Wәхта дәрhәqа qәбилед к'ӧрда дьнвисә: бь ә'дәтр'а, хәйсәте wанр'а гредайи, йса жи хәбәр дьдә дәрhәqа qануned h'әйфhьланина к'ӧрдед нәh'ийа hазо,.

Әw дьбежә:

„Qануна" пешьн эвә:— чәнд qәбил дьгhижьн hәв у дьбьн ә'ширәтәкә бь нәсли (сәр h'име qануна нәсле- Ә. Ә') әлбаши сәрк'арие ль ә'ширәта хwә дькә.

Йа дӧда:— hәр qәбиләк, сәрк'аре wе hәйә, wәки сәрк'арие ль нәфәред wе дькә.

Йа сьсйа:— әw qәбилед дьк'әвьн нав ә'ширәтед башqә—башqә, wәхта нав wанда мер тен кӧштьн, wи чахи пьрса барьшие те данин, мәрied qәнщ дьк'әвьн орт'е, бо wан ль hәв биньн.

Йа чара:— wи чахи h'әсабе кӧштьне те к'ӧтакьрьн, к'әнге 50 зер' hәqе хуна мәрие кӧшти те дайин, йан жи дәwса мәрие кӧшти мерәки дьн дькӧжьн: h'әйфе hьлтиньн"[1].

Щики дьн, бь h'әйфhьланинер'а гредайи, Шаhпазйан дәрhәqа сильh'дари, сильh'h'ьзкьрьна к'ӧрда дьwәк'ьлинә:

---

* Гот: Ә'лие Ә'вдьлр'әh'ман, 40-сали, нвиск'аре к'ӧрд, hатйә ньвисандьн сала 1960-и (жь алие автор).

[1] Հ. Շահպազյան— Քյուրդ-Հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, р'у 142։

„Қ'ӧрд жь шур у т'вьнге һ'ъз дькә. Әw бона wи тьштьнә лапә фәрзьн, wәки пе wан дькарә зоре, мерхасие бькә, һ'әйфе һьлинә у һәйәтнйа хwә хwәйкә. Қ'ӧрд нькарә бе сильһ' бьминә öса, чаwа мәрьв нькарә бе ч'ә'в бьминә"[1].

Дәрһәqа һ'әйфһьланина нав к'ӧрдада гәләк авторед дьн жи хәбәрданә. Һ. Ар'ак'елйан жи нав к'ӧрдада эп'ещә майә, һини ә'дәте wан буйә. Әwи дәрһәqа шәр'е нав бәр у qәбилед wана гәләк мәсәлә анинә орт'е хәбата хwәйә „Քուրդերը իրենց տանը"-да. Дәрһәqа намуса жьна 'ӧрд әм мәсәләкә wи жи биньн орт'е:

„Р'ожәке,— дьбежә Ар'ак'елйан,— жьнәкә аг'аки мангур (qәбила—Ә. Ә'.), те нав мамаша (qәбила—Ә. Ә'.). Ле wәхта р'еwитие, р'екә халида аг'аки мамаша жьнькe дьшӧһӧринә, жьньк вәдьгәр'ә те мала хwә, дәрһәqа wе йәке жь мере хwә у сәрк'аре qәбила wир'а дьбежә. Сбәтьре орт'а мангурада у мамашада шәр'әки гран пешда те. Жь һәрдӧ алийа жи гәләк сйар дәртен. Һәма бал Сойушбулаг'е дьбә шәр'әки гран. Бәре ә'wльн мамаш тен алт'кьрьн у һ'әта Сулдузе пашда вәдьгәр'ьн, ле паше т'аг'бурәкә сйаред qәрәп'ап'аха те, ардмпе дьдә мамаша. Һәма жи мамаш пешда дьчьн у джмьн алт' дькьн. Wи шәр'ида 1000 меред мангура тен кӧштьн, öса жи 200 меред мамаша. Жь һәрдӧ алийа жи сәрк'аред qәбила тен кӧштьн"[2].

Гәләк щара мәриед нә к'ӧрд wәхта дәрһәqа ве йәке дьбһен, шаш дьминьн, бо намуса жьнәке гәло чьма бь сәда мәри тен кӧштьн? Ле тьште шашмайине орт'е т'ӧнә, öса бу ә'дәте к'ӧрда. Нһа жи öсанә нав к'ӧрдед Р'оме у Иранеда. Сәр һ'име пьзмамтие бо жьнәке, һәбуна арьзи, гәләк мәри тен кӧштьн, бриндаркьрьн, малед wана храб дьбьн. Öса буйә ә'мржийана к'ӧрда.

1. Նույն տեղը, էջ 112։

2. Հ. Առաքելյան— Քրդերն իրենց տանը, ԱՀԴ. գիրք, Թիֆլիս, 1898, էջ 148։

Дəрһəqа ә'дәт, һ'әйфһьланнна к'орда гәләк авторед дьн жи нвисинә, дһа әм нахwәзьн биньн орт'е. Мәсәлед ӧсайә практик нав к'ордада п'ьр'ьн. Qәwмандьнед шәр'а, хунр'етьне, һ'әйфһьланине (пьзмамтнер'а гредайн) ӧса жи р'ьнд фолклореда һатнә ә'йанкьрьн. Жь фолклоре әм чәнд мәсәла биньн орт'е.

Поэма к'ордайә „Зәмбилфрош"—да жьна т'ӧщар бь мере хwәр'а нәмамие дькә, дьле wе дьк'әвә Зәмбилфрош, дьхwәзә пер'а бьжи. Мир бь wе йәке дьһ'әсә у Зәмбилфрош бь жьна хwәва давежә зиндана бузе, ле жьна мир: Бәни хатун, сәр хwә буйә, мир дьдә бәр хәнщәра, дькӧжә, паше әw у к'ӧләфте Зәмбилфрош к'оч дькьн, жь бажар дәртен, дьчьн щики ӧса, wәки ле т'ӧнәбунә мир у аг'а[1].

Ве ә'франдьнеда мир дьхwәзә бо намус, хирәта хwә һ'әйфе жь Зәмбилфрош һьлдә, ле әw йәк жер'а ль һәв нае, әw бь хwә жи те кӧштьн, мала wи те батмишкьрьн.

Ә'франдьна к'ордайә ә'йан „Мәме у Зине"—да Ал п'аша ләшкәред хwәва һ'ӧщуми сәр Щзира Бота дькьн, бона һ'әйфа Мәме һьлдьн. Ә'гите wе поэме: Qәрәт'аждин, сәр мәзәле Мәме у Зине сәре Бәк'ое Ә'wанийи нәмам дьпәкинә, һ'әйфа Мәме у Зине же һьлтинә.

Сәрәщәма поэма „Мәм у Зине" әм шровәнакьн, чьмки, сәрәщәма wе, чаwа ә'франдьнәкә щмаә'тейә ә'йан, бь хwәндәване мәва ә'йанә. Ведәре гние фәрз әwә, wәки теда һәйә һ'әйфһьланин.

Ҁлама „Ле—ле"—да, хорте дьлк'әти ч'ә'в лейә дьлк'әтийа хwә бьр'әвинә, ле чаwа бькә, wәки жь хwәйе кәч'ьке хьлазбә, әw дьфькрә, wәки һәр бра—пьзмам дькарьн wи жь qәзийае хлазкьн, әw бь дьле саф дьбежә:

---

[1] Бьнһер', фолклора кӧрманща, һазьркьри һ'. Щнди у Ә. Ә'вдал. Ереван, с. 1936, р'уе 332—337.

„Ле, ле Гәwре зәри мәшйанә ван һ'ьмама,
П'ежгире хwә авитьи сәр мьле шарийа
ван хōлама;
Әз дькьм хәлqе т'ели дәлал бьр'әвиньм,
Бавем нава эл у ә'шире, нава һәр чар мале ван
пьзмама
Ле, ле Гәwре, дәрде дьле мьн гәләкьн,
Тәр'и, шаши, бәрбь мрази, хwәде нәкә"

Щики дьн к'лама „Һәй ле, ле"—да qиз у хорт wәхта дәрһәqа һ'ьзкьрьна хwә хәбәр дьдьн, диса пьрса һ'әйфһьланине у qәт'ле те орт'е, qиз дьбежә:

„Һәй ло кōр'о, ишәв шәвә, шәве бь шьлибә,
Гōһер'а qр'ан авә—һ'әр'ибә.
Qасәке wәрә бь мьн сибә.
Зәнда мьнә мори—мьрщан
Һ'әта сбе тәр'а бәр серибә.
Зәрмәмьке мьн тәр'а
Эмише шәвбһернебә".

Wи чахи хорт һ'әвәки дьфькрә, наше щаба дьлк'әтийа хwә дьдә:

—„Һәре, кōлмале, әз жи дьзаньм
Зәнда мори мрщан бәр серибә,
Зәрмәмьке тә мьнр'а шәвбһерибә
Қальке мала баве та
Шаве һ'әйа сбе хәwа wи т'ōнинә,
We мьн у тәва щәм һәвдō бьбинә,
Wәлате хәрибда әз т'әнемә,
Qачахе мала баве тә гәләкьн,
We мьн бькōжьн бавенә бьдарука
Qиз у буке әла Кикан у Млан"[1].

Қ'ōрда бона һ'әйфһьланине wә'дә һ'әсаб нәдькьрьн. Әгәр мәрик жь qәбиләке дһат кōштьн, wәки һ'әйфа wи зу нәһата һьлдан, йәкә, гәрәк сьлсьлата wи, нәфәред qәбила wи һ'әйфа кōштие хwә һьлдана, әгәр әwана һ'әта

[1] Әw к'т'еб бь хwә, р'у 387.

wи чахи барьш нә бубун. Сьлсьләта мәрие кӧшти, чаwa жь хун у qнетәке, борщдар бун һ'әйфа кӧштие хwә һьлдана. Ӧса бу ә'дәте к'ӧрдайи сал у зәмана, wәки пашмайнед wи ә'дәти иро жи әм нав к'ӧрдед мә дәрда дьбиньн. Дәрһәqа we йәке р'аст готйә Г'укас В. Инч'икйан. Әw дьбежә:

„Әвана у к'ӧрдед дьн, wәки жь qәбиләке мәрики бькӧжьн, we жь qәбила wан жи йәке бе кӧштьн, һ'ьзки 100 сал жи дәрбазбә"[1]. Бо һьланина һ'әйфе һәнә готьнед к'ӧрдайә „бсәк", „хун пеш хунева", wәки сал у зәмана жь дәве йәки дәрбази дәве ед дьн бунә. Чаwa әм дьбиньн һ'әйф бе сьлсьләте нае һьлдан. Ед сьлсьләта wана, пьзмамед wана т'ӧнәбуна, һ'әйф нькарьбун һьлдана, ле ед т'әкмәри кӧ дьхwәстьн һ'әйф һьлдана, әwана жи пешийа гәләк чәтьнайа дьсәкьнин. Әва ә'дәта хенжь к'ӧрда, чаwa мә жоре гот, нава щмаә'тед днйае гьшкада һәбуйә, чьмки әw ә'дәт гредайә хун у qнетиер'а. Зәмане бәре жи бе бәрәк у qибила хун у qнети, пьзмамийа мәрьв т'ӧнә бу, ә'дәте wa нав пшвада, хевсурада жи һәбу. Дәрһәqа һ'әйфһьланина wан М. Ковалевский р'ьнд нвисийә. Wәхта Ф. Энгелс дәрһәqа Ирокеза, шеwра бәрәка wан хәбәр дьдә, ӧса жи дьнвисә дәрһәqа һ'әйфһьланине, wәки борщәки шеwра бәрәка Ирокеза жи әw бу, кӧ пьрса һ'әйфһьланинева жи мжул буйа. Әw дьбежә:

„Әwe шеwра бәрәка Ирокеза, к'ьвш дькьр qимәте хуна нәфәред бәрәкейи кӧшти wergeld), йан жи пьрса һьланина һ'әйфа хуне. Әwe мәриед хәриб һьлдьда нав бәрәка хwә. Бь гլики әw нав бәрәкеда һ'ӧкӧмдара һәрә бльнд бу"[2].

Пәй һ'әйфһьланине, шәр'а у меркӧштьнер'а, ӧса жи пәй мьрьна мерайә т'әбийәтир'а гәләк жьн дьман бн. Wә'-

1. Ղ. Ինճիճյան,— Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, մասն Ա, Վենետիկ 1904, էջ 5։

2. Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 116։

дә ḣәбу, шәр'е qәбиладa гәләк мәри дьḣатьн кӧштьн. Жь
жьнед wана гәләкә щаḣьл бун, гәрәк мер бькьрана, ḣьнәк
жь wана бе зар'ӧ бун, ед дьн зар'ед wан ḣәбун. Сәрк'аре
бәре, мәзьне мале нә дьхwәстьн букед wана ḣәр'ьн, жь
мал у бәра wан дәрк'әвьн, мере дәрәкә бьстиньн. Чаwа
ḣәбуна wанә арьзи, паше жи бона зар'а, дәсте хәбате у
qәwатед шәр'а кем нәбуна, сәр ḣ'име полигамиае, wәки
зуда нав к'ӧрдада ḣәбу, т'ие жьна би малда жьна бре
хwә, кӧр'апе хwә дьстәндьн. Әw т'ие кӧ жьна бре хwә
стәндьбу, дькарьбу жьна wи жи ḣәбуйа, wәки сәр р'ьк'-
не ә'дәт, әwи жьна бре хwәйи кӧшти дьстәнд, дани сәр
жьна хwә, жьна хwә пешьнр'а дькьр ḣеwи. Жьнед т'и,
ḣ'ъзки чәнд ḣ'әв жи ḣәбуна дḣа дьбун ḣеwнед ḣәв. Әwи
щур'е зәwащер'а бь термина ӧлми дьбежьн левират. Иро
жи левират нав к'ӧрдед wәлате мә дәрда ḣәйә, ле нав
к'ӧрдед советиеда бь т'әмами ḣатйә ḣьлдан, ḣәр мәриед
пашдамайи дькарьн тьште ӧса бькьн. Нḣа нав к'ӧрдед со-
ветиеда бь сайа бльндбуна култура щмаә'те, стәндьна
жьна бре мьри тьштәки лап шәрм те ḣ'әсабкьрьн, п'ър'-
жьнкьрьн бь законе жи ḣатйә qәдәхәкьрьн.

Ḣьлбәт, гәләк жьнед би нәдьхwәстьн т'ием хwә
бьстәндана, ле чь бьки, ә'дәте кал у бава бу, мала к'ӧрд
жи пәй ә'дәте кәвн дьчу

Аwа нав щмаә'та к'ӧрдада, ḣәлә дәwра бәри qул-
тиеда дәстпекьри ḣ'әта иро ḣ'әйфḣьланин ḣәйә.

Жь р'уе wе йәке qӧр'нә пәй qӧр нар'а гәләк малед
к'ӧрда к'аф у к'ун бунә, бь милиона мер у жьн ḣатьнә
кӧштьн. Мәриед к'ӧрд сал у зәмана, ḣьм жь алие ḣәбу-
не, ḣьм жи жь т'әрәфе моралие ньqс бунә, хwәда к'әлжи-
нә. Wәхта ḣ'әйфḣьланине: шәр'е навбәйна qәбила у нав
qәбила, бона к'ӧрдед хәбатчи дḣа зрар бу, чьмки wәхта
ḣ'әйфḣьланине т'әмамийа нәфәред бәре у qәбиле шәр'
дькьрьн. Әw qәwмандьна щмаә'тие жь qӧр'на архайк те

„Хәмхӧрийа бона хwәйкьрьне,— дьбежә М. О. Қосвен,— т'әмамийа қәбиле мәщбур дькә, кӧ р'абә сәр п'йа бо хwәйкьрьна нав у дәнге хwә, һ'әзки мәрие хәйди жи қәбиледа һәбә, һ'әйфһьланин дьбә дәйне нәфәред қәбиле, шӧхӧле һ'әлалие, борщдарийа бӧкӧр"[1].

4. WӘХТЕ БУЙИНА ЗАР'А

Чаwа wәхта қәwмандьнед жоре мә гот, ӧса жи wәхта т'әрбийәткьрьна зар'а, нав к'ӧрдада к'ьвш дьбә һәләқәтийа нәфәред бәрейә хун у қнетие. Әw һәләқәти, бәре ә'wльн жь алие незикбуне, жь т'әрәфе зар'а у де-бавед wан дһат ә'йанкьрьн, чьмки жь алие хун у қнетие, ед лапә незики һәв де, бав у әwләдед wаньн, ӧса жи хушк у бра, паше кӧр'ап, қизап, кӧр'хал, қизхал, кӧр'мәт', қизмәт', кӧр'хати, қизхати, хал у харзи у ед дьн.

Чаwа әм заньн, т'әрбийәтийа зар'а сәр һ'име хун у қнетие, пьзмамтие дһат дәрбазкьрьн, ләма жи әм дькарьн бежьн, wәки т'әрбийәтийа де у баве, бона зар'ед wана нав т'әмамийа к'ӧрдада щие пешьн дьгьрт. We шунда, дор у бәр жи бона т'әрбийәтийа зар'а фактор бу.

Wәхта әм дәрһәқа т'әрбийәтийа зар'а хәбәр дьдьн, гәрәк бәре ә'wльн бәр ч'ә'ве мәбә һәләқәтийа зар'а у де, бавед wан, паше мәриед майинә дьн, нәфәре бәра, қәбила.

Бәре, т'әмами һьлдайи, т'әрбийәтийа мәк'т'әбә нав к'ӧрдада лап кем буйә, щина жи қәт т'ӧнә буйә, чьмки жь к'ӧрда һ'әзара йәки дьхwәнд. Т'әрбийәтийа wана һ'имли сәр р'ьк'не ә'дәте кал у бава буйә.

Бона мәрийа дәрһәқа т'әрбийәтийа зар'а р'ьнд заньбуйа гәрәк пе бьһ'әсийа, гәло зар'ӧ бь де у бавьн, ед жьна бинә, йан на? Гәло әw зар'ӧ ед дәwләтийаньн, аг'а, бәганьн, йан жь малед к'әсибанә? Гәло дйа зар'а, йан жи баве wан жь к'ижан мәрийаньн, жь т'әреқенә, йан жь баве мьрьдә? We шунда, малда фрқийа зар'ед жьна мьри мьрида? We шунда, малда фрқийа зар'ед жьна мьри

[1] М. О. Косвен. — Очерки истории первобытной культуры, Москва, 1953, стр. 193.

у саг', öса жи ћәләqәтийа жьна бь ћәвр'а чаwанә? Гәло жьнед би жь алие хун у qнетие чьqаси незики ћәв бун?

Ә'дәт ћәбу, к'öлфәте к'öрд бо мале, бәре, qәбиле буйина зар'а кöр'ин бәхтәwари ћ'әсаб дькьр. Әw малед зар'ö теда зә'ф бун, жер'а дьготьн: мала бәхтәwар, пьзмамед бәхтәwар, ле мала кö зар'ед wан т'öнә бун, жер'а дьготьн бәхте wе мале т'öнә. Башqә готи, wәхта кöр' дьбун, wи чахи нәфәред мале гәләки ша дьбун, чьмки чахе мере мале, бәре, qәбиле зә'ф буна, wи чахи п'ьр' дьбу qәwата бәре, qәбиле, ћьм жь алие малћәбуне, ћьм жи жь алие п'ьр'буна меред qәбиле, дәстед шәр'а, хәбатеда, ләма жи wәхта малда кöр' дьбу, сәр ћ'име пьзмамтие, бәре ә'wльн бра-пьзмам ша дьбун, паше щинаред херхазә нә пьзмам. Әwана дьчун мала, кö жер'а кöр' бубу, п'ешк'еш дьбьрьн, ч'ә'вр'онайи дьдан wан. Бо wе йәке щарна жи к'еф т'әшкил дькьрьн, öса жи ша дьбун әw т'әреqед, кö wе малер'а гредайи бун, йане нәфәре мале мриде wе т'әреqе бун. Әwана жи сәр wе фькре бун, wәки әw кöр'е т'әзәбуйи бь „qәwата ощаха wан буйә", „ощаха wана зорә" у глиед дьн, чьмкö мәла. шех у п'ира буйина зар'а, кöр'а бь ћ'әбандьнер'а грельдан. Әw йәк хапандьн бу, бо к'ара т'әреqе бу.

Нћа гәрәк бе нишандайин, гәло мала к'öрдда щие пешьн дьдан к'ижан зар'а? ћеwийа зу фрqи дькьрьн орт'а зар'а. Әм бежьн, әгәр жь ћеwийа йәк qиза аг'а буйа, йан жи жь маләкә нав у дәнг, wи чахи әwе дьхwәст зар'ед хwә жь зар'ед дьн айри бькьра, бона малда әw зар'ö дәлали хwәйкьрана ћәр мәщал—мк'ан дәст данин, бона фрqи бьк'әта орт'а зар'а, ле ћәр малада öса нибу. Хwәйкьрьна зар'ед дәлали wа бу: нә дьћьштьн, кö әw бьхәбтьн, жь алие к'ьнщхwәкьрьне у харьнеда жи фрqи дькьрьн орт'а зар'а у ед майи. Бона wе йәке п'ьр' шара малед к'öрдада шәр' пешда дьћат: к'öтан, qалмәqалм.

Нав щмаә'тед дора к'ӧрдада, нав һьнәк әрмәниада, адрбеҹанада у ед дьнда, дәрһәqа зар'е к'ӧрд һәбу әв фькрмишбуна һанайә нә р'аст, дьготьн,— мере к'ӧрд дьxwәзә, wәки qизед wи зә'фбьн, бона qәләи бьстинә. Әw шашийә, чьмки бәре, ниве qәләни п'ьр' һәла щи—щина т'әмамийа qәләи букер'а дькрьн щһез, пашда вәдьгәр'андьн мала хәзуре we. На р'аст әwә, wәки жь к'ӧрда ниве п'ьр'е, бь дьл у щәгәр дьxwәстьн, wәки wанр'а кӧр' бьбьн. Мә дәрһәqа мә'нийа we йәке жоре готйә, дһа әм нахwәзьн бьwәк'ьлиньн.

Р'ьк'не ве фә'мдарне һәла бәри формасна qултие зәмане патриархате һәбуйә, йане wәхта бәрәка. Wәки меред бәрәке һидьк буна, wи чахи әw бәрәк сьст дьбу, wәхте шәр'а у qәwмандьнед майи дькарьбу зу бһата алт'крьн, батмишкрьн, ләма жи зәмане бәрәктие р'ола мер бона нәфәред бәрәке гәләки мәзьн буйә у буйина кӧр' т'ьме сәр буйина qизер'а һ'әсаб кьрьнә, кӧр' щие пешьн гьртйә, ле qизе щие дӧда. Ведәре, кӧр', һьмбәри qизе кьри, мала к'ӧрдада дһа бльнд дһат һ'әсабкьрьн, нә бо we йәке, чаwа дьбежьн мәриед пашдамайи „жьн xwәдеда бәләнгазә, нqьси буйә". Мә ль жоре гот, wәки чьма кӧр' һьмбәри qизе кьри зедә һ'әсаб кьрьнә. Кӧр' wәхтеда сьлсьләта бәрәкейә һ'имли, йа qәбиле у ә'ширәте дһат һ'әсабкьрьн. К̧ӧрдед qәбила һ'әсәнләред Лачине кӧр'ед xwәр'а дьбежьн: „р'ӧһ'ә т'и" (р'ӧһ'е гӧнд), нишан дьдә, wәки нав һ'әсәнләрада кӧр' чьqаси бльнд һатйә һ'әсабкьрьн. Ведәре наве „әwләд" нае дайин, т'әне һәйә наве „кӧр'".

Бь готьна бнәлие we нәһ'не, е гӧнде Минк'әнде: Мусайб Ахундов,— кӧр' xwәйкьрие ощахейә, жь сьлсьләта к'ӧлфәтәки, wәки сал у зәмана, бь нәсли нәй һәвр'а һәбуйә. Бона шенкьрьна ощахе, xwәйкьрьна сьлсьләте, к'ӧрдед Лачине п'әйе we жьне дьдан у гәләки жи же һ'ьзкьрьн, йа кӧ кӧр' дани. Әва р'ӧһ'а нав т'әмамийа к'ӧрдада һәбуйә у нһа жи пашмайиед we һәнә.

Жьнед к'ӧрд мәщал—мьк'ан дәст данин бона кӧр'

жер'а бьбьн. Ләма жи ә'бубәти зйарәта дькьрьн, qӧрбан дьдан, дьчун бәр ощахед шех у п'ира, мәлла, гази хwәде, Мh'әмәд, Мәләкитаус дькьрьн, дәстбь мәщале могне. дәрмане щмаә'те дькьрьн у ед майни. Дәрhәqа кӧр'ада к'ӧрд дьбежьн:

„Әw ощахә тәмьрийә, wәки кӧр' теда т'ӧнәбьн". Чаwа ә'дәте кал у бава, qәдр у qимәте wе жьне мала к'ӧрдда п'ьр'бу, змане wе жи дреж бу, йа кӧ кӧр' дани, hәла сәрбәстийа wе жьне дьгһишт wе дәрәще, wәки әwе гәләк нәфәред малер'а, т' еда хwәр'а аза хәбәрдьда.

Буйина кӧр'а бо qәбила джмьн мәлули пешда дани, ле бо бәр, qәбила хwә, ч'ә'вр'онайи у бәхтәwари. Мала к'ӧрдда зар'ӧ qаси мәрие мәзьн дhат h'әсабкьрьн.

Wәхта кӧр'әк, йан жи qизәкә бьч'ук жь бәрәке, qәбиләке бьhата кӧштьн, әгәр барьши ль орт'е hәбуйа, hәqе хуна wе зар'а кӧшти qаси hәqе мәрие мәзьни кӧшти дьhат h'әсабкьрьн.

H'әйфа зар'а кӧшти жи жь джмьн hьлдьдан ӧса, чаwа h'әйфа мәрие мәзьн. Нав к'ӧрдада жьн hидьк дьhатьн кӧштьн, чьмки h'имли мера шәр' у дә'w дькьрьн, паше жьна. Ә'дәтәки к'ӧрда жи, wәки нишандайина wи бо т'әрбийәтдарийа зар'а мәзьн бу, әw бь зар'а шабунә. Нав гәләк qәбилед к'ӧрдада, нав h'әсьнйада, зӧqӧрнада у ед дьнда де у бава бал мәрнед мәзьн шәрм дькьрьн бь зар'е хwә шабуна, ле бал qәбилед h'әсәнләред Лачине ӧса'нибу. Әwана пеш h'әмуйава, аза бь әwләдед хwә ша дьбун. Эва нишан дьдә, wәки h'әсәнләра дhа пешьн. We щуnда нав hьнәк qәбилед к'ӧрдада ә'дәт бу, зар'ед пьзмамед хwә дьбьрьн малед хwә, чәнд мәhа хwәй дькьрьн. Әw чаwа пьзмам зар'ед мала wан дьhатьн h'әсабкьрьн, сәр принсипа пьзмамтне дьhатьн т'әрбийәткьрьн. Зар'ед wака бь hәвр'а дьлистьн, дьхарьн, вәдьхарьн. Нәфәред мале т'ьме әw ширәт дькьрьн, wәки „әwана бра-пьзмамед hәвьн", „әwана жь хун у qистәкенә", „лазьмә т'ьме пьшта hәвбьн", „сәр hәв бен кӧштьн", „стрие бәр ч'ә'ве

джмьн бьн" у глиед майи. Әв фькрана гредайннә һәләqә-тийа пьзмамтиер'а.

Wан ширәта гәләки т'әсиләйи сәр зар'а дькьр. Бь wи щәләби зар'ö бь р'öһ'е пьзмамтие дьһатьн һжандьи, Иа р'аст жи öса дьбу. Wәхта шәр' у дә'wа сәр һ'име we т'әрбийәтие зар'ед пьзмаме һәв дьчун пьшта һәв, һәвдö хwәй дькьрьн. Әw йәк нав р'öһ'е wанда дьбу хун у qнет, дһа жь нав wан дәрнәдьк'әт һ'әта мьрьне у әwе йәке зрар дьда wан.

Т'әрбийәти у ширәтед öса ниве п'ьр'е одада, от'ахада дьһатьн кьрьн, wәхта эвара к'öрд дьщьвйан, жь хwәр'а шәвбһери дькьрьн, qсә дькьрьн, ч'ир'ок дьготьн, дьстьран у ед дьн.

Һьлбәт, зар'ö дьчун малед насед дьн жи, wәки пьзмамед wана нибун, ле әwана хәлq дьһатьн һ'әсабкьрьн, жь wана т'әмам ина нәдькьрьн. Сәр һ'име насие, достие к'öрда зар'ед хwә нәдьшандьн нав qәбилед джмьн.

Әва нишан дьдә пашмайиед ә'дәте бәрәкайн сал у зәмана, һәләqәтийа нәфәред бәрәка, wәки бона һәв бун, бона хwәйкьрьна малһәбун у намуса хwә һәвр'а дьбун пьшт у гöман, т'фаq, wәхта qәwмандьнед гран шәр' дькьрьн мqабли джмьн.

Һәр wәлате майи советиеда нав к'öрда т'әрбийәтийа qәбилейә öса бь т'әмами һатйә һьланин, ле нав к'öрдед wәлате дәрәкәда һәла qәwинә. Зар'ö бь wи тәһәри дьһатьн т'әрбийәткьрьн, wәки гәрәк гöр'а де у баве хwә, кальке хwә, кәванийа мале, жьна малейә сәрә бькьрьна, öса жи гәрәк пьзмама гöр'а сәрк'аред бәр у qәбила хwә бькьрьна. Әw йәк пашwәхтие бо зар'а, щаһьла дьбу хwәстьна т'әмамийа нәфәред qәбиле, бәра у пьзмама.

We шунда жь алие хун у qнетие, р'ола жьна к'öрдә сәрә, кәванне малда гәләк бу. Әw т'ьме зар'ар'а гредайи бу, сәрк'ари ль wан дькьр, ләма жи т'әсиләтийа we сәр зар'а п'ьр' бу.

Жьнед мина жьна к'öрдә öса, qәдандьна р'ола хwә-

ва нав щмаә'т, млэтед дьнда жи ћәбунә у иро жи пәнӧ Бь we йәкер'а гредайи, дарћәqа жьна ӧса, йа сәрк'ар. М. О. Қосвен дьбежә, wәки ль Осетиа п'әнзәре, башqә готи патронимиаеда, жьна ос жь алие т'әрбийәткьрьне у сәрк'арикьрьнеда р'оләкә мәзьн дьqәдандьн[1]. Әва йәка нишан дьдә, wәки жь алие т'әрбийәткьрьна зар'а жи ә'дәте оса у к'ӧрда мина ћәвә.

Әw зар'ӧ, щаћьлед кӧ гӧр'а пире, мәзьна дькьрьн бь „мә'рифәт у т'әрбийәткьри" дьћатьн ћ'әсабкьрьн.

Wәки ӧсанә, малда буйа, дәрва буйа, wәхта qәwман дьнед гран: мерхасие, шәр'а, ћ'әйфьланине, ӧса жи листьке, дә'wәта, к'ефе у шине, зар'ӧ сәр ћ'име р'ӧћ'е пьзмамтие, хун у qнетие дьћатьн т'әрбийәткьрьн, чьмки чаwа мә'жоре гот, т'әрбийәтийа мәк'т'әба нав к'ӧрдада т'ӧнә бу.

Аwа, к'ӧрда сал у зәмана бь ә'мржийина патриархал, ә'дәте кәвни пьзмамиева дәрбаз дькьрьн. Ћәр зәмане советиеда п'арәкә к'ӧрда (к'ӧрдед советие) әлифба т'әзә дәст анин, щур'е т'әрбийәтие ћат гӧћастьн. Нћа зар'ӧ бь р'ӧћ'е комунистие тен т'әрбийәткьрьн, әwана дьхуньн, р'о бь р'о пешда дьчьн, тен щер'бандьн, qал дьбьн wәлате хwәйи советиеда.

5. WӘХТА МИРАТ'ХАРЬНЕ

Мират'харьн формасиаед мәхлуqәтие гьшкада бь малћәбуна т'омәри у арьзир'а гредайи буйә. Бей идеа малћәбуна т'омәри у арьзи ль орт'е т'ӧнәбуйә у т'ӧнә мират'харьн.

В. И. Ленин хәбата хwәйә „Чьнә пьзмамед щмаә'те"-да нвисийә, wәки, института мират'харьне ида бир тинә малћәбуна арьзи. Глие В. И. Ленин нишан надә, wәки wәхта бәрәка мират'харьн т'ӧнәбуйә.

---

[1] М. О. Косвен—Из истории родового строя в Юго Осетии. «Совет. этногр», № 2. Москва, 1953, стр. 193.

Wəxta sьlsьləta maleйə kəвн һидьк—һидьк жи орт'е дəрдьк'əт, һəбуна мале дьма sьlsьləta т'əзəр'е, əwlədе малер'а, кöр'ар'а, нəби — нəбич'ьр'кар'а, пəйһатиед wанар'а (ед кöр'инр'а).

Пəй мьрьна малхöер'а, wəки зар'ед wи т'öнəбуна, йан жи һурбуна, wи чахи мират'а wи дьгһишт бре wи, əгəр бра т'öнəбуна, дьгһишт пьзмамед wийə лапə незик. Бь щур'е мират'е зар'ö жи дьгһиштьн миратхöр. Ле wəки пəй мьрьна малхöр'а нəфəред мале һəбуна у жь һəв щһебуна, wи чахи мират' п'ари сəр дəрəща дькьрьн, йане əхтийарийа һəр нəфəрəки мале һəбу, жь wе һəбуна малейə т'oмəри, qаси əхтийарийа xwə дəст бинə. Һьлбəт wəxта п'арəвəкьрьна һəбуне бəр ч'ə'вед wан бу мəзьнайи —ч'укайа нəфəред мале, гəло бра е мəзьн, йан ч'укə? Гəло жьнə, йан мерə? калə, йан щаһьлə? У ед дьн.

Мьрьна бре мəзьн шунда, wəки жь бред xwə дьн башqə дьжит, wəxта п'арəвəкьрьна һəбуна wи нав брел щһебуйинда, wа дькьрьн: wəки qиз, кöр'ед е мьри һəбуна, qəлəне кöр', щһезе qиза wи башqə дьдан браки, һьлбəт бəре ə'wльн дьдан бре мəзьн, əгəр əwи əw борщдари һьлнəдьда сəр xwə, wи чахи дьдан бре орт'е, йан жи е бьч'ук, кö əw борщ һьлдьда сəр xwə. П'ара мəзьн, чаwа ə'дəт, дьгһишт wи брайи, wəки зар'ед брае мьри бал wи дьман, öса жи һ'əсаб дькьрьн мəзьнайа бре ə'мре xwəда qьрд.

Жь алие мират'харьне əхтийарийа жьне т'öнə бу. чаwа дьбежьн, wи алида əwə дəнгбьр'и бу.

Малда, əw жьна кö би дьма, дькарьбу бьчуйа мала баве xwə, чаwа жьнед би гьнк, сəр һ'име ə'дəт, щарə дöда мер бькьра. Wи чахи жь мират'а мере wе, хенжь тьштед wейə буктие, т'ö тьшт нəдьгһишт wе. Ле wəxта малхöе, йан жи т'ие буке бук жь мал дəрдькьстьн, wи чахи əхтийарийа wе жи һəбу, чаwа нəфəра мале, жь һəбуна мале п'ара xwə бьстəнда. Öса бу əхтийарийа ə'дəт.

Вьра, хенжь ə'дəте кал у бава дайина п'ара буке, жьна би бь исафа малхöер'а жи гредайи бу. Жьнед би

һəбун, wəки бь р'əзальхийа хwə дьчун, ле п'ара хwə жи льбьрын мала баве хwə. Əw жьнед зар'ед wан һəбуна, бь хwə нəчуна мера, мират'а меред wана дьгһишт wан, чьмки жь зар'ед хwə нəдьqəтйан һ'əта мəзьнкьрьна wана, һ'əта зар'ӧ фьр'ак'əтана. Жьна би дькарьбу жь мал дəрнəк'əта, ле изна wе һəбу пəй мəзьнкьрьна зар'ар'а жи меркьра. Зар'ӧ ӧса жи дьгһиштьн пьзмамед мер, əгəр мере мала е мьри т'ӧнəбуна. Жьна кӧ нə дьхwəст бьчуйа мала баве хwə, нə дьхwəст меркьра, изна мере мале т'ӧнəбу жьна би жь мал дəрхьста. Əгəр бь нав-намус буйа, хəбатчи, əwе дькарьбу (əгəр зар'ед wе жи т'ӧнəбуна) щһе буйа, жь мала мере хwə п'ара хwə бьстəнда у жь хwəр'а башqə дəрбазкьра. Изна нəфəред мала баве жьна би жи т'ӧнə бу, бь зор кнеза хwə бьдана мер. Ə'дəте к'ӧрдада һəйə, чаwа мə го, wəхта мер дьмрə, зар'ӧ дьгһижə мала мер, ле изна жьна би жи һəйə, wəки зар'ед хwə нəдə т'ӧ кəси, щһебə у wана хwəйкə. Wи алида жьна к'ӧрдə аза бу, хwəйəхтйар. Əв избатнед һана бь изна жьнер'а гредайи, пашмайиед матриархатенə, wəки бəнгзе демократие стəндьнə нав бəр, qəбил у ə'ширəтед к'ӧрдада. Əw ə'дəт тьштəки храб нинə ə'мре к'ӧрдада.

Р'астə, wəки азайа жьна к'ӧрд мала к'ӧрдада п'ьр'—һндьки һəбу, əw гредайи бу qанунед когнатиер'а, ле сəр һ'име qанунед агнатие, чаwа дəрəща мират'харьнеда, ӧса жи дəрəщед дьнда əхтиййарийа һ'имли дəсте мерда, конкрет нав к'ӧрдада, дəсте мере к'ӧрдда бу.

Əм һьлдьн литература млəтед дьн, мəсəлə, əхтиййарийа мират'харьне у ə'дəте əрмəнийайи кəвни дьн, wəки гəлəки мина əхтиййарийа ə'дəте к'ӧрданə, р'ьнд һатйə ə'йанкьрьн к'т'еба Мхит'ар Гошə:„Դատաստանագիրք"-да.

Əва к'т'еба Гош, qанунед wе сəр һ'име принсипа qанунед агнатие һатьнə шровəкьрьн. Шровəкьрьна qанунед мират'харьнейə ӧса: һьм жь алие принсипед агнатие, һьм жи жь ед когнатие ӧса жи һəнə к'т'еба р'имейə

ə'дəтда, wəки жер'а дьбежьн „номоканон". Qанунед номоканоне һатьнə чекьрьн сəр һ'име нет—мəрəме хунqнетие, пьзмамтие. Əw мəриед кӧ дьхwəзьн пьрсед агнатие у когнатиева мжулбьн, əw к'т'еб дькарьн гəлəк к'омəке бьдьн wан.

Нһа əм бьнһер'ьн, чка нав нəфəред мала к'ӧрдада, пьзмамада, əхтийарийа мират'харьнейə сəр һ'име ə'дəт, чаwа дьһат qəдандьн? Wəхта малхӧе дьмьр, Əм р'ьнд заньн, wəки əхтийарийа мират'харьне, кӧ ə'дəт буйə, бь диференсасиа к'ӧлфəте малер'а, нəфəред мале гьшкир'а һатйə гредан. Бе диференсиасиа т'ӧнəбуйə əхтийарийа мират'харьне. Əхтийарийа мират'харьнейə ə'дəт нав пьзмамада һəр wи чахи пеща дьһат, к'əнге сəрк'аре мале дьмьр у нəфəред малейə сəрəкə жи жь һəвдӧ щһе дьбун, йан жи зуда щһе бубун, һəбуна мале гьшк сəр нəфəра п'арəвəдькьрьн. Нава гəлəк млəтед дьнда, һ'ӧкӧмəтед wан бь закони qанунед мират'харьнейə диwани хwəй дькьрьн, ле чаwа мə гот, нав щмаə'та к'ӧрда əw йəк т'ӧнəбу, к'ӧрда сəр һ'име ə'дəте хwə, пəй мьрир'а һəбуна мале п'арəвəдькьрьн. Бал мə жи, ве гаве, нав к'ӧрдада пьрсед мират'харьне һ'имли сəр һ'име законед советие тен сафикьрьн, ле һəла һəнə к'ӧрд, wəки диса сəр һ'име ə'дəте кəвн мират'е нав һəвда п'арəвəдькьн. Һəма əва йəка, чаwа пашмайина ə'дəте кəвн, нишан дьдə патриархалийа щмаə'та мə, ə'мржийина wейə бəртие, qəбилтие бəри р'еволйусиа Октйабре wəлате мəда у һəйəтийа we нһа жи нав к'ӧрдед Иране, Т'урк'иае у wəлатед дьнда: щие кӧ теда к'ӧрд дьдəбьрьн.

Бəре, wəхта п'арəвəкьрьна мират'е орт'а щмаə'тел к'ӧрд, əрмəни, гӧрщ у ед дьнда фрqи һəбу. Əм һьлдьн əрмəнийа у к'ӧрда. Мала əрмəнида, wəхта п'арəвəкрьна мират'е, бəре ə'wльн һ'əсаб дькьрьн, чка малда чьqасə qазанща һəр нəфəрəки к'ӧлфəт, чка чь анийə мале? Сəр һ'име we йəке жи п'ара бра, апа, йан жи кӧр'апа дьһат дайин. Ле нав к'ӧрдада ӧса нибу. Жь мират'е эп'ецə дьгһишт мере малейи сəрə, паше нəфəред малейə дьн.

П'арәвәкьрьна мират'е нав әрмәнийада жи сәр һ'име хун у qнетие бу. Мәсәлә:

„Ль Ахлсхае у чәнд щие майн пәй мьрьна бавер'а, бь әхтийарнйа wәкә һәв мират'хӧр тен һ'әсабкьрьн нә кӧ т'әне кӧр'ед wи, ӧса жи ап у кӧр'апед wи, wәки бь һәвр'а маләкеда манә, әw мират'хӧр гьшк жь һәбуна мале wәкәһәв п'аре дьстиньн"[1]. Ле нав к'ӧрдада, чаwа мә жоре гот, һ'әвәки фрqн дьк'әве, wәки ӧсанә, әм дәрһәqа wе qәwмандьна щмаә'тие дькарьн бежьн, wәки принсипа п'арәвәкьрьна мират'ейә wәкәһәв, анәгори нәфәред к'ӧлфәт һ'әсабкьри, нав гәләк щмаә'тада һәбуйә.

Нав әрмәнийада, бәре ә'wльн мират' дьгһишт кӧр'е е мьри, әгәр кӧр' т'ӧнәбуйа, дьгһишт бра, wәки жер'а дьготьн „*Աղբերաբաժին*" (п'ара бре). Wәки qиза мале сәqәт буйа, wи чахи жь мират'а баве wе, апе wе, гәләк һәбун дьгһишт wе, ле wәки саг'ләм буйа, wи чахи т'әне щһезе wе башqә дькьрьн, бона wәхта меркьрьне пер'а данина. Ле нав к'ӧрдада ӧса нибу. Пәй мьрьна бавер'а, qиз, чаwа дәрәщәкә мират'е, дьгһишт апа, пьзмама, чьмки пашwәхтие wе бь qәлән бьдана. Әва йәка нишан дьдә, wәки к'ӧлфәте әрмәни дһа прогресив бу, пеш бу жь т'әрәфе әхтийарийа мират'харьнеда. Нав к'ӧрдада, жьнед кӧ мер нәдькьрьн, изна кәси т'ӧнә бу һәбуна wе дест бьгрә, ле пьзмамед мере wе дькарьбун сһ'аби ль wе у зар'ед wе бькьрана, чаwа жь хун у qнетәке.

Нав к'ӧрдада, жь мират'е эп'ещә дьгһиштә бра, кӧр'апед мәзьн.

Qрара әхтийарнйа мират'харьне, йа кӧ ә'дәтр'а гредайә нав т'әмамийа к'ӧрдада әвә, wәки бәри мьрьне, йан жи пәй мьрьна малхwер'а, хwәймират' гәрәк жь хун у qнета малхӧебьн, жь сьлсьләта wи, чьмки әw йәк те кьрьн сәр һ'име п'арәвәкьрьна принсипед незики һәвбуне. wәки нава к'ӧрдада, башqә готи нав к'ӧрдед wәлате

[1]. Бьһер' —Материалы для изучения эконом. быта госуд. крестьян Закав. края, том. III, № 2, стр. 94.

дәрәкәда, гәләки qәwинә. Бь глики, әгәр мират'хőр нәфәре мале жи нибә, гәрәк пьзмамбә, бона һәбуна мале бьгһиже. Нав к'őрдада т'őнәнә мәрнед őса, wәки бра, пьзмамед wан т'őнәбьн, чьмки wана һ'әта иро жи ә'мре хwә бь бәр, qәбил, әл у ә'ширәти дәрбаз кьрьнә, нав wанда пьзмамти т'ьме qәwии буйә. Беи we йәке т'ő щара мират'харьк ныкарьбу һәбуйа. Wан qанунед мират'харьне әм дькарьн п'ари сәр се дәрәщакьн, аwа:

На пешьн:— Мират'хőре мәрие мьри бәре ә'wльн те һ'әсабкьрьн; кőр'е wи, ле wәки кőр'е wи т'őнәбьн, мират' дьгһиже нәби, нәбич'ьр'кед wи. Ле wәки кőр', нәби, нәбич'ьр'к жи т'őнәбьн, wи чахи пьзмамед малейә незик мират'хőр тен һ'әсабкьрьн. Ве йәке әм дькарьн һ'әсаб бькьн жь мәзьна бәрбь ч'ука бәржер чуйии.

На дőда:— Тен һ'әсабкьрьн баве мәрие мьри, бред wийә һ'әлал, кőр'ед бре wийә һ'әлал, әве йәке әм дькарьн дәрәща жорьн һ'әсабкьн.

На сьсйа:— Пьзмамед дур.

Әва һәрсе щур'ед мират'харьне сәр һ'име система агнатиенә.

Нһа әм бежьн дәрһәqа һәбуна мала мәрие мьри, чка чаwа дьһат п'арәвәкьрьн? Һәбуна к'őрда һ'имли һ'әйwанәт бу: дәwар у пәз, паше хwәли, авайи, һащәтед р'енщбәрие у сәлмйане малейи дьн. Чаwа мә го, әгәр кőр', меред к'őлфәтә дьн т'őнәбуна, wи чахи мират' п'ари сәр нәфәред пьзмама дькьрьн. Мәсәлә, бь готьна Усьве Басо*) гőнде р'әх гőнде wан: Т'ьркмашенеда, дő бра һәбунә, һәрдő жи малхwед мале хwә бунә, зар'ед wан т'őнә бунә, һәр йәк дő жьнед wи һәбунә. Һәрдő бра жи: Ә'ли у Мсте сала 1914 —а мьрьн. Мират'а һәрдő маләд wан, пьзмамед wан qаси нәфәред мала хwә п'ари сәр һәвдő кьрьн.

Гәрәк хwәндәванед мә пьрса мират'харьне у щһебу-

---

* Усьве Басо — жь гőнде Йәманчайирейә, нәһ'ийа Дигоре, qәза Qәрсе, 65-сали, ль Т'билисе дьминә, автор нвисн сала 1959.

на нəфəред мале т'əв һəв нəкьн, чьмки чаwа мə гот, мират' бəри р'еволйусиа Октйабре бал мə у нћа жи нав к'öрдед wəлате дəрəкəда, сəр һ'име приисипед агнатие те п'арəвəкьрьн. Ведəре, бəре ə'wльн, бəр ч'ə'вайə кöр'е мəрие (мере) мьрии мəзьн, бре мəзьн, ле wəхта щћебуне бəр ч'ə'ванə т'əмамийа нəфəред мала к'öрд, бь охтийарийа хwəйə ə'дəтива т'əвайн.

Чаwа wəхтə п'арəвəкьрьна мират'е, öса жи wəхта щћебуне һəбуна мале йəко—йəко һ'əсаб дькрьн: һ'əйwанəт, һасьлəта мале, ивиш, һащəтед р'енщбəрие, авайи у ед дьн. Һəр к'ьнщед нəфəра wəхта щћебуне һ'əсаб нəдькрьн, öса жи к'ьнщед е мьрн, чьмки к'öрда нəй мрьна йəкир'а, к'ьнщед wи, чаwа хер дьдан шеха, мəлла у п'ира.

Нав к'öрдед мһ'əмəдида шеха, мəлла к'ьнще мəрие мьри хwəр'а һьлдьдан, ле жь wан к'ьнща п'арəк дьдан фəқир—фқара. Нав к'öрдед əздида шех у п'ира к'ьнщ т'əне хwəр'а һьлдьдан.

Бəри п'арəвəкьрьна һəбуна мале, чьqас хортед нəзəwщи малда һəбуна, бо зəwаща wан жь wе һəбуне дəр дьхьстьн qəлəне wана, хера мьрийа, чəнд дəwар, пəз жи дьдан wи брайи, е кö де, йан жи пирка wан wе бал wи бьма. Жь һəбуне һ'əвəк жи зедə дьдан бре, йан жи апе сəрə, чаwа мəрие мəзьн, wəки к'əда wи маледа дћа зə'ф бу. Паше һəбуна дьн qаси нəфəред к'öлфəт п'арəвəдькьрьн.

Һьм wəхта мират'п'арəвəкьрьне, һьм жи wəхта щћебуне, мет'ода п'арəвəкьрьна һ'əйwанəт у һəбуна малейə дьн „кьщ"* бу. Ле щур'əки п'арəвəкьрьне дьн жи һəбу.

* КЬЩ — бь ви тəһəри дькрьн. Мəрики кəаьрəк, йан жи тьштəки дьн дькьр дəстəки хwə, дəсте дьн жи вала дьһишт, һəбуна п'ар кьри жи даданин орт'е. Əwи мəри нəфəре малейн сəрəр'а дьгот: „Ль дəстəки мьнхə", һəрдö дəстед хwə дьгьрт. Əwи ль дəстəки гьрти дьнхьст, əгəр кəвьр теда буйа, һəбуна к'ьвшкьри дьгһишт wи, йан нə дьгһишт нəфəре малейн дьн

бу. Е кӧ һәбун п'арәвәдькьр, ӧса дькьр, wәки зә'ф фрq[…]
нәк'әвә орт'а тьшта. Әwи тьштед п'ак у qолайи алие qи-
мәтда wәкә һәв дькьр, паше бь *кьщ* п'арәвәдькьр. Әw
тьште малейи п'ьр'qимәт, wәки нәдьһат п'арәвәкьрьн, qи-
мәте wи башqә к'ьвш дькьрьн у дьдан кӧр'әки, браки
мират'хӧр, әгәр әwи бьхwәста, ле wәки кәсәки жь бра
кӧр' у кӧр'апа нәхwәста, wи чахи әw тьште бһа дьфротьн,
п'әре стәнди п'ари сәр һәв дькьрьн. We шунда һәбун
тьштед ӧса жи, wәки п'арәвәнәдькьрьн. Нәфәред малейә
жь һәвqәтийайи к'от'ан, щот, ниред га, гома пез, гӧһер',
ә'рәбә, фрг'ун у ед дьн т'әвайи дьдан хәбате.

Һәбун бра, ап, кӧр'апед ӧса, wәки нә дьхwәстьн һа-
щәта т'әвайи бьдьн хәбате, п'ара хwә дьстәндьн, дьбь-
рьн мала хwәйә т'әзә.

Мират'харьнер'а гредайи ә'дәтәки дьн жи нав к'ӧр-
дада һәбу. Пәй мьрьна малхӧер'а, wәхта п'арәвәкьрьна
мират'е, (wәки бред мале жь һәв щһе буна) п'ар нә дь-
гһишт брае кӧ дһа зуда щһе бьбу, ле дьгһишт бред qа-
зьнщейи малда. Брае зуда щһебуйи дькарьбу т'әв шӧхӧ-
ле бред хwәйә ч'ук буйа, али wан бькьра, wәхта щһебуне
һәбуна wана нав wанда п'арәвәкьра у глиед дьн.

Wәхта п'арәвәкьрьна мират'е ә'дәт бу, ч'ә'вied мале
һ'имли (хани, от'ах, гом) дьгһишт бре мәзьн, ч'ә'вied
дьн дһа qолайи дьдан бре ч'ук, орт'ә. Ле вьра тьштәк
һәбу, wәки пәй мьрьна кальке, йан жи бавер'а, wәки де
нәчуйа бал кӧр'е хwәйи мәзьн, ле бьчуйа бал е ч'ук, wи
чахи, чаwа әхтийари, жь ч'ә'вied малейә һ'имли йәк
дьгһишт бре ч'ук, чьмки де we бал wи бьдәбрйа. Әw
йәк һ'әта иро жи нав к'ӧрдада һәйә. Әw йәк, бь т'әг'мина
мә, жь матриархате те, пашмайиә, гредайә бльндкьрьна
һӧрмәта жьнер'а, әхтийарийа wейә архайкр'а, wәки зә-
мане бәрәктиеда һәбуйә, wәки һьм малда, һьм жи дәр-
ва (нав щмаә'теда) жьне сәрк'ари кьрйә.

Әхтийарийа жьнейә мират'харьне мала к'ӧрдда qа-
си йа мер нибу, чьмки һьмбәри мер кьри жьна к'ӧрд
малда, нав щмаә'теда ньqси бу.

Р'астә, ньqсбуна жьнер'а гредайи һ'әта иро qәwиньн qанунед агнатие нав к'өрдед жь wәлате мә дәрда Ле р'әх wан пашмайа жи һәнә qанунед когнатие у нһа, һәр щийа, ә'дәте к'өрдада тен ә'йанкьрьн. Һьлбәт, ед когнатие һьмбәри ед агнатие кьри дһа сьст тен ә'йанкьрьн.

Бь wи тәһәри, пәй мьрьна малхөер'а, wәхта һәбуна мале нәһата п'арәвәкрьн, нәфәред мале жь һәв щһе нәбуна, wи чахи ощаха кал у бава щие хwәда qәwин дьма. Әw ощах, әw мал бона нәфәред мале бөһөрти дьһат һ'әсабкьрьн.

Малхөе мале, чаwа ә'дәт, wәхта мьрьна хwә нодьгот гәло мират'а wи бьгһижә к'е. Wәхта бра у көр'ед wи т'өнәбуна, һәр wи чахи дьгот, wәки мират'а wи гәрәк бьгһижә к'ижан пьзмами. Бь готьна Ә'мәре Аһ'мәд, зә'вае мале жи дькарьбу бьбуйа хwәймират', ле гәрәк зә'ва жь qәбила wи буйа, пьзмаме wи незик, йан жи дур. Һәбун мәри жи, wәки зә'ве нә пьзмам жи дькьрьн мират'хөр. Өса бу qануна хун-qнетие нав к'өрдада.

Wәхта мират'хөре йәки т'өнәбуйа, әwи бәри мьрьна хwә дькарьбу бьгота мират'а wи бьднә дәстәбраке wи.

„Пенщи сал пешда,— дьгот Аг'ое Һ'ащо,— әм дьман нәһ'йа Т'алинеда ль гөнде Зорбә. Гөндики наве wи Һ'әсо, пьзмамед wи т'өнәбун, һәр дәстәбракәки wи һәбу, наве wи Qөлихан бу. Wәхта мьрьна хwә Һ'әсо гот,— пәй мьрьна мьнр'а һәбуна мьн бьдьн дәстәбраке мьни Qөлихан. Wи чахи Qөлихан жи бал нвина дәстәбраке хwә р'уньштибу. Нә'лина Һ'әсо бу. Wәхта әwи глие хwә к'өта кьр, һеср жь ч'ә'ве Qөлихан һатьн харе“**.

---

* Наве гөнд нһа гөһастьнә, дьбежьн Самакасар.

** Гот Аг'ое Һ'ащойи р'әһ'мәти, 80-сали бу, дьма нәһ'ийа Арт'ике, гөнде К'арвансаре, автор нвиси сала 1957-э.

Р'астə, əw щур'ə мират'харьн һыдык дьqəwми, ле һəбу. Əw йəк ниве п'ьр'е wəхта хəрибне дьqəwми, wəхта кӧ пьзмам гəлəки жь һəв дур бун.

Нһа пьрс пешда те, əгəр дəстəбрак пьзмам нинə, ле чьма мират' дьгһижə wи? Əва ə'дəта жи жь зəмане бəрəктие пешда һатйə, чьмки wəхта бəрəктие сəр һ'име qрара дəстəбрактие, дəстəбрак жи бра у пьзмам дьһатьн һ'əсабкьрьн. Бəре: зəмане архайк, бона qəwате, аликрьна һəв, нав гəлəк щмаə'тада, мера, ӧса жи жьна, т'лиед хwə qӧл дькьрьн, хуна һəвдӧ дьметьн у бь wе серемоние жи дьбун бред һəв, хушк у бра, йан жи, əгəр жьн, буна дьбун хушкед һəв. Сəр һ'име дəба кал у бава жи дəстəбьрак, хушк у бра жь хун у qнетəке, сьлсьлəтəке дьһатьн һ'əсабкьрьн, чьмки хуна wана һатбу п'əвгӧһастьн у дӧа' ле һатбу кьрьн. Бь wи тəһəри, дəстəбракти жи бь qанунед һ'əбандьне дьһат п'əрwəдəкьрьн. Əw ə'дəт нав гəлəк щмаə'тада һəбуйə: нав славонада, əрмəнийада, асорийада, гӧрщада, фарьзада, т'ьркада, к'ӧрдада у ед дьн.

Нав wан щмаə'та гьшкада жи wе п'əвгьредане р'а дьбежьн „брати", „хушк у брати", мəсəлə: нав щмаə'тед славонда жер'а дьбежьн: „По братимство", (брати), нав щмаə'та германда „Die verbrüderung" (брати), нав əрмəниада: „եղբայրակցություն", йан жи „ողջույն ախպեր" у ед дьн.

Гьшк жи нишан дьдьн хəбəра братие, йа хун у qнетие. Изна дəстəбрак һəбу нə кӧ т'əне мират'а бре хwəйи мьри бьхара, ле ӧса жи бона һəв һ'əйф жь джмьн һьланина.

Т'əрqəзан К. Базилевич, wəхта дəрһəqа һ'əйфһьланина скйута хəбəр дьдə, дьбежə:

„Нав скйутада һəбу ə'дəте һ'əйфһьланине, wəки гьштəки гəлəки к'ьвшə нав щмаə'тед qəйдəмəхлуqəтийа патриархал—бəрəктиеда. Ӧса жи һəбу нишандайина ə'бубəткьрьна „брабуне" (wəхта дəстəбрактие— Ə. Ə'.) Wан һəрдӧ мəрийа, ед кӧ qрар кьрбун, wəки бьбьн бред

həв, жь дəстед xwə хун бəрдьдан, хуна xwə дькрьн т'а сəке у нав шəраведа вəдьхарьн"[1].

Пəй ве ə'бубəтиер'а, дəстəбрак, хушк у бра щабдар бун бəр həв. Гəрəк əwана бона həв h'əлал буна, həв h'ьз бькрьна, бона h'əйфhьланине у гхиед дьн т'фаqа wана йəк буйа, мират'а həв бьхарана, чаwа к'ӧрд дьбежьн: „Бона həв мьри буна" бь həвр'a шеwра xwə бькрьна ӧса, чаwа браед h'əлал.

Hhа жи нав к'ӧрдада дəстəбракти həйə, ле əw ə'дəте т'либьр'ине, хунвəхарьне hатйə hьланин. Wəxта дьбьн дəстəбракед həв, к'аса шəраве hьлтиньн, сəрда дӧа'е дькьн у созе братие, хушк у братие дьдьн həв, дьбьн дəстəбрак, хушк у бра. Серемонийа бəре, дниp'а греда йи, hатйə hьланин.

Нав к'ӧрдед советиеда ə'дəте дəстəбрактие hатйə hьланин, ле hənə пашмайи, чаwа традисиа. Hhа жь h'əзра йəк дьбьн дəстəбрак, əw жи чаwа мə го, бе серемониа, бь щəлəбе садə хəбəре дьдьн həв, wəки буна дəстəбрак. Əw дəстəбракти гəлə щийа бь к'аса ич'ке те дарозкьрьн.

Ə'лəтəки к'ӧрда дьн жи, бь мират'харьнер'а греда-йн, əw пьрса пəй мьрьна бавер'а бал к'е майина зар'а бу.
Сəр h'име qануна агнатие у həлəqəтийа пьзмамтие, пəй мьрьна бавер'а зар'ед wи нəдьгhиштьн де, дьман бал апе, кӧр'апа, йан жи пьзмамед дьн. Əхтийарийа жьна би т'ӧнə бу, wəки зар'ед xwə бь xwəр'а бьбра мала баве xwə, xwəйикьра, чьмки жь т'əрəфе баве зар'ӧ дьhатьн наскьрьн, лəма жи гəлəк щара бь qануна левиратер'а гредайи, жьнед би бона бал зар'ед xwə бьмана, т'нед xwə дьстəндьн.

Мə гот, wəки wəxта мират'харьне, ӧса жи wəxта щhебуне, п'ара мəзьн малда дьгhишт бре мəзьн, ле həбун бред ӧса жи, wəки гəлəки жь həв h'ьа дькрьн, баш-

---

1. Պրոֆ. Կ. Վ. Բազիլևիչ — ՍՍՌՄ պատմություն, Երևան, 1946 էջ 38.

qə goti bre məzьn жь ed xwəйə ч'уктьр h'ъз дькр, бона həбуне дьле wан нə дьк'əт, мират' həма бь чапəке нав həвда п'арəвəдькрьн.

Пьрс пешда те, гəрəк бь ӧлми бе шровəкрьн, гəло əw п'ара мəзьнə кӧ дьгhишт бре мəзьн, чь пьрсер'а те греданʔ Йане əw ə'дəте п'ара мəзьн чаwа пешда hатйə, чьмки əw ə'дəт нав млəтед дьнда жи həбуйə. Гəло вьра нəйнəси qанунa ə'мрда мəзьнайиййə, йан тьштəки дьн həбуйəʔ Wəхта Мак'сим Ковалевски дəрhəqа мират'харьна щмаə'та ос хəбəр дьдə, тинə орт'е нета Мен, wəки əw, we п'ара бре мəзьн р'езултата həлəqəтиййа феодалие h'əсаб дькə, йане əw qанунa щмаə'тие h'əсаб дькə, wəки формасиа феодализмеда пешда hатйə, wəки əхтийариййа кӧр'е феодали мəзьн həбуйə, сəр h'име принсипед сəйасəтие, п'əра мират'е мəзьн хwəр'а hьлдə[1].

М. Ковалевски жи бь нета Менр'а qайил буйə. Бь т'əг'мина мə əw фькр нə р'астə, чьмки əw ə'дəт нав гəлəк щмаə'тада, к'омед хун у qнетнеда зə'ф зуда həбуйə. Ле wəхта феодализме, щие кӧ феодал ле həбунə, к'ур буйə. Hhа жи həнə щмаə'т, qəбил, wəки дəрəща феодализме дəрбаз нəбунə, həма сəр h'име хун у qнетие, h'əсабкьрьна хəбате, əмəке мəрие мəзьн у hӧрмəтгьртьна мəзьнaнер'a, п'əра мират'ейə мəзьн гhиштиййə бре мəзьн.

Wəхта мират'харьне, əw щур'ə п'арəвəкрьна мират'е, йан жи wəхта щhебуне стəндьна п'ара мəзьн wəки бра, кӧр'ед мəзьн дьстəндьн, нə кӧ тӧ бе сəйасəтиер'a греданйə, чаwа дьфькрə Мен, ле бь qанунед мəзьнайич'укайиер'a, h'ӧрмəтгьртьнер'a, əмəкр'a, чаwа əw h'имдаре сəнт'əнəта к'ӧлфəт буйə. Нəйнəсиййа стəндьна п'ара мəзьн жь алие бре мəзьн, кӧр'е мəзьн, хенжь hӧрмəте, бəса жи жь р'уе хəбата бра, кӧр'a буйə, чьмки бре мəзьн анəгори ə'мре хwə у хəбата хwəйə кьри дhа зə'ф qазанщ кьрьбу, к'əда wи, həбуна маледа дhа п'ьр'ə, чаwа дьбе-

---

[1] М. Ковалевский.—Современный обычай и древний закон, Москва, 1886, стр. 325.

жьн, эмэке wи малда дһа зә'ф бу, ләма жи бь һөрмәт у бь мәзьнайа wир'а т'әвайн, чаwа мә гот, к'әда wи малда дьһат һ'әсабкьрьн, бо wе йәке жи жь мират'е п'ара мәзьн дьгһишт wи. Бь змане әрмәни п'ара мәзьне малер'а дьбежьн „аваги бажин" (п'ара е мәзьн), бь змане оса: „хестага". Пашмайнед хестагае иро жи әм дьбиньн нав щмаә'тед Даг'станеда: нав осада, хевсуред гөрщда, әләкбәред адрбещанада у нав щмаә'тед дьнда.

Аwа, п'арәвәкьрьна мират'е, һ'әсабкьрьна бра, апа, кöр'апа, пьзмама ве гаве жи нав к'öрдада һәйә, бал мә әw ә'дәт һ'имли һәтйә гöһастьн.

***

Бәри р'еволйусна Октйабре к'öрдед мә Закавказе нәй qанунед һ'öкöмәтейә мират'харьне нәдьчун. Әwана, чаwа мә жоре гот, бь qанунед ә'дәт-дәба бәре йолә дьчун. Зәмане советиеда, бь пешдачуйина малһәбун, култура к'öрдар'а гредайи, һ'имли һат гöһастьн ә'дәте wан. Нһа мират', чаwа нав һ'әму щмаә'тед советиеда, öса жи нав к'öрдада сәр һ'име qанунед әхтийарийа бажарванед советие, бь кодек'си те п'арәвәкьрьн. Нһа мина бәре нинә, мират'а к'öрде колхозван т'әне дьгһижә кöр', нәбие мәрие мьрн. ле wәки әwана жи ль орт'е т'öнәбьн, wи чахи дьгһижә бра, бразийа, ле нагһижә пьзмамед дур. Әва гöһастьнәк, йа лөда, нһа әхтийарийа жьна жи (хушк, qиз, qизап) һәйә бьбьн мират'хöр. Әва һьланина ә'дәте патриархалә, wәки гәләк сала у зәмана нав к'öрдада к'ок'вәдабу.

Әва йәка, чаwа qәwмандьна щмаә'тиейә пеш, гредайә һәйәтийа т'әмамийа әхтийарийа жьнейә qаси йа мер'а, wәки зәмане советиеда пешда һат у т'әриqеда qәwмандьнәкә т'әзәйә нав т'әмамийа ә'мржийина жьна к'öрдда.

Бажарада, колхозада, совхозада т'ö кәс нькарә һәбуна мәрие мьри нәдә, мәсәлә, wәхта йәк бьмьрә, ле һәqр'ожед wи колхозеда һәбьн, изна мират'хöр һәйә, wан

həqр'ожа, чаwa дəрəщəкə мират'е, бьстинə' ӧса жи hə-
qиййата е мьри жь совхоза, фабрика, завода у жь щие ма-
йи бьстинə, ле əгəр пəй мьрьна мəрикир'а бред wи, хушк,
кӧр'ап, qизапед wи т'ӧнəбьн, wи чахи мират' дьгһижə
һ'ӧкӧмəте.

Дəрһəqа qанунед кодек'се əм мəсəла найньн орт'е,
чьмки һəр бажарванəки мə дəрһəqа wе йəке занə.

Бь wи тəһəри, чаwa мə жь дəба к'ӧрдайə мират'ха-
рьне дит, мират'харьн жи р'езултата һəлəqəтийа щмаə'-
тед зəмане архайк буйə у г'ьме, һ'əта иро жи нав щмаə'-
тада һатйə у те дəрбазкьрьн сəр р'ьк'не хун у qиетие,
пьзмамтие.

6. WƏХТА Һ'ƏБАНДЬНЕ

Зуда дəстпекьри, һ'əта ве аг'рие жи, бəр у qəбилед
к'ӧрда һ'имли т'əбиййəт һ'əбандьнə, пашмайнед wе əм иро
жи дьбиньн нав к'ӧрда гьшкада.

Əм кӧ дьбежьн һ'əбандьна т'əбиййəте, фə'м дькьн бəр,
предмет у qəwмандьнед wе, к'ӧндəбун, фетишбуна wан
тьшта у qəwмандьна жь алие мəрийада. Мəрьва, кӧ жь
wан предмет у qəwмандьнед т'əбиййəте, чаwa qнйат у
гӧһастьна wан нав wəхт у мəзила бе сəрибьнда, фə'м
нəдькьрьн, лəма жи бь щəлəбе фантастики əw дьһ'əбан-
дьн.

Щур'е һ'əбандьна зəмане бəре гредайи бу бь бəрəк
у qəбилар'а, база экономика wанар'а. Бал к'омед хун у
qиетиейə башqə-башqə һəбу спесифика һ'əбандьне. Wəх-
та нəфəред бəрəка тьшт, qəwмандьнед т'ə'биййəте дьһ'ə-
бандьн, һəр бəрəкəк тотема wе һ'əбандьне һəбу: ми, бə-
ран, га, бəьн, гак'ув̧и, дəвə, һəсп, п'ьшик, гӧр, һ'ьрч',
щур'ед һешинайи у е дьн. Һəр бəрəке заньбу, чька чь дь-
һ'əбинə, бь чь щур'əйи, һəма əw йəк жи спесифика һ'ə-
бандьна wан бу, бь т'əбиййəтер'а гредайи. Wəхта Ф.
Энгелс дəрһəqа мəрьвед һьнд, бəрəкед wанда, р'абун-

1. Бьнһер'— պրոֆ. Վ. Ի. Սիրուրովսկի «Ժամանակակից իրավունքը» Երևան, 1952, էջ 21։

р'унштандьна wана хәбәр дьдә, дьбежә, wәки һьндә wи чахи һәла ньзаньбун дәрһәqа п'ут'һ'әбандьнеда (п'ут'п'арьстие). Wи чахи һ'әбандьна qәwатед т'әбийәте зорбу, wәки бәрбь полит'еизме дьчу. Һәбун ә'йдед qәбилед башqә-башqә у щур'ед һ'әбандьна wан, листьк, р'әqәс, һәр qәбиләке ә'йдед хwә башqә дәрбаз дькьрьн[1].

Сәр һ'име хәбәред Энгелс әм дькарьн бежьн, wәки зәмане бәрәктие, öса жи пашwәхтие, һәр qәбиләк обйекта һ'әбандьна wе һәбуйә, öса жи ед к'öрда. Нав к'öрдада жи һәнә бәр у qәбил, wәки һ'әбандьна wана жь бәр, qәбилед дьн те айрикьрьн, мәсәлә: нав эздийада, һ'әта иро жи әм дьбиньн һ'әбандьна п'утп'арстие. Канийа wе зәмане тотеизмейә, әw һ'әбандьна Мәләкитаусә, wәки мә дәрһәqа wе башqә нвисийә, бь wе пьрсева дһа мжул набьн.

Хенжь һ'әбандьна тьшт у qәwмандьнед т'әбийәте нав к'öрдада һәбуйә у нһа жи һәйә һ'әбандьна кал у бава, wәки пьзмамтнер'а гредайә. Һ'әбандьна дин бал к'öрдед советие һ'имли һатйә һьлдане.

Һ'әбандьна кал у бава архайкә, гредайә пешдаһатьна к'öлфәта патриархалр'а, р'абун—р'уньштандьна wанр'а. Нав к'öрдада öса жи һәбу һ'әбандьна агрaрие. Мәриед wи чахи (бәрәка) ида хwәлнер'а һатьбун гредан, хwәли бещәр дькьрьн, һәма wи зәмани жи дһа qәwин дьбә һ'әбандьна аграрие нав к'омед хун у qнетиеда, чьмки тотемед wанә һ'әбандьне һәбунә. Дәрһәqа wе йәке А. Мнасаканйан р'аст дьбежә, wәки нава сал у зәманада практика һ'әбандьна тотемие, кö п'ашла бәрәкада пешда һатйә, к'әтйә нав масса у qәwин буйә, һеди-һеди к'ур буйә, һәма әw тотем жи бь фә'мдарийа мәрие wи зәмани бунә тьштед (предметед) мифологие, жь wан жи пешда

---

[1] Бьнһер'ь— Կ. Մարքս, Ֆ. Էնգելս, ընտիր երկեր, հատոր II, Երևան, 1950, էջ 313.

һатьнә кал у бавед wе бәрәке[1]. Ләмә жи wәхта әм дәрһәqа һ'әбандьне хәбәр дьдьн, гәрәк бежьн, wәки система һ'әәандьне т'әне бь пешдаһатьна бәрәкар'а гредайиә.

Бәрәкада, һәла хенжь култа кал у бава һәбунә бәрәк у qәбил, wәки кал у бавед хwә һ'әйwан, йан жи һешнайи һ'әсабкьрьнә у пашмайнед өса әм нһа жи дьбиньн нав ә'мржийина к'өрдада. Мәсәлә, һәнә бәр у qәбил, wәки сәр навед га, пивазе у әд дьн тен готьн. Дәрһәqа wе йәке В. Вунат р'аст готйә wәки „Зуда һәбуйә әw фә'мдари кө пьзмамтийа һ'әйwана у мәрьва, п'әвгредана wана бь һәвр'а һәбуйә"[2].

Култа һ'әйwанәт, зәм 'не бәрәкә, сәр һ'име ве инабуне буйә, wәки мәри жь һ'әйwанәт пешда һатьнә у wи чахи, wәхта култа һ'әйwанәт дьбә дәрәщәкә мифологи 1 бәрәкейә һ'имли, әw һ'әбандьн дьбә формәкә өса, кө һәр к'омәкә пьзмама һ'әсаб дькә, wәки әw жь щур'е һ'әйwанәке т'орәтмиш буйә.

Wәхта орда нькарьбу һ'әбандьн пешда бьһата, һ'әбандьн пешда те пәй т'әшкилбун у qәwинбуна бәрәкед пьзмамар'а, чьмки орда щики нә дьман, малһәбунер'а, дәранинер'а нә гредайи бун. Әwана бона дәстанина харьне ль wәлате гәрм дьгәр'йан, һәла һ'әйwан хwәй нәдькьрьн, хwәли бещәр нә дькьрьн, ләма жи wи чахи нав wанда т'әне шьклбәрч'ә'ванин һәбу. Ле wәхта мәрийа һ'әйwан хwәй кьрьн, өса жи хwәли бещәр кьрьн, малһәбунева мжул бун, пешда һат дәранин, экономика, жь р'уе wе йәке жи пешда һат һ'әбандьн, әw һ'әбандьн бу систем бо нәфәред бәрәкә, wәки бе һ'әбандьна мер у млйак'әта нае фә'мкьрьн. Бь wер'а т'әвайи, чаwа һат готьн, пешда те һ'әбандьна аграрие. Әw система һ'әбандьне бь щә-

---

1. Ա. Ճ. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955, էջ 254.

2 В. Вундт. — Миф и религия, с. Петербург. 1911 г., стр. 226.

ләбе тотеміе бәрәкада дьһат ә'йанкьрьн. Пашшәхтийа матриархате qәwин дьбә бәрәка патриархате, qәwин дьбә һ'әбандьна кал у бава, wәки ӧлме әтнографиеда жер'а дьбежьн „Манизм". Пашмайиед фә'мдарийа манизме әм иро жи нав к'ӧрдед дәрәкәда дьбиньн, wәки греданийә һәләqәтийа пьзмамтиер'а, к'омтиер'а, мәсәлә, нав гәләк qәбилед к'ӧрдада ә'дәт буйә, wәки гӧндада чьqас qәбил һәбуна, һаqас жи гәрәк мәзәлед (мәрзәлед) мьриед wанайә башqә-башqә һәбуна. сәр һ'име дӧшӧрмишбуна к'ӧрда, бона ль we дьнийае р'ӧһ'е wана щики буна, һаж һәв һәбуна, к'омәк бьдана һәв у ед дьн, ләма жи мәзәлед бәр у qәбила башqә бун.

Мәзәлед бәра, qәбилайә ӧса һәнә ль гӧнде Щәрщәр'исе (нәһ'ийа Апаране), гӧнде К'арвансәре (нәһ'ийа Арт'ике, Р'СС Әрмәнистане), ль гӧнде Аг'щаг'але (нәһ'ийа Лачине, Р'СС Адрбещане) у ед дьн. Мәсәлә: ль Щәрщәр'исе һәнә к'омед мәзәлед ван бәра, wәки дьк'әвьн нав qәбила р'ожка: пиваза, бә'равийа, чӧхр'әша у мәндәсора, мәзәлед ӧса нав мләтед дьнда әм бежьн. нав хевсур у пшаве гӧрщада, нав әрмәниада у щмаә'тед дьнда жи һәбунә. Мәсәлә: к'омед мәзәлед бәрайә ӧса нав ирокезед Америкаеда жи һәбунә. Дәрһәqа we йәке Ф. Энгелс нвисийә:

„Һәйә щие мәзәлед бәрәкейә т'омәри. Нһа ирокезед qәза Нйу-Йорк'е, ед кӧ р'әнгспиава чарали qәwин һатьнә доргьртьн, дһа ед wанә ӧса т'ӧнәнә, ле бәре һәбунә. Нав һьндада һ'әта иро жи әwана һәнә, мәсәлә, нав тускарорада, wәки пьзмамед ирокезайә незикьн, ед кӧ исайнә, ле нав мәзәлада бона һәр бәрәка wана һәйә щерга мәзәлайә ә'йан, ӧса, wәки де бь әwләдед хwәва щергәкеда тен дәфнандьн, ле нә бав. Нав ирокезада жи т'әмамийа нәфәре бәрәка т'әвн шин у дәфнандьна мәрие мьри дьбә, дьфькьрьн дәрһәqа мәзәл, к'елма сәр мәзәл у ед дьн"[1].

Һәйәтийа мәзәлед башqә, ә'дәте дьн нишан дьдә,

---

[1] Ֆ. Էնգելս— Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, 1953, էջ 123.

wəki чаwa бьрək у бəред ирокеза, гōрща, əрмəнийа у ел дьн, ōса жи бəрək у бəред к'ōрдайə кəвн ḣəбунə, ḣəбуйə ə'дəт у ə'мржийина wана, т'арiqа wана. wəki нашмайиед wи ə'дəти ḣ'əта иро жи нав wан бəр у qəбилада əм бəр ч'ə'ве хwə дьбиньн.

К'ома мəзəлед малед мəзьн, бəр у qəбила гредайина ḣ'əбандьна кал у бавар'а. Нав ḣəр к'омəкə мəзəлада ḣəйə мəзəле сəрк'ə ре бəре, qəбиле, малхōе, wəки к'ōрда пе сонд дьхарьн.

Нав ə'ширəтəкə к'ōрдайə мəзьнда: нав эздийада ḣ'əта иро жи, ль зйарəта wанə Лалше, эздийа мəзəле „Сōлт'ан эзид" у „шех Ади" дьḣ'əбиньн.

Эзди у шех Ади мəриед ōсанə, чаwа ḣəр мəрики т'əреq у сəрк'ар, wəки ḣатьнə бльндкьрьн у сəр ḣ'име принсипед манистие ḣатьнə ḣ'əбандьн. Шех у п'иред эздийа иро жи бь хwəдети гази шех Ади дькьн. Əw йəк qəwлед эздийада жи ḣəйə, дьбе: „Шихади хwəдайə, Эзди мəwлийайə..."

Чаwа дьхōенə, шех Ади у Эзди мəринə пеш бунə. П'əйе wана аqас ḣатйə дайин, аqас ḣатьнə бльндкьрьн, wəки гиḣандьнə дəрəща хwəдетие, мəзəлед wана ḣ'əта иро жи дьḣ'əбиньн.

Р'астə, wəки сəр ḣ'име фə'мдарийа манистие шех Ади у Эзди бунə фетиш, чаwа пешик'ар, кал у бав ḣатьнə ḣ'əбандьн у нḣа жи щие wани ḣ'əбандьне ḣəйə, ле нə р'астə принсипа Семенов дəрḣəqа ḣ'əбандьна эздийада wəки wана, гва сатана ḣ'əбандьнə у нḣа жи дьḣ'əбиньн. Сатана готи əм фə'м дькьн—щьн, ле эздийа т'ō щара щьн нəḣ'əбандьнə, əw нета нəр'аст, wəк'илед т'əреqа исание у мḣ'əмəдие дəрḣəqа эздийа ə'франдьнə. Ōса жи сəр wе нетейə др. М. Вагнер, əw дьбежə: „Мəриед р'о-

һьлате гьшк мә дьдьн баwаркьрьне, wәки эздийа шейт'ан дьһ'әбиньн"[1]. Ль гӧнде Мирәке (нәһ'ийа Апаране) һәбуйә „Ощаха щьн Тәйар". Һьнә мәрнед нәзан т'ьре, наве щьна сәр ощахейә, дьфькрьн, wәки эздийа щьна дьһ'әбиньн. Әw йәк нә р'астә. Мифологиа щмаә'тада чаwа йа һ'ӧрӧмада, фарьзада, әрмәнийада у ед дьнда һәйә qанун, wәки ŵә'де хwәда щур'ед һ'әбандьне һаньнә у тен гӧһастьн, ӧса жи йа к'ӧрда, мәсәлә: Мәләктаус нав к'ӧрдед эздида тәйрәдәйә: Синәма поч'ъкдреж (бь змане әрмәни Սիրամարգ, урьси—павлин), мифологиа к'ӧрдада бь т'әбһ'е кәwе те бәр ч'ә'ва, ӧса жи шькле кәwе сәр таусе чекьрьнә у чаwа п'ут'п'арьст дьһ'әбиньн Лалышеда.

Һ'әбандьна шех Ади у Эзди йа кал у бавандә, сәрк'ара, т'әреqе. Һ'әта нһа жи кал у пир wәхта сонде дьхӧн, наве шех Ади у Эзди һьлтиньн, дьбежьн: „Сәре Сӧлт'ан-эзди"-кьм, „Шихади"-кьм у ед дьн.

Бь готьна шайире Ираqе: Авдлр'әһ'мане Гурани, эздиед Ираqе хенжь һ'әбандьна Мәләктаус, Шехади, ӧса жи мәзәлед кал у бава дьһ'әбиньн.

Әм һ'әбандьна ӧса дьбиньн нав әрмәнийада. Дәрһәqа бнәлнед гӧнде Ардвине, нәһ'ийа Степ'анаване, Р'СС Әрмәнистане, этнографе әрмәнийи ә'йан Ер. Лалайан нвисийә, wәки кал у бава дьһ'әбиньн. Әw конкрет хәбәр дьдә дәрһәqа Мелик'йанед Лор'иеда, wәки кал-баве wан Оһан Одзнеси буйә. Әw дәрһәqа Одзнеси дьбежә:

„Мәзәле wи, чаwа щие зйарәтһ'әбандьне, һ'әта иро жи һатйә хwәйкьрьн нав мелик'йанада. Әwана кал у баве хwә һ'әсаб дькьн Оһан Одзнеси, сәр мәзәле wи дер чекьрьнә, мәзәле wи дьһ'әбиньн у хwәлийа мәзәл чаwа орһнут'йун (дӧа'лекьри) дәрмане бӧһӧрти һ'әсаб дькьн, wәки мqабли һәр щур'ә нәхwәшийа дьдьн хәбате"[2]. Дһа

[1] Dr. M. Wagner, — Reise nach, dem Ararat, Stuttgart, 1848, s. 52.

[2] Ազգագր. հանդէս, X գիրք, Թիֆլիս, 1903, էջ 114։

əм хəбəр надьн дəрһəqа млəтед дьн, wəки һ'əбандьна кал у бава, бь һəлəqəтийа пьзмамтиер'а гредайи, на wанда жи һəбуйə, бь пещдачуйина култураер'а гредайи һндьк-һндьк һатйə һьланин, ле нав к'ӧрдада гəлək wəхта майə.

Һ'əбандьна кал у бавар'а жи греданйə култа ощахе. Əм кӧ дьбежьн ощах, фə'м дькьн һьм мале, бащqə готи малед т'əреqе, һьм жи зйарəте. Wəхта к'ӧрд дьбежьн ощаха мале, бəре ə'wльн бир тиньн кал у бава, мəрьвед пьзмам, ед кӧ һ'име ощахе, мала хwə данинə, мал шенкьрьнə.

Чаwа кӧ дьбен, əw мал бь к'əда wан кал у бава һатбу шенкьрьн. Мифологиа щмаə'тед р'оһьлатеда һəйə. wəки һ'име ощаха мале агьр буйə, кӧ култа р'оер'а греданйə. Wəки ӧсанə, ӧса жи к'ӧрда агьр у р'о һ'əбандьнə. Əм дəрһəqа wе йəке һур гли хəбəр надьн, чьмки əw qийате т'ема мə ниньн. Бь глики,ощах йан жи агьр символа һəйəтийа ощахе дьһатьн һ'əсабкьрьн, wəки зуда, wəхта кал у баве wи к'ӧлфəти һəбунə у бь сьлсьлəт һатйə хwəйкьрьн.

Нав к'ӧрдада, бь хун у qнетиер'а гредайи, ӧса жи һəбуйə у һəйə һ'əбандьна дара, зйарəта у ед дьн, мəсəлə, лӧ qəбилед к'ӧрдайə Иране: мамаша у дебок'рийа, мəзəлед кал у бавед хwə һ'əбандьнə, ле шункаед Т'урк"иае хенжь һ'əбандьна кал у бава дар жи һ'əбандьнə. Əw дар зйарəта qəбила wанə бащqə буйə. Дəрһəqа wе йəке К. Н. Смирнов wəхта р'еwитийа хwə ль Иране у Т'урк'иае нвисийə:

„Жь Абас Гелйое аqас нə дур, зйарəтək һəйə (мəзəле бӧһӧрти*). Ль дора wи мəзəли һəнə даред ч'канди, əwана ӧса гьр бунə, wəки бнəлнед wе жер'а готьнə „Гйон Гйормаз“, (р'о нəдити).

---

* Ве дəре хəбəра „бӧһӧрти“, гəрəк бе фə'мкьрьн мəзəле кал у бавайи „бӧһӧрти“.

К'өрдед щунки, ед һ'əсəнqəле жи дара бöһöрти дьһ'ə-биньн. We дəре һəр тьшт öса бəрк'ə, wəки əw мəрнед кö дьчьн зйарəте, бо ə'бубəтие бькьн, тöрьш накьн, дəсте хwə бьдьн ч'ьqле дарейн ə'рдек'əти, йан жи wи ч'ьqли жь ə'рде һьлдьн дайньн щики дьн"[1].

Сəр һ'име принсипа манизме, нав к'öрдада мəзəл у дарeд qəбилайə һ'əбандьне гəлəк һəбунə у нһа жи һəнə Иранеда, Дерсьмеда, öса жи нав к'öрдед Ираqеда. Əw ощах, зйарəт, дар у мəзəлед һ'əбандьне бəре ə'wльн щие һ'əбандьна бəрəка бунə, wəхта бəрəк, бəр п'ьр' бунə у бунə qəбилəке. Мəриед qəбилед дьн жи һатьнə дора wан т'оп бунə, wи чахи əw ощах у зйарəт бунə щие һ'əбандьна нəфəред wан: һ'əму бəр у qəбила, йа һ'əму щмаə'те. Əw ощах у зийарəт, öса жи млəтед дьн п'ьр' у һндьк һ'əбандьнə. Əрмəниа, асорна, т'ьрка у ед дьн, öса жи к'öрда һ'əбандьнə ощах, дер у зийарəтед wан.

Бона ə'йанкьрьна һəлəqəтийа хун у qнетие, иерархийа к'öрдед эзди жи эм дькарьн һ'əсабкьн. Һəнə шех у п'иред эздийа, əwана жи сəр һ'име бра-пьзмамтие, чаwа каста, п'ари сəр к'ома дьбьн. Чаwа əм заньн, һəнə бəред шеха, öса жи ед п'ира. Əw бəред wан жи п'ари сəр дəрəща дьбьн. Навед wанə башqə-башqə һəнə, wəки бь һ'əбандьна эздийар'а гредайнə, мəсəлə жь шеха һəнə: шехе шихсна, шехе шехубəк'ра, шехед шəмса, шехед шехмəнда, жь п'ирəн: п'иред əсмəмана, п'иред Омəре хала, п'иред исебийа, п'иред мəме швана, п'иред дəва, п'иред гəргəра, п'иред бьске, п'иред алубəкьра, qəwал, софи у дəwрешед эздийа. Əвед пашьн т'əреq ниньн.

Мрид, п'ир у шех жь һəв наэəwщьн. К'омед шех у п'ира дьqəдиньн функснаед башqə-башqə (дəрəща һ'ə-бандьнеда). Шех у п'ир т'əви функснаед һəв набьн, һəр wəхта щие шех орт'е нибьн, wи чахи п'ир шöхöле wана

---

[1] К. Н. Смирнов.—Поездка в Северный Курдистан в 1904 г. Бьнһер' «Известия Кавк. отдела импер. русск. геогр. об-ва», Тифлис, 1904, стр. 302.

дьqədиньн, ле нə һəр функсиа. Шех дьбежьн, wəки əwана жь Һ'əсəне Бəсрайи т'орəтмиш бунə. Əва легендə, миф, wəки т'əреqе ə'франдиjə дəрһəqа шеха. Дəрһəqа кастаед эздиjа, хун у qнетие Хостикjан р'аст дьбежə. wəки „Т'əреqед эздиjа мина сьфа һатьнə т'əшкилкьрьн. Зjарəта wана һ'имли ль Лальшейə, к'едəре дəфнандьнə мəйт'е Шихади (шех Ади). Əw һ'имдаре дине эздиjанə: авторе к'т'еба „Щилвейə". Шихади мəрьве qöр'на XII-jə, һьлбəт jа т'əриqа мə. Дəрһəqа Шихади нвисинə у бир тиньн т'əриqəанед т'ьрка. Мəриед мһ'əмəди мəзəле wи сала 1415 һьлшандьн, эздиjа паше диса чекьрьн. Wəхта сəрсала wи, 23-е сентjабре, бал мəзəле wи 7 р'ожа ə'йде дькьн"[1].

Бь готьна шех у п'ира, Шихади готjə, wəки эздиjа жь хун у qнетəкенə, сьлсьлəтəкə башqəнə, əwана гəрəк qиза нəдьн млəтед дьн, жь млəтед дьн жи т'ö щара нəзəwщьн, öса жи нəхуньн. Ве гаве жи сəр һ'име фанатизма һ'əбандьна эздиjа, эздиед Ираqе, Иране, Суриае qизед хwə надьн млəтед дьн, öса жи жь млəтед дьн qиза настиньн.

Һəр wəлəте мə советиеданə, wəки һ'имли əw йəк жь орт'е һатjə һьлдан. Нав к'öрдед Əрмəнистане, Гöрщстане у ед дьнда, жь млəтед дьн дьзəwщьн, qиза дьдьн, qиза тиньн, qиз у хорт бь дьле хwə һəв дьстиньн. Əва йəка пешдачуйиннəкə бəрбьч'ə'вə ə'мржиjинна к'öрдед советиеда. We шунда, һəлəqəтиjа хун у qнетие öса жи ə'йан дьбə wəхта дайина qöрбана у чуйина сəр мəзəла. Нһа жи к'öрдед Головино, һəр сал мəһа ийуне, йан жи ийуле дьчьн сəр мəзəлед бəра хwə, пез сəрже дькьн, бал мəзəла кöч'ьк дадьдьн, харьна гошти һазьр дькьн, öса жи эмиш у хöрəкед дьн дьбьн сəр мəзəла, бона нане дəве мьриед хwə бьдьн. Һəр малəк бона р'öһ'е мьриед хwə нан дьдə. Бь готьна мəлла, шех у п'ира əw нан, харьн бəр р'öһ'е мьриед wан дьк'əвə, йане бона ль „we дне" п'ара

1. Մ. Խոստիկյան— Քրդերը «Վան—Տոսպ», N 4, Թիֆլիս, 1918.

wан жи һəбə. Wəки öсанə, ведəре əw нане кö те дайин, бь готьна т'əреqе, бо п'ара р'öh'е бра, пьзмаманə, нə бона р'öh'ед мəриед нə пьзмам, чьмки сəр һ'име фə'мдарийа нəфəред бəрəка, чаwа мəзəлед мьриед wана кö к'ом бун, бал һəв бун, р'öh'е мьриед wан жи э'себани wе дийае бал һəвьн, харьна wана жи wе ль щикибə. Пьрса wан к'омед хуң у qиетис избат дькə археологиа. Ве аг'рие ль -əлəк wəлата, башqə готи Эрмəнистанеда мəзəлед öса мəзьн һатьнə дитьн, wəки теда бəре, гəлəк мəйт' һатбунə ч'ə'лкьрьн. Əw мьри, чаwа археологиа избат дькə, нəфəред бəрəкəке бунə, wəки һəвр'а мəзəлəкида һатьнə ч'ə'лкьрьне, йане бь готьна фанатика, бона ль wе дийае харьна wан пьзмама щикибə. Йане бона əwана, чаwа ль ве дийае, öса жи ль wе дийае, һəр алийава к'омəке бьдьн һəв. Оса жи əм дькарьн бежьн дəрһəqа qöрбана. Wəхта мəрики мале, нəфəре qəбиле qöрбан дьдан, wа дьфькьри, wəки əw к'омəке дьдə р'öh'е мəрие хwəйи мьри. Бона саха жи дьдан, сəва əw мəрие сах жь qəдае, эш у эшуке хлазбə, йане „хwəйкьрие хwəде, мер у млйак'əтабə", бьгһижə мразе хwə у глиед дьн.

һəбун бəред к'öрдайə öса, wəки wəхта гоште qöрбане бəла дькьрьн, бь хwə жь wи гошти нə дьхарьн, гошт һур дькьрьн у йəк п'ар бəлайи сəр щинара дькьрьн. Бəред öса нһа жи һəнə Дерсьмеда, мəсəлə: бь готьна Қаро Абетйан*, wəки эп'ещə wəхт нав к'öрдед Дерсьмеда майə, бəра һ'əсойа, wəхта qöрбане дьдьн, жь гоште qöрбане нахöн. Əwана харьна гоште qöрбане гöнə һ'əсаб дькьн, гоште qöрбане п'ари сəр щинаред хwə дькьн. Ле һəнə бəред öса жи, мəсəлə: һ'əсəнлəред Лачине, стурка, wьтйа, бəшана, анqосед Апаране, к'öрдед Т'алине жь гоште qöрбане дьхöн. Əwана qöрбан сəрже дькьрьн, ниве гошти п'ьр'е п'ари сəр щинара дькьрьн, е дьн жи мəриед мале дьхарьн.

Qəбилед к'öрдайə Дерсьме нишан дьдьн, wəки нав

---

*Каро Абетйан — 65 сали, жь Дерсьме, нһа ль Ереване дьминə

wанда һәбунә һ'әйwанәт „табу“, wәки нәфәред бәрәкә чаwа тотема wана гоште wе нәхарьнә, йан табу буйә.

Дәрһәqа тотемизме у табуе Шарл Эншлен р'аст готйә, wәки „Табуйа кӧ дәрһәqа һ'әйwана һәйә, нишан дьдә, кӧ кӧштьн, гоштхарьна һ'әйwана тотем qәдәхә буйә, кӧ рьк'не тотемизме те һ'әсабкьрьн. Нав һьнәк qәбилед Австралиаеда, wәхта нәфәред wе щәндәке тотеме дьбиньн, һәма т'әне бо wе йәке дькьн шин у гри. Нә ахьр тотема сах жи р'ӧһ'бәрә, йа кӧ жь хун у qнета кал у бава те һ'әсабкьрьн“[1].

Wәхта малһәбуна щмаә'те бәрә-бәрә пешда дьчу, фә'мдари у ә'мржийина шмаә'те жи һат гӧһастьн, мәрьва дһа зә'ф дьхwәстьн незики предмет (тьшт) у qәwмандьнед т'әбийәтебьн, әw тьшт у qәwмандьн жь хwәр'а кьрьн фетиш, һ'әбандьн. Һьлбәт, әва йәка иве п'ьр'е гредайи буйә бәрәкар'а, дһа qәwин т'әшкилбуна нәфәред wер'а.

Зәмане бәрәка, нәфәред бәрәке дьхwәстьн бәрәви дора тотема хwәбьн, газийа хwә бь wекьн, бо бәрәка wан qәwатбә, wәхте ог'рмед гран нәе алт'кьрьн, ләма жи һьнәка тотем һ'әсаб дькьрьн пешиед хwә , у дьхwәстьн жь хун у qнета тотема хwәбьн. Р'астә, стадиа бәрәкайә пешьн, чаwа фетиш, гоште тотеме нәдьхарьн, ле бона wе нете, чаwа мә го, wәки жь алие хун-qнетне т'әви тотема хwәбьн, ләма жи һндьк-һндьк дәст пе кьрьн гоште тотеме харьн. Зәмане бәри qултие, ӧса жи пашwәхтие, нав бәрәкада у бәрада бубу ә'дәт, wәки тотем сәрже дькьрьн, һәма сәр „т'әхте бӧһӧрти“ нәфәред бәрәке п'ьр'ти гоште тотеме хавә-хав дьхарьн, е мә'де wи нәчуйа гошт, wи чахи печ'йа хwә дькьр нав хуна һ'әйwана qӧрбан, дькьр дәве хwә, йан жи ль wәсәләкә qлафәте хwә дьхьст.

Чаwа пашмайи, һ'әта иро жи нав гәләк бәр у qәбилед к'ӧрдада ә'дәтә, хуна һ'әйwана qӧрбан ә'нийа хwә

1. Շարլ Էնշլեն. Կրոնի ծագումը, Երևան, 1956, էջ 117։

дьхьн. Әм дькарьн бежьн, ԝәки әԝ ә'бубәти жь зәмане бәрәка пешда һатйә, у греданйә система һ'әбандьна тотемар'а, хун у qиетийа мәрийар'а.

Шарл Әншлен ԝәхта дәрһәqа qәбила Арнут у ә'дәте ԝан хәбәр дьдә, дьбежә, ԝәки нәфәред ԝе qәбиле тотемед хԝә п'ьр' дьһ'әбандьн, нава ԝанда „пәй р'ожнйар'а ә'бубәт те кьрьн, ԝәки т'әмам дӧ мәһа дьк'шинә. Ԝәхта нитичйума һ'әйԝана тотеме сәрже дькьн, у гоште ԝе сәр т'әхте ә'бубәтие дьхӧн. Һьнәк к'омада, жь ԝе йәке шунда, мәрнед кал у р'әqасчи дьлизьн, жь гоште тотеме һ'әвәки дьхӧн, меред сәрә, неч'ирван, һьнәк хуна хԝә дьр'ежьн у ԝе хуне знар, щнед бӧһӧрти дьхьн.

Табу һатйә һьлдан, мәри дькарьн гоште тотема хԝә, е һ'әйԝане, йан жи һешнайи бӧхӧн, р'оп'е ԝан бьгһижә р'ӧһ'е тотема ԝанә бӧһӧрти, ӧса, чаԝа к'әшиш бь щур'е шәрафе у нан хуна И'са дәрбази qлафәте инакьрийа дькә“[1].

Әншлен р'аст дьбежә, һәма әԝ нан мер'она, кӧ к'әшиш дьда мридед хԝә, ә'дәте бәрәкар'а, нәфәред ԝанр'а греданйә, пашмайа ԝи зәманийә. ԝәки дине исанйе п'әр'е хԝә дайә сәр, чаԝа дьбежьн, даqӧрч'андийә, кьрйә qанунәкә хԝә.

Бь т'әг'мина мә, система qӧрбана сәр һ'име фә'мдарийа тотемизме пешда һатйә у пашмайед ԝе һ'әта иро жи һәнә нав qәбил—щмаә'тед дийаеда, дһа зедә нав к'ӧрдада.

Нһа жи ль Иране qәбиләкә к'ӧрда һәйә, кӧ жер'а дьбежьн „Щәлаләванд“, нәфәред ԝе qәбиле бәлабуйинә, ле әԝана һ'имли ль нәһ'ийа Динавере дьминьн, qәза Қ'ирманшаһе. 300 малед ԝан ԝедәре һәнә, ед дьн Казвинеда, Т'усерк'анеда, Шаһеда у ль дора Т'еһране дьминьн. Дәрһәqа нәфәред ԝе qәбиле, пьзмамтийа ԝана ивисйә А. П. Қолпаков. ӧса жи әԝи нвисийә дәрһәqа серемонйед һ'әбандьна ԝан, ԝәки нав qәбилед к'ӧрдайә

[1] Նույն տեղը, էջ 120։

дьнда т'öнə. Бь готьна Қолпаков әwана адаси жи пәй мәһ'мәдие, мәщите начьн, чьqас пәй т'әбийәте.

„Wәхта зар'ö жь дйа хwә дьбә,—дьбежә Колпаков,—бав жь мал дәрте, де зар'е—Мамо хwәй дькә. 8—10 р'ожа пәй азабуна дер'а, де дьчә һ'маме. Шәв бал дйа зар'öбуйи ч'ьре ведьхьн һ'эта сбе. 40 шәви ч'ьре венасиньн, бона wе йәке, wәки әw ч'ьра бәри щьнадә, дурхә, хwәйкьрие пьзмамабә"[1].

Нав к'öрдед әздида фә'мдарийа пьзмамтие, бәр у qәбила бса зә'ф к'ок'ләмиш буйә, wәки мифологиа к'öрдада щие wейи ә'йан һәйә. Дәрһәqа wе йәкеда Арсен нвисийә:

„Әздийа һ'әсаб дькьн, wәки щмаә'та wан һәла бәри Адам һәбуйә, qәбила бащqә буйә. Бь готьна wан (әздийа—Ә.Ә'.) бәри Адәм, qәбила әздийайә шеха, п'ира сәр се дәрәщед һ'имли буйә: Шехе Бегран, (шехубәк'рана—Ә. Ә'.), йан жи Шехе Шехан, Шех сьнан (Шихьснан—Ә. Ә'.), Шехе Шәмса, бәри Адәм һәбунә у п'ари сәр се дәрәща дьбьн: Сьqадинан, Нәсрәдинан, Шәмсәдинан у Мәләк'фәрхәдинан. Дьбежьн, wәки Мәләк'фәрхәдинан, wәхта Фәрхәдин һ'имдаре бәрәка wан буйә, ль ә'рде хöйа кьрйә Шех Ади (Шихади—Ә. Ә'.), әwи хwәр'а баг'ча данийә, Адәм жи т'орәтмиш кьрйә у кьрйә qәрәwле баг'че хwә"[2].

Һьлбәт, әва легендә, wәки wәхтеда һатйә ә'франдьн. Чаwа дьхöенә, Арсен дәрһәqа кастаед әздийа р'ьнд пьзанә. Әw кастаед әздийа у ә'гитед мифологие нвисара хwәда т'әв һәв дькә, чьмки дәрһәqа wе йәке бь критики незики глийа набә, мәсәлә: һәйәтнйа шех Ади qәбул дькә, чаwа легендеда һәйә, әw кö чаwа мә жоре гот, шех Ади мәрибуйә, хwәде нибуйә, чаwа qәwлед әздийада һатйә готьн, ле сәр һ'име фә'мдарийа принсипед манизме бь хwәдети газикьрьне. Нһа мәйт'е wи жи ль Лальше.

---

[1] А. П. Колпаков. Курдское племя Джалалавенд. Совет Этногр. № 3, 1951, стр. 164.

[2] *Արսեն, Եզիդին, «Անահիտ», Ա. տարի, № 12, Փարիզ, 1899, էջ 60։*

зйарэта эздийада, р'эх сэрк'аре эздийа (Эзди) дэфнанльнэ. Дэрһэqа we йэке эм һургли набежьн.

Сэри эwэ, wэки ль вьр гли те готьн дэрһэqа бэрэкед к'ӧрда, к'омед wанэ хун у qнетие, чьмки библиаеда жи һэйэ, wэки мэрьвайи жь Адэм у Һэwае т'орэтмиш бунэ, эw фькра нав к'ӧрдада жи һэйэ. Ле эздийа, йане баш qэ бунэ бэрэке, wэки паше п'ьр' бунэ. We шунда һэбунэ серемониед wан, э'дэт у т'эриqа wан. Р'астэ, бэрэкед эздийа сэр наве шехе ве легенде һатьнэ готьне, ле эм заньн, wэки шех, хенжь т'эреqе, ӧса жи сэрэкед бэре, qэбила бунэ, һэла шехед ӧса жи һэбунэ, wэки шехти нэкьрьнэ, т'эне бь шӧхӧле qэбила хwэва, шэр' у дэ'wэва мжул бунэ, сэрwери ль шӧхӧле qэбиле, бэре жи кьрьнэ. Бэхте һэр нэфэрэки бэре дэсте шехда бу.

Шех сэр наве һ'эбандьне, ощаха хwэ, к'иси нэфэред бьндэсти хwэ, мьрндед хwэ дьдэбри, эwана хwэр'а дьдан хэбате, к'эда wан дьхар.

Һэнэ щур'ед һ'эбандьне дьн жи, wэки дһа нэ лазьмэ эм биньн орт'е, эw жи нишан дьдьн һэлэqэтийа нэфэред к'ӧрдайэ пьзмамтие у бир тиньн qэйдэ—qанунед бэрэка, бэра, qэбила, п'эвгредан, алик'арийа нэфэред бэрэка бона һэв. Wэки ӧсанэ, чаwа һ'эбандьнеда, ӧса жи qэwмандьнед щмаэ'тие дьнда һатйэ э'йанкьрьн һэлэqэтийа к'ӧрдайэ хун у qнетие.

Эw qанунед пьзмамтие, ӧса жи qэwмандьнед нав щмаэ'тедайэ дьн, щмаэ'те һ'эбандьна хwэда бӧһӧрти һ'эсаб кьрйэ, бь фэ'мдарийа дин һатьнэ шьровэкьрьн, дин, wэки сэр һ'име qэwмандьнед т'эбийэте у щмаэ'тие э'йанкьрьна фантастикийэ сэре мэриада.

Система һ'эбандьне, wэки жер'а дьбежьн р'елигиа, хэбатчнар'а т'ьме бэлэнгази, к'эсиби анийэ.

We шунда, әм жь т'әриqа мәрьвайе заньн, wәки һ'әбандьн, р'елигиа т'ьме мqабли бльме пеш буйә, мqабьли дәстанин у ищатед техникае буйә, т'ьме әw дәстед мöфтәхöрада сильһ' буйә, бо әwана к'әда хәбатчийа бьбöн

Һәма әwе һ'әбандьне к'öрдед әздийар'а бәдбәхти, бәләнгази, сәхирти анибу, чьмки сәр һ'име һ'әбандьна әздийа, бь гли—готьнед шех у п'ира, здийар'а хwәндьн гöнә дьһат һ'әсабкьрьн. Һәр нав к'öрдед советиеда, фанатизма we һ'имли һат һьлдан. Партиа Qомунистие у һ'öкöмәта Советие интелигентед к'öрдайә пеш, сәр һ'име р'астие, бь бльми к'öрдед әзди дан сәрwәхткьрьн, wәки хwәндьн нә гöнәйә, ләма жи зар'ед wан хwәндьн, пешда чун. Мәрие к'öрдә аһьл ч'ә'ве хwә дитьн к'ара хwәндьне, иһа нә кö т'әне щаһьл, öса жи һ'әму аһьл бе гьли—готьн зар'ед хwә дьшиньн мәк'т'әба.

Аwа, чаwа нәбатие этнографие, фолклоре, мифологие у ә'мржийина к'öрдайә иройин нишан дьдьн нав к'öрдада, öса жи wәхта һ'әбандьне хун у qнети, пьзмамти те ә'йанкьрьн. Әw йәк гредайиә ә'мржийина wанә патриархалр'а, wәки әwана сал у зәмана пашдамайи бунә, һ'әбандьнеда жи дитьнә незикайа хwәйә хун у qнетие.

7. WӘХТЕ НАВДАЙИНЕ

Хенжь qәwмандьнед т'әбийәте у щмаә'тие һәләqәтийа хун у qнетие, öса жи навед арьзи у ед дьнда тен ә'йанкьрьн. Бәре ә'wльн әм һьлдьн наве бәра у qәбила, wәки сәр навед мәрийа, щи—wара, һ'әйwана у һешнайе те дайин.

Q'öтасийа наве бәре, йан жи наве qәбиле, wәки нәфәрәд we пе тен наскьрьн, һ'имли бь изафетед А, И, ЙА тен к'ьвшкьрьн, wәки нишан дьдьн жер'абуне, чка гәло әw мәри жь к'ижан бәре, йан жи qәбилейә. *Мәсәлә*: бь ван изафета к'öта дьбьн навед ван бәр у qәбилед К'öрдстана Иране, мәсәлә: Бекзад*а*, Дебок'р*и*, Малакух*и*, Ба-

шук*и*, К'әләш*и*, П'әрәнщ*и*, Имам*и*, Т'ухв*и*, Т'аугуз*а*, Дәwреш*и*, Дуро*и*, Делйашир*а*, Халт*и*, Шиан*и*, Ќ'зим— Ханийа, Шаһин*и*[1] у ед дьн.

Һьлбәт, һәнә хәбәред дьн жи, wәки к'ьвш дькьн навед бәр у qәбила, ле изафетед wана А, И, ЙА нинын, бь суфиксед дьн хлаз дьбьн, йане сәр наве сәрк'аред бәр у qәбила һатьнә нишандайин, әw жь зманед башqәнә, к'этьнә нав змане мә, мәсәлә: „Ог'ли", „Ог'лу", „Аланлу", „Денгеол"[2] у ед дьн. Әва т'әсәләтийа змане т'ьрканә сәр змане мә. Бо дреж нәбә, дһа әм мәсәла найньн орт'е. Wәки ӧсанә пашп'ьртикед А, И, ЙА нишан дьдьн, wәки флан нәфәр жь к'ижан бәре, йан жи qәбилейә, нишан дьдьн жер'абуна бәр у qәбила.

Пашп'ьр'тькед ӧса к'ӧтасийа навед гӧнд, wар у бажаред Әрмәнистана кәвнда жи һәнә, wәки нишан дьдьн бәр у qәбила, сәр наве сәрк'аред бәве, qәбиле һатьнә к'ьвшкьрьн, әw пашп'ьр'тьк әвед һаньн: qіпі (хини), qі (хи), мәсәлә: Эриахини, Абилианихини у ед дьн, wәки мьхнвисаред (клинописед) халдада һатьнә ә'йанкьрьн, ӧса жи навед п'адшатиед Урарту, Найиринә. Пашп'ьр'тькед wана һ'имли жь наве бәрәка пешда һатьнә, wәки аг'рие бунә навед династиед п'адша, мәсәлә: Багратуник', Р'штуник' у ед дьн. Бь заравед Халди qіпі нишан дьдә кӧр', ле А, И, ЙА изафетед мәйә кӧрткьринә, һәла нәһатьнә избаткьрьн, гәло чаwа пешда һатьнә, зәмане бәре чь нишан данә. Жь хәбәред бь изафетед А, И, ЙА фәр'ьһ' ıе фә'мкьрьн, wәки А, И, ЙА хенжь жер'абуне, ӧса жи нишан дьдьн атрибутед предмета у qәwмандьнед т'әбийәте. Чаwа qіпі (хини), qі (хи), ӧса жи А, И, ЙА змане к'ӧрдида мә бәрбь к'уранийа бәрәка, бәрбь тотемизме дьбьн. Бь wан суфикса, жь алие хун у qнетие фрqийа мәзьн нак'әвә нава бәрәк, бәр, qәбил, эл—ә'ши-

---

1. Ն. Խ. Մախմուդով, Քուրդ ժողովուրդը, Երևան, 1959, էջ 45—46։
2. Նույն տեղը, էջ 47։

рәта, гьшк жи к'омед пьзмамтиенә. Әw суфикс бәре ә'wльн бо т'фаqа бәрәка данә хәбате, паше бәрәк бунә qәбил, эл—ә'ширәт. Әw змане славианада у ед дьнда жи һәнә,мәсәлә: „ичи" йан жи „овичи" змане һöр'öмада „ides" латини „анī", инглис-германи „инд", wәки паше просеса пешдачуйина змандa бунә „īндеп" у „индеп", гöрщнеда „швили", „дзе", „ани", әрмәнинадa „йан", "յան", т'ьркида „ог'ли", абхазида „īпа" у ед дьн. Әван суфиксед һан бәре ә'wльн нишан данә к'омед пьзмама (wәхте бәрәка) у навед сәрк'аред wан, ле паше, wәхта әw к'омед пьзмама һеди—һеди щöда бунә (бунә маледмәзьн у ч'ук), ле диса к'омед хун у qнетие һатьнә һ'әсабкьрьн жь сьлсьләтәке. Wан суфикса нишан данә әw к'ома т'әзәйә мәзьн у ч'ук (мала мәзьн у ч'ук), wәки сәр наве кал у баве wи к'öлфәти һатйә навлекьрьн.

Бь wи тәһәри бь гöһастьна дәранине, экономикиер'а гредайи гöһастьн к'әтйә нав нәфәред к'омед пьзмама, öса жи сәр һ'име гöһастьна сәрәшәма форма хәбәра жи һатйә гöһастьн, йан хәбәр кöрт бунә, бунә суфикс. Бь т'әг'мина мә А, И, ЙА змане мәда жи öса бунә. Әw пьрса змaнзанәтиейә, әм бь we пьрсева мжул набьн, әм аqаси дькарьн бежьн, wәки әw суфиксед жоре готи, т'ьме нишан данә к'омед хун у qнетиейә мәзьн у ч'ук, һәләqәтийа wанә пьзмамтие. Ахафтьна wанә башqә—башqә тьштәк же нае фә'мкьрьн. Wәки öсанә изафетед А. И. ЙА змане мәда, нишан данә у нһа жи нишан дьдьн һәләqәтийа хун у qнетие. Мә чаwа жоре гот, изафетед А, И, ЙА жер'бануне жи нишан дьдьн, ләма жи фамилед к'öрдие бь т'әг'мина мә гәрәк р'аст бь wан изафета бенә нвисандьн. Изафета А бо щьнсе жьнани те хәбтандьн, бо наве бәр у qәбила һидьки те готьн, изафета нишандайина бәр у qәбилайә һ'имли И—йә, wәки нишан дьдә фамила сәр наве мера, ләма жи пашйа фамилед к'öрда бь т'әг'мина мә гәрәк И бе нвисандьн. Фамилед к'öрда гәрәк бен нвисандьн сәр һ'име нәсла к'öлфәтәки. фамил гәрәк бь наве бәре, qәбиле нәе нвисандьн, чьмки

әw йәк we т'әвһәбуне пешда бинә. П'ак дьбә, wәки фамила хwә бь наве кал-баве к'ӧлфәте хwә, мала хwә бьнвисьн. Wәхта нәфәред мале жь һәв дьqәтьн, дӧ сьлсьләтед дьн шунда гәрәк зар'ед мале хwә сәр наве калькe хwә, йан жи баве кальке хwә бьнвисьн, wәки бь пашп'ьртика И хлаз дьбә, мәсәлә: Мһ'әмәд*и*, Ә'лие Ә'вдлр'әһ'ман, Мстои, Ә'вдое Һ'әсән, Бәдр*и*, Һ'әсое Дәдо, Ә'ло*йи*, Авдәле Щнди, Ә'зиз*и*, Бәлга Qадо у ед дьн. Ведәре Мһ'әмәд, Мсто, йан жи баве калькаиьн, ле нә сәрк'аред бәр у qәбила, эл-ә'шира, т'ӧ щара набә, wәки к'ӧрд фамила хwә wa бьнвисьн (сәр наве qәбила): Сипки, Р'ожки, Мһ'әмәди у ед дьн.

Наве калька, чаwa фамил, бь пашп'ьртьке И тэ нвисандьн, ле пашйа наве жьне А, wәки нә фамилә, нишан дьдә qьсме жьнание.

***

Бь сайа р'еволйусиа Октйабрейә сосиалистиейә мәзьн к'ӧрдед советие жь бьндәстие, эк'сплуатасиае, зерандьне у зәлулие аза бун. Башqә готи һат гӧһастьн экономика waн у һ'але жьна к'ӧрд, wәки бәре һәр алиава зеранди бу, әхтийарбьр'и бу.

Зәмане советиеда, к'ӧрда, wәки салед пешьн жь wана һәла к'оч'әр һәбун, дәст жь ә'мржийина к'оч'әрие к'ьшандьн, к'әтьн колхоза, хwәлиер'а һатьн гредан, т'әви чекьрьна сосиализме бун. Хәбатчиед к'ӧрд, чаwa щмаә'тед wәлате мә дьн, һәр алийава бун хwәйе ә'мре ша у бәхтәwар, култура пеш дәст анин, кӧ дһа гӧлвәдьдә у пешда дьчә. Нһа ль бажаре Ереване, Академиа Р'СС Әрмәнистанейә ӧлмада, сектора Р'оһьлатзанәтиеда

hәйә п'ара к'ӧрдзание, ӧса жи ль Ленинграде hәйә кабинета к'ӧрдзанәтие. Әwана h'әта нhа дь дәрәща пешдабьрьна к'ӧрдзанеда эп'ещә хәб... олми кьрьнә. We шунда ль Ереване дәрте газета „Р'йа т'әзә".

Мирзое Озмани р'әh'мәти (дәрсдаре гӧнде Әләгәзе бу, ль нәh'ийа Апаране), wәхта hинкьрьна зар'ед хwә мала хwәда. Мьр сала 1959-а ль гӧнде Әләгәзе.

Гӧндед к'ӧрдада h'әму мәк'т'әбед wанда змане к'ӧрди дәрбаз дьбьн. Р'әх т'фаqа нвиск'аред Әрмәнистанейә Советие hәйә сексиа нвиск'аред к'ӧрда. Р'адиокомитеда hәйә п'ара хәбәрданед к'ӧрдие.

Гӧндед к'ӧрдада ниве дәрсдарайи п'ьр'е к'ӧрдьн, әw кӧ бәри р'еволйусиа Октйабре т'әмамийа Закавказеда т'әне 3 дәрсдаред к'ӧрд hәбун, ле нhа незики дӧсьд дәрсдаред к'ӧрд hәнә. Гӧндада ләмпед электрикие дьч'урсьн, дәwса малед бәрейә садә колхозвана от'ахед щур'е бажарә т'әзә чекьрьнә. Гӧнда гьшкада т'елефон hәнә, ӧса жи ощахед култур—р'онайе. Дәwса щотед бәрейә патриархал, нhа гӧндада трактор, комбайн, малатилка, машинед гиhадьрутьне у ед дьн дьхәбьтьн. Сәр h'име мал-

һəбуна сосиалистие у пешдачуйина културае, ə'мржийина к'ӧрдед советие р'ьк'нва һат гӧһастьн.

Р'ьк'не бəр у qəбила, шəр'ед wан мqабьли һəв һат Ҫəр'бандьн. К'ӧрдед советие — хwə р'йа р'онайе, бəхтəwарие гьртьнə, р'е, йа кӧ Ленине мəзьн нишани хəбатк'ара дайə. Бона ə'мре хwəйи аза, ша у бəхтəwар əw борщдаре Партиа хwə Қомунистие, һ'ӧкӧмəта Советиенə.

ТЕКСТ

МСТО, QАСО У БӘДЬР АГ'А

Wәхтәке гӧнде Сарайеда, бал шәhәре Самсуне, дӧ гӧнди дьман. Хwәлийа Мсто у щотә гае wи hәбун, е дьи Qасо, хwәлийа wи hәбу, лe га у щоте wи т'ӧнә бун, wәки хwәлийа хwә р'акьра, жь хwәр'а нан бавита. Әw wи гӧндида е лапи к'әсиб бу.

Р'ожәке Qасо у жьна хwәва шеwр кьрьн, wәки чаwа бькьн, wе сале зар'е wан бе нан нәминьн. Әwана хәбәрдан, аг'рие hатьн сәр wе фькре, wәки зәвийа хwә нәwале ниwәк'ари бьдьн щинаре хwә — Мстое К'әло. Әwана сбәтре чун мала Мсто пер'а хәбәрдан, wәки wе сале әw хwәлийа wана ниwәк'ари бавежә. Мсто гот:

— Qасо щан, щинартийә, гәрәк әм йолә hәр'ьн, әз жи хәбатчимә, тӧ жи хәбатчийи, гәрәк әм к'омәке бьдьн hәвдӧ.

Мсто жьна хwәр'а гот:

— Нан бинә. Жьнке нан ани, wана нане хwә харьн, р'абун, хатре хwә жь Мсто хwәстьн у чун мала хwә.

Чәнд р'оже дьне шунда, дhа бәрф h'әлйа бу, Мсто щоте хwә греда, т'ер'а т'охьм hьлда, да сәр пьшта гаки хwә, щоте хwә да сәр нир у чу зәвийа Qасо р'акә. Мсто гhишт бәр сәре зәвие, щоте хwә греда, hо—hой га кьр у зәвийа Qасо р'акьр.

Мсто чәнд щара hат у чу, щарәке жи, hәма орт'а зәвиеда, гисне щоте wи ль тьштәки hасебу. Мсто га дан сәкнандьн, щот жь хәте дәрхьст, дәст пе кьрщие гисне щот ле hасе бубу, вәда у к'упәки дәргьрти дәрхьст. Мсто дәре к'уп вәкьр, ле нhер'и wе т'ьжи зер'ә. Гәләки ша бу, к'узе зер'а дани бәр сәре зәвие, чәнд хәте хwә жи р'акьр, паше гае хwә да пешийа хwә, к'упе зер'е хwә кьрә т'орпе хwә у чу мала хwә. К'упе зер'а дани бәр жьна хwә, гот:

— Жьньк, мьн про әва к'упе зер'а нава зәвиеда дит, ч'ә'л кьрбун. Жьньк гәләки ша бу, гот:

—Мерьк, әм жь тәнгасие хлаз бун.

Мерьк гот:

— На жьньк, әм ван зер'а гьшка жь хwәр'а hьлнайньн, мьн зер' зәвийа Qасода дитьнә, зер'е wинә, әме бьбьн, ниви бьдне, бра әw жи шабә.

Жьна Мсто гот:—на, зер' тә дитьнә, әме хwәр'а hьлдьн. Мсто гӧр'а жьна хwә нәкьр, әwи к'упе зер'а hьлда у чу мала Qасо, гот: Qасо мьн про зәвийа тә р'адькьр, мьн әва к'упе зер'а жь хәтәкә щот дәрхьст, әв зер'ед тәнә.

Qасо гот:

На, зер' ед тәнә

На, зер'е тәнә,— щаб да Мсто, чьмки мьн зер' зәвийа тәда дитьнә.

— На, зер' ед тәнә,— щаб да Qасо, чьмки зер' тә дитьнә.

Əwana gələki xəbərdan, ag'rne hatьn cəp we nete, wəki hap ьı бал аг'ae гöнд, чька аг'а чь дьбежə.

Мсто у Qaco к'упе зер'а hьлдан, чуп ода Бәдьр аг'а. Т'əман кьрьп, аг'е щи нишани wанда, əwana р'уньштьн. Паше аг'е пьрсн гот:

—ha, хербə, бежьн, чька hун бона чь hатьнə? Мсто к'упе зер' бьр у дани бəр аг'е: сəр кöлаве хбр'есани.

Чь гли орт'а wанда həбу, аг'ер'а готьн, аг'а h'əвəки бəшəрxwəш бу, гот:

— Xwəлийа гöнд йа мьнə, əз nha жи бьхwəзьм, əзе xwəлие жи wə бьстиньм, əв зер'ед мьньн, hайде, дəрен həр'ьн, гəли h'əрамзада.

Һəрдö гöнди п'ор' у п'ошман жь оде дəрк'əтьн, чуп малед xwə.

Аг'е дəре к'уп вəкьр,ле nhер'и мə'рəки сəре xwə дəрхьст у xö р'уши сəр аг'е кьр. Бəдьр аг'а anщах жь оде дəрте у дьр'əвə.

Бəдьр аг'а гази Мсто у Qaco дькə, дьбежə — əзе сəре wə həрда жи бьдьм лехьстьн, wəрьн р'аст бежьн, wə əва мə'рə кьрйə к'уп, йан на?

Мсто у Qaco сонд дьхöн, wəки wана тьште öса нəкьрйə. Аг'а дьбежə:

—Wəрьн, hун дəре к'упе xwə вəкьн.

Qaco, Мсто у Бəдьр аг'а дьчьн оде, Qaco дьчə дəре к'уп вəдькə, дьnhер'ə к'уп т'жи зер'ə, ле wəxта Мсто у Qaco жь к'уп дур дьк'əвьн, аг'а те незик дьбə, диса мə'р сəре xwə жь к'уп дəрдьхə, дькə жь к'уп дəре, əwана гьшк дьчьнə дəрва.

Аг'а гази Балуле занə дькə у жер'а дьбежə:

—h'ал, h'əwале мьн у ван həрдö гöндийа бу əв. Əва к'упе hана аниnə, wəxта əз незик дьбьм, мə'рəк же дəрте, ле wəxта əw həрдö тен бал к'уп, дəри вəдкьн, ле дьnhер'ьн к'упда зер' hənə. Əз т'əwəqə дькьм, тö чаwа мəрьвəки öлмдар жь мьнр'а бежи, чка əв чь h'əwалə.

Балули занə фькри-фькри у гот:

—Аг'а, тö дьхwəзи əз р'астне бежьм?

—Бəле.

— Əв зер'е hана xwəде бона хəбата wанə h'əлал, бона həрдö гöндийа жорда шандийə, бона əwана wəхтəке пе ндарəкьн. Əwана бь к'əда h'əлал дьжин, лəма жи к'öда дьчьн, р'асти тьште баш тен зер'а дьбиньн, ле тö жь к'исн хəлqе дьжи, бона we йəке жи тьште храб р'асти тə тен.

Аг'а сəре xwə кьр бəр xwə, hедика жь Балули занə дур к'əт.

Балули занə зер'а сəр həрдö гöндийа п'арəвəдькə. Гöнди бь дьлəки ша вəдгəр'ьн малед xwə.

Гот: А. ЧОЛО, сала 1940-и
ль гöнде Əлəгəзе, нвиси автор.

Пирэк һэбу, се кӧр'ед wе. Е мэзьн шьван бу, ле е орт'е: Мсто у е ч'ук: Qтьк, неч'ирвани дькрьн. һэр эвар жь хwэр'а к'еwришк, wэрдэк дьгртьн, дьдан дйа хwэ. Әwана бь wи щур'әйи дьдәбрин.

Гӧнде wанда р'оже щарәке тьштәки бехер дьqәwми. Гӧндик сбе р'адьбу, ле дьнһер'и 6—7 мие wи жь гоме дәрхьстьнә, дәре гоме жи шкенандьнэ у wеда авитьнә. Сбэтьра дьи эw йэк дьһат сэре гӧндики дьи.

Гӧндийа qӧрбан сәрже кьрьн, чун бәр эйарэта, т'ӧ тьшт же дәрнэк'эт, нане гэрм бәла кьрьн, тьшт же дәрнэк'эт, гаэн к'оч'эка кьрьн, к'оч'эка те дәрнэхьстьн. Гӧнди wа мат'эл мабун. Р'ожәке жи Мсто у Qтьк тә'жи—т'уле хwэ бь хwәр'а бьрьн неч'ире. Әwана гәләки р'е чун, бәста гәр'йан, аг'рие әwана бәржери гэлики к'ур бун. Гәлир'а авакә әрав дьк'шйа: авә зәлал бу. Әwана чун сәр аве, нан у тораq харьн, ав вәхарьн, wәстийайи бун, сәре хwә дании, р'азан. Лә'зәки шунда р'абун, ле нһер'ин дһа эварэ.

Мсто гот,— Qтьк, дһа эварэ, эм ида нькарьн т'ӧ щийада һәр'ьн. Qтьк го,— эм ишэв һэма бәр ве щәwе жи р'азен. һавинэ, һәwа гәрмә.

Әwана ӧса хәбәр дьдан, паше ле нһер'ин, мәрьвәки тәр'ьки, qәси щэндәке дәһ мәрийа, бь ч'ә'вәки сәр сери, wе пещ пәз пешиевэ. те: Мсто у Qтьк хwэ дан тә'лде кәвьрәки, бона деw wана нәбинэ.

Деw пәз да бәр хwэ, чу к'әт һӧндӧр'е шкәвтәке у кәвьрәки тәр'ьки да бәр дәре шкәвте,wәки дәһ мәрьв ле бьщвийана, нькарьбун жи. щи бьһ'әжандана.

Qтьк гот,— эва деwә, wәки мә бьгьрэ, wе мә щи бь щи бьхӧжә.

Мсто гот,— Qтьк, гәло эва пәзе һана эwи жь к'ӧ анийә?

— Дьбә һәма пәзе гӧнде мәбә.

— К'и занә, дьбә ӧсабә.

— Ле эм чаwа бькьн, wәки пе бьһ'әсьн, пез нас бькьн?

Мсто гот,— wәрә эм һәр'ьн бәр дәре шкәвте, эм дурна, к'еләка кәвьре бәр дерир'а бьнһер'ьн, дьбә эм пез нас бькьн.

Әwана р'абун, чун бәр дәре шкәвте. Дһа тари бу. Бәр qӧлька дерир'а һӧндӧр' нһер'ин, деwе йәк ч'ә'в wе агьрәки гӧмрәһ' дадайә, щәндәке пәзәке авитйә сәр агьр, к'ьзина гоште мисйә. Дьле Мсто у Qтьк жи гошт дьхwәст, ле тӧ wәрә бьнһер'ә дәст wан нәдьк'әт.

— Wана ле нһер'ин, деw гошт гьшк дани бәр хwә, иive п'ьр'е хар у р'абу вәлэзна, лә'зәки шунда деw р'аза, хәwеда хәбәрдьда, дьгот:

— Мала тә авабә, Мрое Шәwеш, чь п'акә, чьqа щарә р'йа гома иишани мьн дьдә, хwәр'а пәзе хwә гома дәрдьхьм, тиньм, р'оже йәке дьхӧм. Охай. охай, һьм!... һьм!...

Мсто гот,—ыһы! Qтьк, тә бьһист, wәки ӧсанә, әва пәзед гӧндие мәнә, wәки деw тинә, дьхwә.

Qтьк гот,— әре, наве Мро һьлани, wәки ӧсанә, Мрое дәwләмәнди щә'сус буйә әw әрардар.

Гәрәк әм мала Мро храбкьн, әwи мала гӧндие мә бәләнгаз храб кьрйә.

Ле әм чаwа бькьн Мсто?

Мсто гот,— әм әви кәвьре бәр дәре шкәвте нькарьн һьлдьн. Һәла һ'әвәки сәбркә.

Лә'зәки дьи жи дәрбаз бу. Деw һ'әвәки кьрә мьрт'ә—мьрт' у диса жь бәр хәwа гот.

Охай, мьн бира Мро кьрйә, әзе сбе биньм меваниййа хwә... бал мьн.

Мсто гот:

— Qтьк, тә бьһист, wәки ӧсанә, сбе Мрое бе вьра. Чаwа дьхӧвенә Мро т'ьме һатйә бал деw у чуйә.

Qтьк гот,— һәма ӧсанә. Паше Мсто һ'әвәки фкьри у гот:

— Гәрәк әм сәре һәрда жи жекьн, гӧнде мә жь ван һәрдӧ к'афра азакьн.

— Ле әм чаwа бькьн, wәки сәре wан жекьн? Мсто гот:

— Qтьк, әме хwә нав кәвьре р'әх шкәвтеда вәшерьн, сбе деwе һәр'ә Мрое Шәwеш бинә. Йа чәтьн әwә, wәки әм деw жь орт'е һьлдьн, йа Мро р'әһ'әтә. Әwана кӧ бен, бьк'әвьн шкәвте, әме феза шькәвте кәвьрәки мәзьн дайньн, әwана wе бен, һәр'ьн һӧндӧр'е шкәвте, әз заньм, деwе Мрор'а бежә, wәки әw пешие һәр'ә.

Wәхта Мро һәр'ә һӧндӧр', деwе бьдә пәй, әме wи чахи кәвьр сәрда wәлгәр'иньн.

Wана глие хwә кьрьн йәк. Деw сбе чу, нивро Мро бь хwәр'а ани меване хwә. Һәрдӧ бра жи хwә дь феза шкәвтеда вәшартбун, кәвьр һазьр кьрбун, һивийа wана бун, wәки бенә һӧндӧр'.

Деw у Мро һатьн бәр шкәвте, Мро гот:

— К'әрмәкә, хwәйе мьн.

— На Мро щан, ә'дәте мәда һәйә, wәки бәре ә'wльн гәрәк пешие меван һәр'ьн һӧндӧр'.

Мро да пешие, чу һӧндӧр', деwи дреж бу, әwи хwә куз кьр, wәки һәр'ә һӧндӧр', һәма wи чахи Мсто у Qтьк кәвьрәки тәр'ьки жорда глор кьрьн, кәвьр ль пьшта деw к'әт, деw кьрә ьнт'ин, к'әт у дәст—дәст мьр. Мро кьрә qир'ин, дәрк'әт у р'әви. Мсто у Qтьк дан пәй wи, гьртьн. Wана һәвдӧ наскьрьн.

Мсто гот:

— Мро, р'аст бежә, тӧ чьма гһиштбуйи деw? Мро гот:

— Оса, дьһат гази мьн дькьр, әз дьбьрьм меване хwә. Мсто гот:

— Тӧ дәрәwа дьки. Деw гьшк мьнр'а готйә.

Чь готйә?

— Дьгот, тә щие пәзе гӧндие мә нишани wи дьда, гәләк щара пәз дәрдьхьст, дьда wи, әwи жи дьбьр, р'оже йәк дьхар...

— Әв һажь wе йәке т'ӧнәмә.

Һерса Qтьк һат, гот:

— Ле тӧ һажь зьке хwә һәйи, wәки т'әв деw к'еси хәлqе бьжийи?

Мро кәр' бу. Мсто гот, — р'аст бежә, Мро те бь р'астие жь дәсте мьн хлазбя. Һәрдӧ бра кьрьн нә кьрьн Мро глие р'астие wанр'а нәгот.

Мсто ч'ә'вкьрә Qтьк. Һәрда бь һәвр'а данә Мро, дәнге wи к'әт знара ,бса ль Мро хьстьн, wәки әwи анщах хәбәрдьда. Паше анн сәр хwә, wәки пәзе гӧнд бь дәсте wи деw бьрйә. Мсто у Qтьк Мро wедәре кӧштьн. Пәзе гӧндийа жи шәв бьрьн бәр гӧнд, ле гӧндийар'а нәготьн, wәки wана Мро кӧштийә. Шәв чун мала хwә. We шунда пәзе гӧндийа бида нәдьбун.

Гот: Аh'ме ЧОЛО, нвисийә автор, сала 1940-и ль гӧнде Әләгәзе.

QОДЬQ

Апәки Qодьq һәбу, наве wи Мәһ'муд бу, qизәкә Мәһ'муд һәбу дьле Qодьq к'əте. Qодьq чу щәм апе хwә го,— qиза хwә бьдә мьн Апе Qодьq гот,— әз надьм. Qодьq го,— сәба чь тӧ нади? Апе го,— һәр'ә мьер'а мһ'ина мире ә'рәба бина, го,—һәрке тә нани, әз qиза хwә надьм тә. Йәке жи гәрәк тӧ сәре мире ә'рәба жи жь мьр'а бини, кӧ әз qиза хwә бьдьм тә.

Qодьq р'абу, шуре хwә греда, чу бәрбь эла мире ә'рәба. Чу, чу незики эла мире ә'рәба бу. Чу дәве ч'әмәки р'уньшт. Ле нһер'и дӧ qиз жь коне ә'рәба дәрк'әтьн, һатьн у ль к'еләка ч'әм р'уньштьн, к'ьнще хwә эхстьн у к'әтьн ч'әм. Qодьq ле нһер'и хортәк һат щәм wан qиза. Qизәк жь аве дәрк'әт, к'ьнще хwә ль хwәкьр у р'әви, йа дьн ма аьеда. Хорт чу сәр к'ьнще wе р'уньшт, qизе гот,— хорто, бьдә хатре хwәде, сәр к'ьнще мьн р'абә, нә әз к'ӧлфәтьм, шәрмә, мьн бе намус нәкә, нә әм ә'ширьн, наве баве мьн ә'рде нахә.

Хорт гот,— wәрә, әз тә бьр'әвиньм, әгәр на, әз сәр к'ьнще тә р'анабьм. Qизьке щаб да, гот,— мьн һана хwә гиһандийә р'әбе ә'ләме, бәлки тӧ бәр шуре Qодьq к'әви.

Qодьq жь wе дәре р'абу сәр хwә, һ'әта wи чахи вәләзйа бу, нәдһат дитьне. Әwи шуре хwә тә'зи кьр у һат, гһиштә wи хорти, шурәк леда, сәре wи пәканд, ә'ба хwә пьр'ч' һәрдӧ мьле хwә тер'а кьр, чу, дур сәкни, паше вәләзйа, пьшта хwә qизьkеда кьр, го,— qиза дәлал, р'абә, к'ьнще хwә ль хwәкә.

— 2 —

Qизьк жь аве дәрк'әт, зу—зу к'ьнще хwә ль хwәкьр, го,— хорте дәлал, дә ищар wәрә щәм мьн.

Qодьq р'абу һат бал qизьке, го, хушка мьн, тӧ qиза к'ейи? Әw чь qәзийа бу сәре тә qәwми? Го,—әз qиза мире ә'рәбамә, әв хорте тә кӧшт, дьле wи зуда мьнда һәбу. Әв qиза кӧ р'әви жи хушка wи бу, әwе әз хапандьм, аним вьра у р'әви, чу, бона бре wе мьн бьр'әвинә.

Го, — qиза дәлал, wе тәнгаснеда тә гази к'е кьр?

Го,— мьн гази Qодьq кьр.

— Qодьq к'ейә?

— Qодьq, һәй ло!... Тә наве Qодьq нәбиһистийә? Qодьq мере мерано, мерхасе ә'ширанә, наве wи дьеда бәла буйә.

— Эһ, qиза дәлал, ле әw Qодьq тӧ дьбежи жь к'ьжан ә'ширәтейә, ә'сле wи, щьсне wи?..

— Qодьq?.. Әз qӧрбана wибьм, жь эла хальтайә, бразе Мәһ'муде мерхасә.

Qодьq го, — qиза дəлал, əw Qодьqе тӧ дьбежи əз бь xwəмə.

—Əз бь qӧрбана тəмə Qодьq, тӧ мина мəлəка жь к'ӧ һати һəwарийа мьн? Тӧ ль вандəра чь дьгəр'и? Чь шӧхӧле тə һəйə ль ван дəра?

— Qиза дəлал, дəрəw дьжмьне xwəдейə, əз һатьмə мһ'ина баве тə Бещан у.....

—Бежə, хорте дəлал, гäне xwə т'əмам бежə, гӧман һəйə əз бьн qəнщейа тə наминьм.

Qодьq йа дьле xwə жер'а т'əмам нəгот.

Əм һəр'ьн мала мə, һəр чь кӧ тə нета xwəда дашийə, wе бе сери. Эвар бу. Əwана чун бəр дəре кӧн, qизке гот,— к'елəка кон бьсəкна, тӧ нһа бьрчийи, əз тəр'а нан биньм, бьxwə, паше чка xwəде чь дьбежə.

— 3 —

Һ'əта ниве шəве мьщлиса аг'е р'уньшти бу, незики пенщи мəрьви. Ниве шəве шунда щмаə'т бəла бу. Мире ə'рəба т'əне ма. Мир р'абу, чу бəр чит у п'əрда, к'əт щие xwə у р'аза. Qизьк һат, гази Qодьq кьр. Qодьq чу һӧндӧр', ніер'и, чь конəки һ'иждəһ стуни, дəм у дəзгəки бса, мəрьв шаш у мə'т дьмина. Кон бь чит п'əрде һəврмьш вəбьр'и бун. Кон п'ари сəр се щийа кьрбун, щик е р'уньштна мера бу, йəк щие жьна зар'а, щик е к'илəре.

Qизьке Qодьq бьр, нишанда, го,— əва жи баве мьн, пвина wа һəврмьшда р'адзе. Qодьq ле ніер'и, дӧшӧрмиш бу, фкьри, дьле xwəда го,— əзе бь чь дьли бəр ве qиза дəлал баве wе бькӧжьм у сəре wи бьбьм Мəһ'мудр'а, набə. Паше го,—qизе, wəрə мһ'ина Бещан бьдə мьн, əзе һəр'ьм. Qизьке гот,—к'əрмəкə, əм һəр'ьн.

— 4 —

Һатьн бал мһ'ине

Qизьке к'лит ани, qəйд у чидаре мһ'ине вəкьр, мһ'ин зин у бусат кьр, да Qодьq го:—Qодьqе ə'зиз, əва жь тəр'а мһ'ина Бещан, xwəде бь ог'ра тəр'абə, һəр'ə. Һəма ль сəре р'йа мqатбə, wəхта ч'вик дьфьр'ьн, хəйсəте Бещане wи алида храбə, əw вəдьщнеqə, дькарə тə бавежə, мqати xwəбə, тəр'а ог'рбə, дə һəр'ə.

Qодьq сйар бу, хатре xwə жь qизьке xwəст, ажот, чу. Чу, чу, ль wəлате бəр'ие р'асти бирəке һат. Жь һӧндӧр'е бире ньшкева щотə кəw банздан, фьр'инə ə'əман. Мһ'ин вещенqи, Qодьq авитə бире, бь xwə жи вəгəр'ıа мал.

Шарибан дӧ дьл бу, əw ч'ə'виһер'ийа р'е бу. Əwе ле ніер'и, мһ'ин ва һат. Дəсте xwə ль чока xwəда, го,—ах! һəйwах! Qодьq чаwа жь дəсте мьн чу.Əw ль мһ'инəкə дьне сйар бу, Бещан жи

дәстк'еш кьр, ажот, чу дәрк'әт щне бирька. Ви али нһер'и, wи али нһер'и, кьрә гәзи,— Qодьq, Qодьq, сәwтәкә к'урә—дур һат...

— Әз вамә, вамә...

Шарибан гәр'йа, бирәкеда Qодьq дит, го: — Qодьq, ч'ә'пе мьн кербә, нә мьн т'әми да тә, чьма бь фәсал нажот?

Шарибане бәне льшта xwә вәкьр, даһишта бире, гот: — Qодьq, бән бавеж̧ә нава xwә, әз тә бьк'шиньм, дәрхьм. Шарибане бән авит бире. Бәне кьн бу, пәгһиштә бьне бире. Шарибан qуз бу, дәсте Qодьq т'әзә гһишт бән, бь бән гьрт, wәки Шарибан бьк'шинә, Шарибан жи к'әтә бире. Һәрдӧ мһ'ин ман бе xwәйи.

— 5 —

Мире ә'рәба сбе бәрбанге р'абу, нһер'и нә Шарибанә, нә һәрдӧ мһ'вне wинә. Мир дәфа һәwаре да лехьстьн, сйаред ә'рәба т'оп бун, һатьн бал мире xwә. Мир гот,— һун заньн, wәки нишәв ойнәк һатйә сәре мьн. Һәрдӧ мһ'инед мьн у qиза мьн бырьнә, чунә, ль к'ӧ һәбә, гәрәк һун джмьне мьн, qиза мьн у мһ'ина мьнва биньн.

Белукед сйара бәлай чар алийа бун. Белукәк бәрбь дәшта бәр'ие чу, йа дьн жи алие дьн. Белука кӧ чубу алие бәр'ие, дӧ сйар жь һәвала qәтйан, бәрбь бирька чун, е майн wеда чун . Әw һәрдӧ сйар йун, чун, ле нһер'ин һәрдӧ мһ'ине аг'е ва сәр бирәке xwәр'а сәкининә. Әwана чун, сәр бирьке, нһер'ин qиза мир у хортәк ва бирькеданьн. Шрит авитьн бирьке, хорт дәрхьстьн, хорт чу, һ'әвәки wеда сәкин, qизьк жи дәрхьстьн. Йәки го,— жь мьнр'а, е дьн жи го,— жь мьнр'а: йәки мьләки qизьке гьрт, е дьн жи мьле дьн, һәр йәки жь xwәр'а к'ьшанд.

Qодьq ле нһер'и Шарибан к'әтйә дәсте дӧ гӧра, гәзи xwәде у мера кьр, да шур у һат wан, сәре һәрда жи фьр'анд, әw у Шарибан һәрдӧ мһ'ина сйар бун у бәре xwә дан wәлате Qодьq. Wәхта гһиштьн мал, Qодьq һәрдӧ мһ'ин жи апе xwәр'а шандьн, чаwа бр'йала wана т'әвһәв һәбу. Апе wи qәбул нәкьр, го-qрара мьн qрарә, хенжь мһ'ине, гәрәке сәре мире әр'әба жи банна, ле к'ане? Xӧ әз лепоке wи нньм.

Qодьq әw гли т'әрканд, Шарибан стәнд.

— 6 —

Мир дийа ль һәвхьст, нз у бәрәт'а qиза xwә нәдит. Хенжь wе qизе әwләдед мир т'ӧнәбун, ләма жи мир р'абу, qльхе xwә гӧһаст у т'әркәсәлати дийае бу, гәр'йа.

Аг'рие пашьн wәстйа, к'әсри, һат, дәрк'әт әла хальта. Ажот ль бәр дәрики сәкин. Әw мала Qодьq бу. Qодьq мир наскьр, ле һәма

xwə ле байан нәкьр; ћат пешне, т'әглиф кьр мале, ћӧрмәт, ә'зйәт жер'а кьр. Шарибане xwə нишани баве xwə нәда, һ'әтани эваре.

Паши шиве мир у Qодьq гәләки жь xwәр'а собәт кьрьн, хәбәрдан, паше сәба мжулике мир готә Qодьq—wәрә йан әз ћ'к'йатәке бежьм, йан жи тӧ бежә.

Qодьq гот,—на, мевани, жь xwәр'а ћесабә, әзе ћ'к'йатәке тә р'а бежьм, тӧ жи гӧћдарикә.

— 7 —

Qодьq дәст бь ћ'к'йата xwə кьр, чь кӧ ћатбу сәре wи, йәк-йәк жь мире ә'рәбар'а гот.. Шарибан, wәки ћ'әта wи чахи бәр п'әр'де сәкни бу, пешда ћат у xwə авит п'еспра баве xwə. Мир дәсте Qодьq гьрт, го,—лао жь вьр ћада тӧ кӧр'е мьни, гәрәк әз бь дәсте xwə тә бьзәwџиньм:

Әwана т'әв р'абун, чун мала апе Qодьq, шәм Мәћ'муд бәге. Мир го,—Мәћ'муд бәг, тә qәләпе xwə xwәстийә сәре мире ә'рәба, әз бь xwə мире ә'рәбамә.

Әва сәре мьн тәр'а п'ешк'еш, тӧ qиза xwə бьдә Qодьq. Мәћ'муд бәг ма ә'щебмайи, паше го,—мире мьн, тӧ сәр ч'ә'ве мьнр'а ћати, сәре тә бь тә бьмбарәк, тӧ бре мьни, wәки ћати ощаха мьн, qизьк qӧрбана тә у Qодьqбә.

Wәхта эваре ћатьн мала Qодьq мир жер'а го,—Qодьq лаwо, әз хортәки мина тә ньһарьм п'әйдакьм, бькьм әwләде xwə; qиза мьн Шарибан ћ'әлали щапе тәбә, әз бь ћ'әлалийа дьне, бь дьле т'әмьз дьдьм тә, чаwа жьна тә. Qодьq у Шарибан жи манә ә'щебмайи. Qодьq го,—мире мьн, пә ћ'әта ньһа мьн Шарибанер'а дәрбазкьрйә чаwа хушк.

Ищар мир ћьлда, гот,—мире тә ль тә ћ'әлалбә, тӧ ћ'әта иро ћ'әлал майи, ле әз баве Шарибанемә, wәки әз бь р'әзадьлийа xwə qизе дьдьм тә, тӧ жи дәй нәкә. Әгәр дьле тә теда т'ӧнә, башqәйә.

Qодьq шәрм кьр, го, дьле мьн Шарибанеда гәләки ћәйә, ле ћ'әта ньһа мьн пер'а хушкти дәрбазкьрйә, әз готьна тә дәрнаем, мире мьн, паше Qодьq сәре xwə бәржер кьр, дәсте мир гьрт, р'амуса.

Сьбәтре шандьн ћ'әфт дәст дәф-зӧр'нә аппи. Ћ'әфт шәв у р'ожа дә'wәт кьрьн. Әwана чун мразе xwə шабун, әм жи ћәр'ьн мразе xwə шабьн.

Гот: Qәймәсе Ә'ло, жь wәлате Сипәке, 50 сали; нәхwәнди.
wәхта шәр'е империалистие пешьн жь Сипәке ћатийә Т'билисие, нвисийә Лазо (Ћакоб Г'азарйан) сала 1923. Жь дәстнвисара wи (ћ'әрфе әрмәнна, wәки алфавита к'ӧрда бу) нвиси автор.

П'АДША ЖЬН

Wəxtəke п'адшакə жьн һəбу, кöр'əки we һəбу. Р'ожəке кöр'е п'адше нава баг'че xwəда дьгəр'йа. Əwи сəр дарəки тəйрəк дит, чу незики даре бу, гот,—əзе ви тəйри жь xwəр'а бьгрьм. Əw дарева һьлк'шйа, тəйр нə фьр'и. Дəст авит льнге тəйр, тəйр əw һьлда у бь ə'змана хьст.

Бəржер нһер'и, əw гəлəки бльнд бубу. Тəйр гəдə бьр чу адəкə бə'реда дани. Əwи ə'мре xwəда чəтнайéд öса нəдитьбун. Əw мəлул бу у wəндəрə гəр'йа.

Чар алй бə'р бу. Ньзаньбу к'öда һəр'ə. Пеш xwə нһер'и, кəч'ькəк дит, дуки эрав жь к'оч'ьк—сəре дьк'шйа. Чу бəр дəре к'оч'ьке,—qизəк бəр дери сəкьни бу. Əw щарйа П'əриназ ханьме бу. Кöр'ьк сəлам да кəч'ьке, кəч'ьке сəлама wи вəгьрт, го,—Дəлал, тö у əвдəр? Го:

—Qиза qəнщ, һазьр бьбинə, лé тö у əвдəр, əв чьтəвайə? Го:

—Əва авайе П'əриназ ханьмейə, йа qиза п'адше Р'оһлате. Гəдə го,

—Гəло П'əриназ ханьм we бьһелə əз һəр'ьм һəрəма we? Го—хорте qəнщ, тö вьра сəбркə, əзе һəр'ьм же бьпьрсьм, чка чь дьбежə. Чу һöндöр', кəч'ьке П'əриназ ханьмер'а го,—һ'ал у һ'əwале хортəки əвə. Дьбе, нəи һəйə, əз һəр'ьм һ'öнзура П'əриназ ханьме. П'əриназе го,—һəр'ə газике, бра бе. Кəч'ьке гази хорт кьр, хорт чу һöндöр', гава П'əриназе нһер'и, го,—Əва qиз нинə, һ'öрлщəмалə, һори-мəлəкə.

Гава əwи сəлам ль кəч'ьке кьр, кəч'ьке сəре xwə һьлда, нһер'и, хортəки öса бəдəw һатйə һöндöр', wəки мəрьв нəкə, нəxwə, ль wи, бəжна эрав, бəдəwийа wи бьнһер'ə. Кəч'ьке бь дьлəки на, һ'əвт дьла əw һ'əбанд, го.

—Хорте дəлал, к'əрəмкə, р'уне. Хорт р'уньшт. Кəч'ькə мерхас бу, пьрси, гот,—Пьрса ə'тб т'öнəбə, тö чь бени, чь щьсли? Əəлqəр'нə го,—qиза дəлал, əз кöр'е п'адшае Р'оавaемə. П'əриназ ханьме же пьрси,—Ахьр Р'оава к'едəре, əв к'едəр, тö чаwа, бь чь щəлəби һəти, дəрк'əти wи wəлате хьр'и-хали? Го,—Qиза qəнщ, əз ньзаньм, əз нава баг'е баве xwəда бум. Əз дьгəр'йам, ацз бум, мə'фа мьн һəбу, əз теда р'азам. Ньзаньм дһа, теда гəлəки р'азам, йан һндьк, паше əз һ'шйар бум, жь мə'фе дəрк'əтьм. Пеш мьн дарəкə спьндаре һəбу, тəйрəки сəр сəре даре дани бу. Əw тəйр öса бəдəw бу, wəки һəр п'əр'əки wи аwазəк дьгот.

Əз фкьрим, паше мьн дьлкьр, wəки wи тəйри жь xwəр'а бьгьрьм. Əз дарева һьлк'шиам, тəйр нəфьр'и, мьн qальм бь льнге wи гьрт, тəйр фьр'и, бь ə'зман к'əт. Мьн һəр нһер'и тəйр əз ве ада бə'реда нəйа кьрьм. Хöлипа пеле бə'ре бу, мьн хоф же к'шанд. Бə'реда нəйа кьрьм, мьн чарһьлqе xwə нһер'и гöл у сосьн, р'һ'ан у бəйбун те-

... ьбьуп, бнна хwəш дыhат, мəрьв h'змəтк'ар бу ль ə'рде у hешнайе бынhер'ə, həма wи чахи əз h'əвəки гəр'йам, у р'асти к'очьк-... ра тə hатьм. Qрара мьн у готьна мьн жи əвə, qиза qəнщ, пьрса ...'т'бе т'бнəбə, тö чь бсии, чь щьсни?

П'əрнвазе гот,—хорте дəлал, əз qиза п'адшае Р'оhлатемə. Əз р'о-... жь höщре hатьм, мьн ле нhер'и, зар'о к'ап дьлизьн. Əз qиза п'адше бум, əзə h'öр' бум, мьн к'апед гəда авитьн, бəла кьрьн. Жь wан гə-да йэки гот—нə тö хöнəдайи, qиза п'адшайи, чь шöхöле тə бь мə у к'апе мə к'əтйə. hерса мьн hат, мьн шəмаqəк лехьст, т'əвда hьшт у ...кельст чум, чум щəм дйа хwə, дйа мьнə р'уньшти бу. Əз qасəке бал дйа хwə р'уньштьм, мə həw нhер'и пирəк. əw гəде мьн лехьстбу, ...естда, hатə höндöр' —Əw пирəкə бса бəлəнгаз бу, wəки мəрьв т'елəк жь к'ьнще wе бьк'шанда, h'əзар п'инə wе же бьк'этана, həр'фийə п'ор'син бу, дранəк девда т'бнəбу. Əwе шк'йате мьн бəр дйа мьн кьр, го,— qиза тə чьма кöр'е мьн к'öтайə? Əз бəлəнга-зьм. Дйа мьн го,— лао тə чьма ви гəдəйи хьстийə. Əwи бəлəнга-зи гöнəйə. Мьн жи hьлда го,—дае, əw чьйə, wəки бəр мьн хəбəрдə?

Дйа мьн сəр мьн гəлəки hерс бу. Го,—qрарбə, адбə, əзе тə бавежьм бə'ра. Бона wе йəке дйа мьн мьнр'а qəйкəк да чекьрьн, əз шан-дьм вьра.

Нhа чьл шəви щарəке дйа мьн жь мьнр'а нан-əмəк дьшина, əз ле дьжим, h'əта чка мəлəк h'адре ава чьдькə, əз ньзаньм, wе к'əнге бен у мьн жь вьра бьбн.

Хорт hьлда го,— qиза qəнщ, həмини əз кöр'е п'адшемə, тö жи qи-за п'адшейи, йа тə диса дьбə, бь qəйка бьбьн, ле йа мьн, əз ньзаньм, чьмки тəйр əз анимə, qəт кəс ньзанə, əз к'и али чумə, бона пəй мьн бен. Дəлала мьн, əз тəр'а, тö жи йа мьн. Кəч'ке го,—əw пьрса тə ... сəр ч'ə'ве хwə qəбул дькьм. Тö wəрə чьл шəв wə'де мьн həйə, бист р'ож дəрбаз буйə, wе бист р'оже дьне диса жь мьнр'а нан биньн. Wəки тə ль щəм мьн бьбиньн, wе мьн жи бькöжьн, тə жи пер'а. Хорт го

— Гəрəк илаще тö бьки. Кəч'ке го:

—Wəхта гəми hатьн, əзе тə вəшерьм, wəхта гəми чун, диса əза ..., та мьн. həйнəйсə, бь wи h'əсаби, əwана сəкнин, жь хwəр'а бь к'е-фа мер у жьтие дəрбаз кьрьн, h'əта чьле wана т'əмам бу. Сбəтре нhер'и, qəйке wана hатьн. Кəч'ке гəдə вəшарт. Ə'мре хəмəтк'аре п'адше т'öнəбу, wəки qиза п'адше бьдитана, чь кö həбу, wана дьда щарийа wе, жер'а дьбьр. Щарие əшийа жь qəйке дəрхьст, бьрə qəсре Бь wе к'əзəлке гəдə h'əйште шəви ма щəм qизьке.

Р'ожəке диса qəйк hатьн, кəч'ьке диса гəдə бьр вəшарт. Щари чу пешийа qəйке, хзмəтк'арəки щарнер'а гот,— ч'ə'ве wə р'онайи, дйа

П'эринаэе ле ћатйэ р'эћ'ме, эме wэ бьбьн мале. Пе к'этьн эшйаед wана гьшк кьрьн qэйке. Бра р'ейс сэр гэмнебьн, эм ћэр'ьн жь щарийа у П'эриназ ханьме хэбэрдьн. П'эриназ ханьме ћьлда го:—щарийа мьнэ дэлал, тӧ сбр'а мьн бькэ ст'ар. Эw хорте щэм мьн, эз жь wи пе мамэ. Эме ћэр'ьн шэћэр, ћэвал у ћогьред тэ ћонэ, эwана wе пьрса жь тэ бькьн, тӧ сбр'а мьн ашкэрэ нэки. Щарие го.—ћ'эта мрьне эw йэк жь дэве мьн дэрнае. П'эриназ ханьме го —щари, qрэр у qэсэмбэ, тӧ щарна мьни, те ль бал мьнби, ћ'эзар щарие мьн ћэбьн тӧ сэрж'ара гьшкаби.

Эwана т'вдарэке xwэ дитьн. Кэч'ьке к'аг'эзэкнда дьлк'этие xwэр'а нвиси,—хорте дэлал, эзе дьчьм. те дьмини, эгэр аqьле тэ бьр'и, те пэй мьн бей, эгэр на, тӧ зани.

Qиза п'адша щарие xwэва чу шэћэре дйа xwэ, гћиштьнэ шэћэр, дйа wе ћатэ щэм, пе ша бу, wана жь xwэр'а дэрбаз кьрьн.

Р'оке П'эриназ ханьме дьзнкава к'аг'эзэк нвиси, да щарийа xwэ, го,—тӧ бьди дэсте дйа мьн. Щарие к'аг'эз бьр, у да дэсте де. Де к'аг'эз вэкьр у xwэнд, теда нвиси бу,—пештьри ве щарийа мьн, т'ӧ кэс бь мьн нэлазьмэ. Сэршоа мьн жи щарийа мьнэ.

Де гпие qиза xwэ qэбул кьр, го,—мьн П'эриназа xwэ щарэке дайэ щзарэт, нћа чь бежэ мэ qэбулэ, эw чаwа дьхwэзэ, бра бь готьна wебэ. Де щава xwэ дь к'аг'эзэкнда нвиси у да щарие, эwе к'аг'эз бьр да П'эриназ ханьме, П'эринаэе к'аг'эз вэкьр у ле нћер'и дйа wе теда нвиси бу,—мьн гэлэки тӧ дайи щзарэте, ӧса жи эве щарийа тэ бь тэр'а щзарэт к'ьшандийэ. Бра щэм тэ бьминэ.

Wэхта П'эриназ ханьме эва хэбэра xwэнд, гэлэки к'ефxwэш бу. Бра эwана жь xwэр'а дэрбазкьн, эм жь Зэлqэр'нэ хэбэрдьн.

Зэлqэр'нэ ма т'эне ада бэ'реда, бе xwэйи, бе хӧдан, эw к'елэка бэ'ре гэр'йа, сефил у сэргэдан бу, нэ нан бу, нэ ав. Эwи ле нћер'и. wе бьр'чийа бьмрэ, ант'ег'а агьр xwэй кьр, жь xwэр'а неч'ир дькьр, дани гоште тэрэwла дьхар.

Р'оке ћат qэсреда р'аза. ћэгэр п'ьр', ћэгэр ћндьк, паше ћ'ьшйарбу, ле нћер'и, эw тэйре бэдэwи назьк wе ль сэр qэсре данийэ Гэдэ р'абу сэре qэсре, xwэ бь тэйрр'а гићанд, тэйр нэ фьр'и, эwи диса qальм бь льнге тэйр гьрт. Тэйр хорт ћьлбьр'и у бь э'аман хьст. Хорт бэржер нћер'и, элк'ане бэ'ре р'абунэ, хӧшэ-хӧшэ авейэ, хорт фкьри, го,—эз xwэ бэр'дьм, эзе бьк'эвьм аве, бьхэнqьм.

ћ'эньз, тэйр хорт бьр у баг'е дйа wида пэйа кьр. Бра тэйр бьфьр'э, ћэр'э. Баг'ванчи ћат, дэре баг' вэкьр, ле нћер'и кӧр'е п'адше, wэки ӧнда бубу 4—5 мэћа, wе нава баг'дайэ. Баг'ванчи гэлэки

шабу, бона п'ешк'ешәке жь дйа wи бьстинә, го,—әw к'әрәма xwә-дейә, мьнр'а һәв һат. Шунда вәгәр'йа, мзгини дйа гәдәр'а бьр,—го п'адша сахбә, ч'ә'ве тә р'онайи, Зәлqәр'нә һатйә, әw нһа нава баг'-данә.

Дйа гәдә гәләки шаш ма, дӧшӧрмиш бу, паше хәмәтк'аре xwә-ва чу нава бәг', бәле, готьна баг'ванчи р'астә. Гәләки пе шабун, жь шабуна һеср ч'ә'ве дйа wи дьһатьн. Бьрьн мале, Баг'ванчи гәләк п'ешк'еш стәндьн. Малда дйа гәдә гәләки пе ша бу, го,— лао, мьн wәләте xwә гьшк дәwрәмиш кьр, т'ӧ кәси сальхе тә нәдан. дә нжа жь дйа xwәр'а бежә,чка чь һатә сәре тә?

Го, — дае, әз ль нава баг'чәда бум. Мьн дит тәйрәки т'әмьзи дәлал һат, пешна мә'фа мьн, сәр дара спидаре дани. Һ'әwаса мьн пер'а һат, әw qәдәр тәйрәки бәдәwи аwаз-аwази бу. Һ'ӧба мьн чу сәр, мьн гот, — әзе ви тәйри жь xwәр'а бьгрьм. Әз дарва һьлк'шйам, мьн льнгәки тәйр гьрт, әwи qәwат бу, әз һьлдам у бьрьм сәр бә'рә-кер'а дәрбаз дькьрьм. Элк'ане бә'ре р'абьбун, гӧшә-гӧша аве дьһат. Әз дәрбази сәр әрдәке кьрьм. Ә'рдәки шини xwәш, гӧл у гиһа ле шин бубун. Әз пәйа кьрьм, фьр'и чу. Әз грйам, к'әwгрим, илаща мьн һат бьр'ин, ви али, wи али гәр'йам. Мьн нһер'и жь сәраке ду дьк'шә. Әз чум сәрае, мьн нһер'и qизәкә р'ьнд р'уньштйә. Әз щәм wе qизе мам, әwе әз xwәй дькьрьм. Го әз qиза п'адше Р'о-һьлатьм. Бь qәйк у гәмиа ван жер'а дьһат. Әwе һ'әйште шәви әз xwәй кьрьм. Паше qәйк һатьн. әw бьрьн, илаща мьн һат бьр'ин, әз мамә бьрчи, мьн неч'ир кьр, wәхтәке пе дәбрим. Р'оке qәс-реда р'азам, паше һ'шйар бум, чум дәрва, мьн ле нһер'и, әw тәйре бәдәw wе сәр qәсре сәкинйә! Әз qәсрер'а һьлк'шйам, мьн дәсте xwә авит льнге тәйр, тәйр әз бь ә'зманхьстьм у аним нава баг'е мә пәйа кьрьм.

Дайке кӧ әw гли бьһист, диса гәләки бь кӧр'е xwә ша бу, шк'рима xwә ани. Сбе зу әwе ә'мр кьр, т'әлал да газикрьне, гьр-тне һ'әвсе да бәр'дан, мал т'опмиши мәйдане кьрьн. Һәрч'и дәйндар бу, бона әшqа кӧр'е xwә дәйне wи дае. Һәрче бьрчибун нан дае, жь бьрчибуне хьлазкьр, һәрче тә'зи бун к'ьнщ дане. Бра әwана бьсә-кьньн, әме жь к'ӧ хәбәрдьн, әме жь П'әриназ ханьме хәбәрдьн.

П'әриназ ханьм р'ож бь р'ож гран дьбу, wә'де р'азана wе незик бу, сӧр'а wе вәшарти бу. Wәхтәкә шәве чу, незики бәрбанга сбе. кәч'ьке чок да ә'рде, кӧр'әк ани. Щарийа wе әw т'фал кьра нава һә-вьрмьш у п'еч'а.

П'әриназ ханьме го, —сӧр'дара мьнә дәлал, әм щар чаwа бь-

кьн? Щарке го,—ханьм, сәре мьн ог'ра тәдайә, әзе һьлдьм, бьвьм, шәһәр дурхьм, дайньм бәр кәвьрәки, вәгәр'ьм, бем. Щарие әw т'фал бьр, жь шәһәр дәрхьст, дани сәр р'йа п'ьре, р'йа чуйин-һатьне, к'еләка гӧндәки незики шәһәр, паше звьр'и һат щәм ханьма хwә, qәт йа буйә, йа нә буйә. Пәзе wи гӧнди т'әв һәв бу, пирәк к'еләка гӧнд дьма, т'әк бзьнәкә we бу, һәрр'о бзьна we дьһат, ле доти бу. Пире һәрр'о шьванр'а дькьр шәр', дьгот,—шьван, qәт хwәде тә т'ӧнә, әзьм у бзьнәкә мьнә, тӧ шире we жи дьдоши, наһели әз пе wи шири лоqе нан бьхӧм.

Шьван а'ч у ә'таб дьхар у дьгот,—әз бзьна тә надошьм, гӧмана мьн нагһижә we йәке. Һәй р'оке, һәй дӧ, һәй сьсйа, р'ожәке жи шьван дӧшӧрмиш бу, гот,—пире һәрр'о qьр'ка мьн дьгрә, һәла әз бьнһер'ьм, к'и бзьна we дьдошә. Р'ожәке жи нһер'и бзьна пире кьрә мькә-мьк, нав пез дәрк'әт, чу. Шьван да ду бзьне, чу, к'әт нав кәвьре к'еләка п'ьре, зар'әк нав кәвьрада бу, бзьне гӧһане хwә кьрә дәве т'фале, зар'оке мет. Тӧ нәбе, wәхта щарийа П'әрииазе зар'ок да нибу сәр р'е, wи чахи әw бзьн ль пешийа пез дьчу, пе дәве хwә п'еч'әка т'фале гьрт бу у бьр бу нава кәвьра. Ищар әм бен сәр шьван у бзьне. Шьван гһиште, әw зар'ок бь печ'әкева һьлда, ле нһер'и кӧр'ә.

Шьван пәзе хwә ани нава гӧнд бәла кьр, гәдә бьр мала пире, го— дайка пир, тә һәргав qьр'ка мьн дьгрт, дьгот,— тӧ бзьна мьн дьдоши. Әwe бзьна тә дьдот, әва т'фала һан бу. Пире жь хwәр'а т'фал шьван стәнд у хwәйкьр, чьмки әwләд-т'әwләде we т'ӧнәбун

Шьван жи бе әwләд-т'әwләд бу, әw чу мала хwә, жьна wи же пьрси, го,—qә дә'wа тә у пире чаwа бу, тӧ чма иро дәрәнги к'әти? Шьван го,—ә'вда хwәде, әз дьр'әвьм, нар'әвьм, жь хәтае хлаз набьм, тә дит, һәрр'о шәр' у дә'wа мьн у пире бу, зани, wәки бзьна пире дьһатә дотьне. Иро әз нава пезда бум, мьн дит бзьна пире жь нава пез qәтйа, дәрк'әт, чу. Мьн да ду бзьне, мьн нһер'и бзьн чу к'еләка п'ьре, нав кәвьра, гӧһане хwә кьр дәве т'фаләке, т'фал мет. Әз чум, мьн т'фал һьлда, нһер'и к'ӧр'ә. Мьн һьлда, ани һат, да пире, йаха хwә же хлаз кьр. Qир'ин жьна шьван һат, го,—хwәде мала тә храб кьро, әwләде тә т'ӧнәбун, тә чр'а да пирьке, тәе банйә, мәе жь хwәр'а бькра кӧр'. Мәе п'есира хwә һьлк'ьшанда. Һәма шьван го,— жьньк, әw зар'ок дь һәврмьшда п'еч'а бун, әw нә зар'а мәрьвнә хам бу. Гава әwи әва глиа гот, жьньк чу мала пире, го,—к'ане, кӧр'е мьн, пире го,— щаньм, кӧр'-кӧр'е мьнә.

Жьна шьван гот,— тә һ'әвте сал а'мр кьрйә, тӧ пирәкә һәр'фи, мере тә т'ӧнә, кәси тә т'ӧнә, мере мьн ль а'рде дитйә, к'ане кӧр'е

мин бьдә мьн. Әвана һәв бьрьн-анин, аг'рие бь һәвр'а шәр' кьрьн. Ҙьпа шьван дадае, п'еч'әқа гәдә һьлда у дерива дәрк'әт. Пире кьр у нәкьр пе нькарьбу. Әwә щаһьл бу, пире һәмин һәр'фи бу. Нава гӧнд бу ҷәрәбальха пире, гӧндийа готьн, щаньм, пире жьпәкә кәр'әғалә, әва чь һ'әwалә, пира бәләнгаз чр'а дьгри.

Пире йәкир'а гот,— брао, бьди хатре хwәда, жьна шьван һат, зор бь зор кӧр'е мьн жь мьн стәнд. Щинар нә әw бу бьк'әннйана, нә әw бу бьгрйана. Жьнәке го,—тә һ'әвте сал ә'мр кьрйә, кӧр'е һай ч'ук жь тәр'а к'ӧ һатйә, һ'әта нһа дәнге кӧр'е тә т'ӧнә бу. Пире чр'а ҷә һун гӧнди пе нәһ'әсйанә, һәрр'о шәр'е мьн у шьван бу, ле wә ҷә нәдго әвана чр'а wа шәр' дькьн? Пире йәк-йәк жь wанр'а щровәкьр у го,— әз чаwа бькьм. Мәрьвәки wедәре һьлда у го,— пире тӧ нәһәқи дьки шәр', мир у һ'акьм һәнә, һәр'ә щәм wана, шк'йате хwә бькә, wе кӧр'е тә жьньке бьстиньн у бьдьнә тә. Пире р'абу чу щәм мире шәһәр у шкйате хwә кьр. Мир гази шьван кьр, истнадаҷи же һьлда, шьван го,—р'астә, хәбәра пирейә, мьн әва кӧр'ька р'әх п'ьре нава кәвьрада дит да пире, wәки жь хwәр'а хwәйкә.

Жьна шьван го,— на, әва кӧр'е мьнә, мере мьн ль ә'рде дитйә, бра бьстинә һәҷе шире хwә.

Йәк жь пире, йәк жь жьньке бәр мир әwана ҷр'ька һәв гьртьн, шӧхӧле wана дан ҷази. Ҷази го,—пире, тӧ бьстинә һәҷе шире хwә, шьванр'а го,—тӧ жи бьстинә һәҷе дитна хwә. Әва гәде һан анин, һатьн т'әслими диwане кьрьн. П'әриназ ханьме әва глие һана бһист, гази щарийа хwә сӧр'дар кьр, же пьрси, го,—ҷизе р'аст бежә, тә әw зар'ӧ чаwа кьр? Го,— мьн зар'ӧ бьр авит р'әх п'ре, wана әw зар'ӧ дитьнә, анинә, әw шьван дитйә у бьрйә дайә пире. Нһа шәр'е шьван, пире у жьна шьван сәр зар'ӧкейә, т'әслими ҷази кьрьнә, чаwа льхӧенә әw зар'а тәйә.

Әwе кӧ глие хwә к'ӧта кьр П'әриназ хатун хwәда шәwти, щәгәра wе бу. К'аг'әз нвиси жь дйа хwәр'а, да щарие, го,— бьбә, бьдә дәсте дйа мьн. Щарие к'аг'әз бьр да сәр чонга де. Де хwәнд, ле нһер'и, ҷизе теда нвисийә, әw зар'а ҷази жь пире у шьван стәндийә, т'әслими мьн бькьн, әз жь хwәр'а хwәйкьм, һ'әта мәзьн дьбә. Де го, мьн гәләк щәфа дайә П'әриназе, әw чь кӧ дьбежә, бра готьна wе бә. Де к'аг'әзәк нвиси сәр ҷази, wәки гәдә бьсперә щарие, щариер'а жи го,— тә кӧ гәдә бьр, бьбә бсперә П'әриназа мьн. Щарие к'аг'әз бьр да дәсте ҷази. Ҷази әw т'фал да дәсте щарие, щарие зар'ок анн да дәсте П'әриназ-ханьме.

Р'оке П'әриназе әва гәдәнга да сәр чока хwә, пе ша бу, щарие

бардәсти дькър, дьчу-дьһат. П'әриназе го,— сӧр'дара мьнә дәлал[г]әрәк әм навәки ль гәдәкьи. Щарне го,—заньм, һ'әта нһа кӧр'е т[о] жь тә дәр бу, ләмә жи әме наве wи бькьн Искәндәр. П'әриназе го, ле е же бийә, наве wи? Го — наве wи Зәлqәр'нә. Нав ле кърьн „Искәндәри Зәлqәр'нә". Әва гәле һнне, дә хwәйкърьна П'әриназ-ханьме, р'оже wи бунә сал. Гәдә р'о бь р'о гьр бу, бәдәw бу. Һ'әвт сале wи т'әмам бун. П'әриназ-ханьме Искәндәр шанд хwәндьне. Гава кӧ Искәндәр дьчу хwәндьне, П'әриназ ханьме щева wи т'ьжи п'әр[е] дькър, дьгот:—лао, qонщимини һәвалабә, п'әра бьдә wана, щәм wана ширьнбә. Искәндәр т'ьме п'әрә дьда һәвалед хwә, е кӧ нер'а дьчун-дьһатьн, нәдьһишт, әw дәсте хwә бьбнә щевә хwә. Һәвалед wи гәләк-гәләки же һ'ьз дькърьн, qӧльха wәдә р'адьбун-р'удьньштьн. Wәки һәвала р'ожәке Искәндәр нәдита, р'ӧһ'е wана дьһат qәфәсе дьсәкин, әw qәдәр жь Искәндәр һ'ьз дькърьн.

Искәндәр әw qәдәр мәдрәседа хwәнд, дәһ сале wи т'әмам бун. Әw һини донздәһ змана бу. Ида дәрс щәм дәрсдаре wи нәма, wәки һьлда. Әwи хwә сәри хwә дьхwәнд. Һәвал у һогред хwәр'а шабу[н]. Әw qәдәр бәw бу, мәwижа р'әш гәрдәнер'а дьхӧени, һ'ьндә сали бу[н]. Жь мәдрәсе дәрк'әт. Искәндәр чьqас к'әсиб, к'усибе шәһәр у гӧнд нәбу, р'асти wана дьһат у п'әрә дьдане. Гьшка дӧа ль Искәндәр дькър, же һ'ьз дькърьн. Искәндәр дьчу р'аw у неч'ире, бь һәвалед хwә һ'ьәкърир'а. Р'оке Искәндәр жь р'аw у неч'ире һат, ль мала хwә нәйа бу, чу һәрәмодәсна дйа хwә, ле нһер'и дйа wи, П'әриназ ханьм пьрч'укърийә. Де һьлда го,— Искәндәр лао, әз к'ефсьәм. Искәндәр пьрчӧйе хwә кьр. Ле нһер'и бәшәра Искәндәр храбә. Го:— Искәндәр, лао, тӧ чьма бәдбәшәр буйи, пӧрч'ӧне хwә нәкә, бра гӧла ә'нйа тә гәшбә, нәхwәши жи ә'мре хwәдейә, дәст начә бәр, ә'нна к'еда чь кӧ нависнбә, we бьбинә. Паше әw гәләки кӧр'е хwә шабу, ч'ә'ве wи р'амуса, сәре wи дани сәр чока хwә, qасәке фкьри. Wан р'ожа бона хатре дйа хwә нәчу р'аw у неч'ире. Һәвалед Искәндәр жи гьр бубун, һәр йәки шӧхӧләк дькър, хwәндьна wана һәбу. Дйа Искәндәр го,—лао, әз нәхwәшьм, ида нькарьм п'адшатие бькьм, әме тәйре дәwләте бардьн, әw чу сәр сәре к'ижан жьне дани, бра әw жи п'адшатие бькә. Wи чахи әw ә'дәт бу.

Р'оке т'әлал гази кьр,—чьqас әһлие шәһәр һәйә, бра дәрен дәрва, т'оп бьн. Щмаә'т гьшк т'оп бун, заньбун п'адша wана нәхwәшә. we п'адшакә т'әзә qәбулкьн.

Дйа Искәндәр тәйр бәрда. Wи чахи Искәндәр жи чу дәрва. Тәйр гәр'йа, гәр'йа, һат сәр сәре Искәндәр дани, жь we фьр'и сәр сәре

кӧр'е wəзире дӣа wи дани, әw жи һəвале Искәндәр бу. Wәк'ила дәwләте наве Искәндәр нвиси, wәки тәйр дапийә сәр сәре Искәндәр. Наве кӧр'е wәзир жи пърси. Абрам бу. Әва к'аг'әза ани, даш бәр ч...оте wи. Бь п'адшати қәбулкьрьн Искәндәр, ле Абрам бу wәзире wи.

Һ'әта wи чахи жьна п'адшати ль wи wәлати кьрьбу, кщар п'адшати к'әтә дәсте мера.

Искәндәр сәр т'әхт р'уйьшт, ле Абрам к'ӧрке wәзирне ль хwә кьр, к'аг'әзе wәзирне гьртә хwә, сәрк'ари ль һ'ӧкӧмәта хwә кьр. Дӧ кӧр'е wәзире кальке wи жи һәбуи, һәмин Абрам бу wәзире wи. Наве йәки Хдьр бу, наве е дьн Әйләә, әw һәрдӧ жи чаwише диwана Искәндәр буи. Гава Искәндәр сәре хwә кӧр'кьр, чьqас дәлаке wи һәбуи, сәре wи кӧ т'әмам кӧр' бькьрьна, сәре wи щәлат дькьр. Хwәйе бәрбәра бәләнгаз бубун, шк'йат бь дӣа wи дькьрьн.

Де щарәке чу диwана кӧр'е хwә, го,—Искәндәр лао, тӧ т'азә буйи п'адша, сәр т'әхте мьн р'уньштийи, гәрәк глие аqьл бьки, нә кӧ ...wәк'әлби. Го,—чр'а дае,—ле лао, бәрбәре сәре тә кӧр' дькьн, тӧ чьма сәре wана дьди поткьрьн. Го,— дае, чр'а тӧ ньзани, һәр тӧ кӧр'а мьн зани у щарийа тә жи пер'а, ахьр стӧрне мьн һәнә, әз бәса дькьм, сӧр'а мьн дәрнәк'әвә, йан на, wе гәзи мьнкьн: „Искәндәри бь стӧрӧ".

Де дӧшӧрмиш бу, р'аст жи хәбәра вийә. Де ида т'әрка wе хәбәре да, чу һәрәмодәсийа хwә.

Әw бәрбәре сәри кӧр' дькьр, хwәйе wи соqаqеда дьчу, дьфькьри у дьгәр'йа, әwи ле нһер'и мәрьвәки әхтйар wе р'уньштийә, го,—qӧрба, го,—qӧрба тӧ чьма дьгри, әз заньм тӧ мәрьвәки дәwләмәнди, чь ли тә qәwмийә? Ахьр тьштәки тә кем т'ӧнә. Дәwләти го,—кале, чьqа бәрбәре сәре Искәндәр кӧр' дькьн, Искәндәр сәре wана щәлат дькә, ийа кӧр'е мьн бәрбәрә, әз бь хwә заньм, wе сәре кӧр'е мьн жи лехә, ...зьм, әw кӧр'ә, т'ӧ кәси мьн т'ӧнә.

Қале һьлда гот — дәwләти, wәки әз кӧр'е тә жь wе йәке бьдьм ...акьрьн, те чь бьди мьн?

Дәwләти гот,—бь qрарбә, һ'әта р'ожа һәqйата тә бе, әз тә бьмалева бьдьм хwәйкьрьне, нәһельм кемасиед тә һәбьн.

Әw у калева р'абун, чун мала дәwләти, щие хәwләда р'уньштьн, дәри ль сәр хwә к'литкьрьн. Дәwләти го,—әз жь тәр'а бежьм, го,—qиза мьн щарийа дӣа wийә, сӧр'дара дӣа wийә, го,—әва ньрса кӧ әзе жь тәр'а бежьм, wәки жь дәве тә дәре, сәре мьн жи wе һәр'ә, е тә жи пер'и, е кӧр'е тә жи. Тӧ зани чь һәйә, Искәндәр бь

xwə стрие wи һənə, бса дькə сöр'а wи дəрнəк'əвə, əшкəрə нəбə
нщар əм чаwа бькьн? Дəwлəти го,—флан ч'йае гöпде мə, зозана wи
ние неч'ира мəйə. Əw һəвале xwəва, wəзирe xwəва дьчьн неч'ире.
һəма ль wи ч'йайи каниr һəйə, чарһəлqe we qамишə, гьшк, сəре qами-
ша һатйə сəр һəв, орт'а qамишада каннйə, авə, гава дьчə р'аw у
неч'ире дьгəр'ə, ащьз дьбə, те сəр we кание, дьк'əвə аве. Тö свəке
р'аби, нə бь жьна xwəр'а хəбəрди, нə бь мала xwəр'а хəбəрди, нə жи
бь щинарар'а. Əw мəрьве р'асти тə теи, wанр'а жи хəбəр нəдə, сəре
wи ч'йайи qамиш к'ьшə, сəре ч'йе. һəр'ə сəр кание, р'уне, һəрчар
алие кание бьзвьр', дəве xwə паше бькə кание, бəре xwə бьдə qа-
миш, бежə Искəндəр бь стöрöйə, дəри бь сöтрöйə, һəрке тə бещəр
кьр, те кöр'е xwə хлазки, тə бещəр нəкьр, зати һəмин кöр'е тə we
һəр'ə, we сəре кöр'е тə лехə. һəма тə го,- əзе мале дьне бьдмə тə у зар'е
тə xwəйкьм, əw зə'ф ль мьн чəтьн һат. Тö ль калбуна мьн дьнһер'и,
qиза мьн бса тинə, h'але мьн жь h'але тə четьрə. Ле һəма əва йəкə
мьн сəва хера xwə гот.

Əw р'абу,сбəке зу чу кəсир'а хəбəр нəда, чу сəре ч'йе, ле
нһер'и кале чь кö готбу, р'аст бу: кани бу, дора we qамишə. Чу к'əт
нава qамиш, сəр кание р'уньшт, паше чаралие кание зьвьр'и, гот.
Искəндəр бь стöрöйə. Гава əw гли жь дəве wи дəрк'əт, qамиш у кə-
вьр-кöч'ке wедəре гьшка готьн: „Искəндəри бь стöрöйə". Əw мəрьв
зьвьр'и, һат мала xwə, сəбр кьр. Сбəтра дьне Искəндəр wəзире xwə-
ва, чаwишава сйар бун, чунə ч'йе, бона р'аw у неч'ире.

Əwана р'аw у неч'ира xwə кьрьн, гəрме зор да wан, Искəндəр
гот,—wəзир бажо, əм һəр'ьн, сəр кание. Əwана чун сəр кание, ле
нһер'ин һəр чар алива ба те, qамиш дьһ'əжə у дьбежə—Искəндəр
бь стöрöйə. Искəндəр бь стöрöйə... Искəндəр һьлда, гот,—wəзир.
xwəде мала мьн храб кьро, мьн аqа гöне бəрбəра кьрйə стöе xwə.
Wəзир го,—дə h'əта кəвьр-коч'ьк, qамиш жи дьбежьн, тö шəрм дь-
ки, əwана сйар бун, вəгəр'йан һатьн шəһəре xwə.

Искəндəр чаwише xwə шандə бал бəрбəр, бона бе, сəре wи
кöр'кə. Бəрбəр h'əта һат, р'öh'е wи һат сəре бевла wи һасе бу.
жь тьрса, бһистбу, wəки Искəндəр сəре бəрбəра же дькə. Искəндəр
ле нһер'и, wəки р'öh'е бəрбəр жь тьрсе qəфəсе һасе буйə, дьр'щфə.
Искəндəр һьлда, гот,— Бəрбəре мьн, лао, нəтьрсə. Искəндəр бь стöрö-
йə, дəнге стöрöе мьн ль ч'йа жи бəла буйə. Бь мьнр'а qамише дор
каннйа хəбəрданə. Гава бəрбəр əва пьрса бһист, р'öh'е wи т'əзə бу.
Əwи нщар һащəте xwə фреqəт дəрхьст сəре Искəндəр кöр' кьр, дһа
кəм же нəк'шанд. Искəндəр əw кьр бəрбəре xwəйи мqими. Бəрбəр
сəре Искəндəр кöр' кьр, лехьст чу мала xwə, баве бəрбəр шə бу.

гот,—лао, һ'əта нһа нав мəда шин у гри бу, əв чаwа бу, сəре тə лечəхстьн. Бəрбəр гот,—Баво, əз кӧ чум, əə'ф тьрсйам. Искəндəр го,—əзи бь стӧрмə, əз бь wе йəке жи хлаз бум, wе шунда əз кьрьм бəрбəре хwə. Вьр һада əз бəрбəре сəре wимə. Дьле баве бь малева һеса бу. Əм ищар жь Искəндəр хəбəрдьн. Искəндəр п'адшатикə ӧса кьр. wəки гӧр у ми т'əв дьч'ерйан. һəма Искəндəр п'адшатикə баш дькьр, чьqас дӧа'ле доре һəбун, гьшк кьрə бьн бандур'а хwə.

Искəндəр əскəре хwə зə'ф кьр. Р'оке əw у wəзире хwə у һəрдӧ чаwише хwəва дəрк'əтьн дəwрa дне. Чун р'асти к'оч'к у сəрəке һатьн, ль щики инсьэ, ле нһер'ин чун, дəре к'оч'е вəкьрьн, чун һӧндӧр' нһер'ин калəк wе р'уньштийə.Сəлам данə кале, кале сəлама wана вəгьрт. Р'уньштьн. Искəндəр пьрс у һ'əwале дийае жь кале кьр. Гот, —пьрса ə'т'б те т'ӧнə, ə'мре тə чьqасə? Қале һьлда, гот—ə'мре мьн вайə, феза мьнда нвисйə, ле бьнһер'. Искəндəр ле нһер'и, кӧ нвисйə, wəки шəсьд сал ə'мре wийə. Искəндəр гот,—кале, мəрьв qə шəсьд сали ə'мр дькə? Қале һьлда, гот,—сəр qсмəтə, əгəр р'ьсqе тə һəбə, те бьки, əгəр т'ӧнəбə, һəмин тӧ наки.

Искнəдəр гот,—чаwа р'ьсqе мьн, əз бь хwə п'адшамə, кемаснйа мьн т'ӧнə, əз qафтанqаф һ'ӧкӧм дькьм, ищар чр'а qсмəте мьн т'ӧнəбə?

Го,— п'адша, тӧ дьбежи, əз п'адшамə, ə'мркьрьн нə жь һəбуна днейə, зани qсмəт чьйə? Əгəр авлһ'əйат бу qсмəте тə. тə əw ав вəхар, те ə'мр бьки, qсмəт əwə, йан на, ньқари бьжи, ахьр, əз жи бəре п'адшаки мина тəбум, qафданqаф мьн жи һ'ӧкӧм дькьр, мьн авлһ'əйат вəхар, лəма мьн шəсьд сал ə'мр кьр, əва к'оч'ксəра һана кьнр'а чекьрьн, əз нһа теда дьжим, нə нан дьхwəзьм, нə аве, һ'əтə дне хwəш бə, əзе тедабьм. Искəндəр һьлда, го,— тə авлһ'əйат жь к'ӧ дəстхьст? Те жь мьнр'а бежи, гот,—мьн əскəре хwə к'шанд алие Р'оһьлате, п'əр'е ə'зман, авлһ'əйат р'асти мьн һат, мьн вəхар. Искəндəр һьлда го,—дне т'əв авə, т'əв канийə, мəрьве чаwа заньбə авлһ'əйат к'ижанə?... Бежьм, wəки тӧ дьхwəзи ле бьгəр'и, гəрəк тӧ бь хwəр'а бьби кəwе пə'ти, мə'сне пə'ти, к'ижан канийа кəwе пə'ти, мə'сне пə'ти тə кьре, кəw сах бу, фьр'и, мə'си жи сах бу, к'əт аве, бьзанбə əw авлһ'əйатə. Гава кале əва глийа жь Искəндəрр'а кьр, Искəндəр гəлəки ша бу, изна хwə жь кале хwəст. дəре к'оч'к у сəре гьрт у дəр'кəт нава лəшкəре хwə, ə'мри сəр wана кьр, гьшк сйар бун, бəре хwə данə шəһəре хwə. Əwана гһиштьнə шəһəре хwə у нəйа бун. Əw готьна кале qə жь фькра wи дəрнəк'əт, р'абу чу һəрəмодəсийа П'əрниаз ханьме: щəм дйа хwə. Де нһер'и, кӧр'е wе жь дəрда һат, р'абу. Искəндəр жер'а гот:—Дае əз иро чум дəwрa дне, мьн гəлəк гние хwəш жь тəр'а аниниə, дае. Əз чум р'асти калəки һатьм, шə-

ьд сал ә'мре wи бу. Де ә'щебмай ма, гот,—лао, һәйә мәрьв, wәки шәсьд сали ә'мр бькә? Искәндәр го,—дае, тӧ запи, әw кале шәсьд сал ә'мр кьрьбу, әwи авлһ'әйат вәхарьбу. Де һьлда, гот,—ә лао, Искәндәре мьн, тә чьма һьнә ава ӧса же нәстәнд, вәнәхар, бона тә жи гәләк ә'мр бькра. Искәндәр һьлда, гот,— һай дае, тә т'ьре ав щәм wи бу. Чәтьнә, мьн пьрса аве жь wи кьрйә, дәстхьстьи зә'ф чәтьнә. Алие Р'оһьлате мәрьве һәр'ә бәр п'әр'е ә'змин, кәwе пә'ти, мә'сие нә'ти, к'әнге мьн кьрьп аве, әwана сах бун, бьзаньбә әw авлһ'әйатә, тӧ чь дьбежи дае?

Дйа Искәндәр һьлда, гот,—дә лао, тӧ п'адшайи, тӧ qафтанqан һ'ӧкӧм дьки, нһа жи һ'ӧкӧме мерانә, ле мер жи бьн дәсте тәдапә, тӧ дькари бини жи, вәхwи жи, wәки тӧ нькарьби бини, дһа к'и дькарә бинә. Искәндәр һьлда гот,—дае,—qрарбә, сәрикә, әw р'һ'инә, әзе һәр'ьм әгәр бьбә qсмәт, әзе жь тәр'а жи биньм wе аве.

Де гәләк-гәләки ша бу. Ищар Искәндәр нәна хwә жь дйа хwә хwәст у дәрк'әт. Ә'мри сәр wәзире хwә Арван кьр, wе шунда гази мәрьве хwә у блйан кьр. Һатьн сәр һәв, wәзир'а гот,—һәр кәс т'вдарәке хwә бьбинә, бунә ордике, го,—әме һәр'ьн qӧлба Р'оһьлате, һун заньн жь бона чьйә? Чуйина мә бона авлһ'әйатейә. Аqлбәндәки һьлда го.—Искәндәр щмаә'та тә т'әв щаһьльн, гәрәк тӧ кальке бав wәзир бь хwәр'а бини. Искәндәр һьлда, гот,—wәзир, гәрәк бавe тә жи бь мәр'а бе.

Wәзир һьлда гот,—п'адша сахбә, бавe мьн ӧса кал буйә, ч'ә'вед wи т'ӧ тьшти набиньн, гӧһед wи гран бунә, нькарә р'е һәр'ә. Искәндәр щав да, гот—дә әз дьбежьм гәрәк һун т'вдарәке чуйине бьбиньн. Әwана гьшк чун мале у т'вдарәке хwә дитьн. Ле wәзир чу мала щәм хwә, гот,— Баво, гәрәк тӧ т'вдарәке хwә бьбини, тӧ жи бь мәр'а бейи, әме һәр'ьн qӧлба Р'оһьлате, авлһ'әйате биньн жь Искәндәрр'а. Бавe гот,—лао, әз дь ви һ'алидамә, нә ч'ә'ве мьн дьбиньн, нә гӧһе мьн дьбһен, ле тьштәк һәйә, гәрәк бь хwәр'а qизәкә чардәһ сали бини. Гәләк qәзйа wе бенә сәре wе, һәма әз бь wәр'а бем, әзе һәр тьшти бежьм. Ле гәрәк щие мьн сйарбуне гәләки нәрмбә, сандqа сәр пьшта дәвәбә! Әзе жь wәр'а сальх бьдьм. Һәма дәрде кале әwә, wәки әw жи ава авлһ'әйате дәстбинә, вәхwә. Wәзир зьвр'и чу, әв гли Искәндәри Зәлqӧр'нәр'а го,— т'әмийа кале мьн әwә, wәки гәрәк әw һӧндӧр'е сандqедабә, щие wи нәрмбә, гәрәк әм qизәкә чардәһ сали жи хwәр'а бьбьн. К'әнге калке мьн хwәст, әм бьдне. Искәндәр гот,—ә'фәрм wәзире мьн, дә р'абьн, т'вдарәке хwә бьбиньн. т'вдарәке саләwәхтәке. Паше wәзир р'абу, нава аqьлбәнда к'әт, гот,— т'вдарәке хwә у саләке т'әмам бьбиньн Искәндәр ә'мр кьр сәр

хәйрә хwә, чьqас олк'а wнда т'әләл һәнә, чьqас мәрьнед аqьл. мерхас һәбун, гьщк т'опкьрьн.

Wәзир һьлда жь wан мәрийәр'а гот,—т'вдарәке мә саләwәхте һәйә, бь ә'мре Искәндәр һәр тьшт к'исп wнйә, т'вдарәке хwә бькьн, панзде ве мәһела ордн wе бәрбь Р'оһьлате һәр'ә.

Бра әwана һәр'ьн т'вдарәке хwә бьбиньн, чьqас мәрне ордие һәбун, щаб дан wәзир, готьн:—кемасийа мә т'ӧнә, мә т'вадәрәк дитйә.

Wәзир гәләк-гәләк к'ефхwәш бу бь wанр'а. Панзде мәһе т'әмам бу. Жь һәр т'әрәфа аqьлбәнд, ордн т'оп бун. щаб дан wәзир, готьн:—әм һазьр сәкинин.

Wәзир щаб да Искәндәр, гот,— п'адша сахбә, иро панзде мәһейә, ләшкәр, мерхасед тә аqьлбәндава һазьрьн.

П'адша дәрк'әт нав ләшкәре хwә, гәр'йа, ле нһер'и һ'әсабе гӧл у гһне һәйә, һ'әсабе стәйре р'у ә'змап һәйә, һ'әсабе әскәр,ләшкәр у аqьлбәнда т'ӧнә, ӧса зә'ф һатнә. П'адша гәләки бь wанр'а к'ефхwәш бу.

П'адше т'вдарәке ләшкәре хwә т'әмам дит, чадьр-хәйбәте хwә һьлдан, wәзир жи кальке хwә һьлда у р'ек'әтьн, бәре хwә дан qӧлба Р'оһлате.

П'ьр' чун, һндьк чун, хwәде бьзанбә. Wәхтәке дәрк'әтьн ә'рдәки. Әскәр-ләшкәре гран, жь т'г'убе бәни адәм дәрк'әтьн, гһиштьн щики ӧса, wәки р'әшк-тари бу, незики п'әр'е ә'зман бун.

Искәндәр ләшкәре хwә да һеwрандьн, чадьр-хәйбәте хwә ледьн. Бь ә'зминва ч'ьqле дара һәбун, әскәре wи гьшка сильһ'е хwә әхстьн у ч'ьqлава дарда кьрьн. Ле щие һеwрандьна wана дарәк һәбу, р'ьзн бу, бәре даре т'ӧнә бу, һ'ьшк бубу. Гази әскәре хwә кьр, гьщк кьр сане. Дӧ мәри бжартьн, һәр йәки кәwәкә пә'ти, мә'сикә пә'ти дане, wәтәрә ав дане, т'әми да гьшка, ава авлһ'әйат бәр п'әр'е ә'змана, гәрәк һун һәр'ьн, каннбә, авбә, р'асти wә бе, ви мә'си, ве кәwе һьлдьн, бькьн нав аве, һәрке сах бу, фьр'и, мә'си жи сах бу, к'әтә аве, һ'уә т'жикьн, жь мьр'а биньн, йан на, мә'си сах нәбу, кәw нәфьр'и, wә дәрәw кьр, әзе сәре wә гьшка лехьм. Әскәр гьшки qол к'шандьн, дһа дьwерьн хәбәрдьн, әwана һ'әта сәһ'әтәке сәкинн, харьн, бона паше һәр'ьн һащәте хwә биньн. Сильһ'ед хwә греддьн. Ле нһер'ин, wәки һащәт у сильһ'е wана щида т'ӧнәнә, һатьн шк'йати wәзир кьрьн, wәзир чу шк'йате хwә кьрә п'адше, wәки сильһ' у һащәте ләwька щида нинььн. Искәндәр го,—кӧр'о, әw чь ә'щебә, гази мәрики аqьлбәндкьн, бра бе. Гәр'йан, аqьлбәнда р'е жь р'е

дәрнәхьстьн. Искәндәр шаш у мә'т ма, го,—кӧр'о, диса е кӧ занбо, калке wәзирә. Чун кале һьлдан, анин һатьн. Гази qиза чардәһ сале кьрьн. Намла кале данә бәр синге кәч'ьке, лә'әзки сәкин, дәнг чуйе, ч'ә'ве wи ниq да. Искәндәр жер'а го,— кале һ'ал-һ'әwале сильһ'е әскәре мьн бу әв, кәс р'е жь р'е дәрнахә, сильһ' чаwа бун?

Кале го,— Искәндәр, әскәре тә һатйә бәр п'әр'е дне, бәр п'әр'е ә'зман. Дне чәрхә, дьзвьр'ә, qә шанша нәк'шини, әw wәхте кӧ wи сильһ' дарда кьрьнә, wи чахи жи сильһ'е бен у ль щие хwә бьсәкьньн. Әwана сәкнин, һ'әта wәхта дардакьрьна сильһ'а һат. Ле нһер'ин, йа р'аст, глие кале һәр'фи дәрк'әт, сильһ' у һащәт гьшк һатьн щие хwәда сәкинин. Щаб дан Искәндәр, готьн,—кале р'аст го, сильһ' wе щие хwәданьн. Искәндәр ә'мр кьр, го,—дә кәwе пә'ти у мә'си һьлиньн, һәр'ьн п'әр'е ә'змин, әw ава әз дьхwәзьм биньн. әм хәбәрдьн жь кӧр'е кале, wәзир у бре wи, наве йәки Хдьр бу, наве е дьн Әйлаз бу. Һәр йәк һәспәки wан һәбу, жар бун, һәспе бо, һәрдӧ бра т'вдарәке хwә кьрьн, кәw, мә'сие хwә һьлдан, к'әтьн бьн п'әр'е ә'змин, щики р'әши тари-таристан. Чун, р'асти кание һатьн. Кәвьре wе кание ӧса дьшхӧлин, нола щәwаһьр.

Әwана сәр кание пәйа бун, һәспе хwә ав дан, штар кьрьн, һатьн р'уьништьн, сәр у ч'ә'ве хwә шуштьн, пане хwә дәрхьстьн, пане хwә харьн. Һәки го,— гәрәк әм ве аве бьщер'биньн. Wана мә'си у кәwа пә'ти дәрхьстьн, кьрьнә аве, бу п'ьр'ина кәwе, фьр'и, мә'си жи башqә кьрьнә аве, мә'си жи сах бу, аведа шулки, чу, го,—авлһ'әйат авә бь готьна Искәндәр. Wана к'ьнще хwә эхьстьн у к'әтьнә аве. хwә дь аведа т'ер шуштьн, диса ав вәхарьн, һәспе хwә шт'ар кьрьн. Р'абун, щер' т'жи ав кьрьн, анин, бьдьн Искәндәр. Әваре, тари, ләрәнг хwә гһиандьн һеwра хwә: бәр дара р'зи. Дһа тари бу, ә'мр т'ӧнә бу, wәки бьчуна бал п'адше, бь һәвдӧ дьшеwрьн. Һәки го, әм һәр'ьн щәм п'адше, тӧ wәрә сәре мә бьдә щалаткьрьне. Әме сбе зу р'абьн, һәмин мә ав анийә, әме жер'а бьбьн. Wана гӧр'а һәвдӧ кьрьн, щер' бь ч'ьqле дара р'зива дарда кьрьн, бь хwә жи р'абун, р'азан. Wедәре qжкәк һәбу, әw бу машоqе wе аве. Әwе жи дьхwәст авлһ'әйат вәхара. Гьшкә р'азай бун. Qжьке жела нӧкӧле хwә ли щер' хьст, щер' qӧл бу, ав р'жйа сәр даре, дар ӧса шин бу, һәла шаһьлтийа хwә бәре жи четьр бәр гьрт, ӧса шахе хwә бәрдан, ниве ләшкәр бьн шахада хӧйа нәдькьр. Т'әвә р'аза бун, т'ӧ кәси һажпет'ӧнә. Хдьр у Әйлаз һ'шйар бун, ле нһер'ин дара р'зи wе шин буйә, буйә дарәкә щаһьл, ниве әскәр бьнда хӧйа накә, ле диса шр'ина авейә, сәр дареда те харе. Хдьр нфр'нкә туж кьр, го,— к'е кӧ ава щер'а qӧл кьрйә, гәwрийа wи qӧлбә, әw ав нәбә qьсмәте wи го— ле мә чь кьр, әме сбе чаwа щаба Искәндәр бьдьн, wе сәре мә бьдә ща-

латкърьне. Сбә сафибу, сба хер сәр wәда сафи бьбә, сәр мә гьшкада, сәр wанда жи. Әскәр р'абу, ле иhер'и даре сәр wанр'а we шин буйә. Искәндәр h'шйар бу, гази wәзире хwә кьр, го,—wәзир—әскәр т'әмам hатйә, го,—эваре авлh'әйат анинә, наннә, бьнhер', к'е нанийә, эзе сәре wи бьдьм щәлаткьрьн. Гази гьшка кьрьн, йәки ль хwә hәq нә кьр. Искәндәр шанд пәй р'әмлдара хwә, анн. Р'әмлдара р'әмла хwә авитьн, йәки го,— Искәндәри сахбә, дō мәрийа жь әскәре тә авлh'әйат анинә, нәданә тә. Го,— гәрәк hун бьбиньн. Ләшкәр топи сәр hәв кьрьн, р'әмлдара р'әмла хwә авитьн, гәрәк әскәр бькьрьна дō типа. Бса жи кьрьн, р'әмлдар орт'еда сәкинн Р'әмлдарәке р'әмла хwә авит, гот,—нава ве типа hандайә. Әw әскәр жи кьрьн дō типа, орт'еда сәкинн, р'әмла хwә авитьн, готьн,—нава we типа hанданә, әw жи кьрьн дō типа, hәр нәйсә, бса п'арәвәкьрьн, wәки ма 20 мәрьв. Әw жи кьрьн дō типа, дәh мәрьв данә алики, дәhе дьн жи дан алие дьн. Р'әмлдар диса орт'еда сәкини у р'әмла хwә авитьн. Йәки го, нав типа hандайә, ищар пенщ данә алики, пенщ жи алие дьн. Пенщ жи кьрьн дō щийа, дōда аликп, сьсе жи алие дьн. hәрсе алики hеч дәрк'әтьн, р'әмлдарәки hьлда го,— Искәндәри саг'бә, әв hәрде hаньн эваре авлh'әйат аннә, нәданә тә.

Искәндәр го,— кōр'о ,го,— р'астә, wәки wә ав анийә? Йәки hьлда го,— р'астә, Искәндәри саг'бә, мә ав анн hат, бе h'әйам бу. мә qōдрәт нә кьр, тō хәwе р'акьрайи.

— Кōр'о, го,— жь wәр'а щәлат лазьмә, hун кōр'е к'енә? Wана hьлда готьн,— әм к'ōр'е каленә. Го:

— Сбә ви чахи, сбә дьбә, эвар дьбә, wә ав анн-анн,нанн, эзе сәре wә hәрдōа щәлаткьм. Хдьр у Әйлаз щер'әки т'әзә hьлдан, кәw у мә'снед h'ьшккьри диса бь хwәр'а hьлдан, ль hәспе хwә сйар бун, бәрбь п'әр'е ә'змин чун, щие кō же ав анибун.

Әwана ищар гәләки гәр'йан, гәр'йан, нәгәр'йан, кани нәдитьн. Әw qәдәр гәр'йан, wәки льнге hәспә wан машйан. Дhа льнге wана зәнгō нә дьгьртьн. Гәләки бәләнгаз у сәргәдан бун, а'щьз бун, п'ор у п'ошман вәгәр'йан, бәре хwә дан ордие, hатьн, бьн п'әр'е ә'змин дәрк'әтьн, ле дьтьрсйан, wәки we бен чаwа щаве бьдьн. hәрда банз данә ә'рде, дōа кьрьн, готьн,— хwәде тō мә ль бәр hебәта Искәндәр хwәй бьки. Бь ә'мре хwәда йәк ль гази у гедука хwәй бу, йәк жи ль р'уе бә'ре. hәрдō жи, хальqе ә'ламе хwәй кьрьн жь бәр ч'ә'ва. Әм бенә сәр Искәндәр хәбәрдьн.

Искәндәр р'оке, дōда сәкин, ле иhер'и, Хдьр, Әйлаз нә hатьн hәй wах, hәй wах! Мьн аqас щзарәт да әскәре хwә, авлh'әйат нәбу qәмәте мьн, го,— кōр'о, гази калекьн. Чуч халк анин, hатьн. Qәза чардә сали анин, кәч'ьке намла кале да бәр сиге хwә, кале хәбәрда

у гот. П'адша, тə чьма гази мьн кьрйə? Го, — валло, һəмин жи шəфа да wə бона авлһ'əйəте, ле авлһ'əйат нəбу цемəте мьн. һəрдо кӧр'е тə жи ог'ра мьда чун. Əwana к'əтьн бьн п'ар'е ə'зменк, кас нəзанə хəнцин, нəрада к'əтьн, чаwа бун, һəма — сущ—суще wан бу. Щара ə'wльн ав анин, нə дан мьн, тӧ зани, мьн əw ав жь бона чь дьхwəст ти блйани, кцар мьрьна мьне к'əнгебə?

Калке гот, — к'əнге ə'əман бу т'ас, ə'рд бу р'сас — те бьмьри.

Гəвдарəке ордийə xwə дитьн, орди вəр'е кьрьн, чадра хəйбəте һьлдан, бəрбь т'е'убе xwə вəгəр'йан. Гəлəк һатьн, һидьк, xwəде бьзаньбə. Wəxтəке дəрк'əтьн т'е'убе, бани адəм, чадьр хəйбəтел xwə дəхстьн, ле бу ə'wр у баран бари.

Искəндəр бьда р'уньшт. Паше тəврок бари, йеə бу, ə'рд сии кьр, ə'рд бу р'сас, ə'əман бу сайи. Лəвкəре wи гəлəк р'əави, пешие чун, ле əw у чəнд əскəрава пашда мабун. Сарəше пе гьрт, гот, — кӧр'о, гази калекьн.

Гази калке кьрьн, анин һатьн, йеə жи цизьк анин, коч'ьке дəвəмина бəре чəмлə кале һ'əмеə кьр, кале хəбəрда, гот, — Искəндəр, тə бона чь гази мьн кьрйə? Го, — сəре мьн деша, ə'əман буйə т'ас, ə'рд буйə р'сас, əзе бьмьрьм, ле əзе т'əмике бьдьм тə, щийазе мьн бькьнə т'оцата һ'əр'ие, т'оцатə мьн бьдьн сəр лок'е пешьн, аликн т'оцата мьн цӧл бьһелн, мьле мьни р'асте тер'а дəрхьн, севəке бькьн дасте мьн, дəстə мəшайц бьдьн пешийа мьн, пəй wала жи гəрəк мере мерхас бен, сильһ'ед wани пер'абьн, белукəк əскəре мьн жи пəй wан бə, к'елəка мьн р'асте жи, йа ч'əпе жи лəшкəр һəбə. Гəрəк һун мьн бь əви һ'əсабн, т'əне бьбьн, чьмки дӧа мьн п'аләwанəкə хӧртə, we wə бькӧжə, к'ока wə бивə.

Искəндəр wəфат кьр, лок'е пешьн кьрьн, дəсте wи т'оцатер'а дəрхьстьн чаwа əwи готьбу, йеə кьрьн, у р'е к'əтьн.

Əwана чун, незики шəһəре Искəндəр бун, эл ог'ли бу, мəрьв һəбун, пешда чун: щаб дана шəһəр, wəки лəшкəре Искəндəр зьвр'и. Дӧа Искəндəр р'абу т'аг'бурə лəшкəр да лəн xwə, һатə пешийа орде, дит, Искəндəр wəфат кьрйə, лок'е пешьн кьрьнə. Де əвə йака бəр ч'ə'ве xwə дит, т'əми да Арван, жер'а гот — о щиниазе Искəндəре мьн бьки от'ахəке, əзе сəр Искəндəре xwə һ'əвт р'ож, һ'əвт шəва дəwра бежьм: Арван щийазе Искəндəр кьрə от'ахəкə башцə Шəһəр, дəр у шинар гьшк һатьн сəрхwəшие, паше гьшк чун.

Арван т'əрəкəкə бльнд чекьр, бьнə нан да сəр, П'əрниаз ханьме чу бəр сəри кӧр'е xwə сакин, дəри сəрда к'лит кьрьн. Əwе се р'ож се шəва дəwр кӧр'е xwəр'а гот, ле гəлəки бирчи бу, дӧа ацьле xwə бидакьр, дəwре xwə кьрьн ви али, wи али гэр'йа, дӧа жь бирчине ниша xwə нəдит.

П'эрназе жоре иhер'и, эре wалаэh, нан сэр т'эрэке жорьи hово, дэсте хwэ аните, ле нэгhиште. Паше бь шур'эки hэвраз банэдь нан анн харе, хар. h'эвт р'оже wе т'эмам бун, бь qрар h'эвт р'оже шунда дэри ле вэкьрьн. h'але П'эрназ ханьме т'эна бу. Ле Искэндэр бьрьн, hэq кьрьн, т'эслими э'рде кьрьн.

Гот: Аh'ме ЧОЛО.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Քրդերի հասարակական կյանքի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրանում մեծ դեր են խաղացել արյունակցական-ազգակցական կապերը։ Հնագիտական, ազգագրական, բանահյուսական նյութերը վկայում են, որ քրդերը ունեցել են պատրոնիմիաներ, ցեղեր, աշիրաթներ, այսինքն ազգակցական կապերով միմյանց հետ կապված խմբավորումներ։

Քրդական պատրոնիմիան բաղկացած էր 10—100 ընտանիքից, ցեղը՝ 5—20 պատրոնիմիայից, իսկ աշիրեթը՝ մի քանի ցեղերից։

Քրդական պատրոնիմիաների, ցեղերի, աշիրեթների փոխհարաբերությունների մեջ արտահայտվում են մայրիշխանության և հայրիշխանության մնացուկները։ Վրիժառության, պատերազմների, ցեղամիջյան և ներցեղային պայքարի ընթացքում միմյանց պաշտպանելու հանգամանքից բացի, արյունակցական-ազգակցական հարաբերությունները արտահայտվում են նաև ընտանիքի, պատրոնիմիայի անդամների ազգակցությունները արտահայտող տերմինների միջոցով։

Այսպես, կալըկ (պապ), պիրըկ (տատ), ապ (հորեղբայր), կուռապ (հորեղբոր տղա), դիղապ (հորեղբոր աղջիկ), մաթ, (հորաքույր), դե (մայր), բրա (եղբայր), բավ (հայր), կուռ (որդի), դիզ (աղջիկ), խուշկ (քույր), բրազի (եղբոր տղա), խալ (քեռի), կուռխալ (քեռու տղա), դիզխալ (քեռու աղջիկ), դիզմաթ (հորաքրոջ աղջիկ) և այլն։

Այս անունները հիշեցնում են պոլինալուա ընտանիքի ազգակցական ձևը։ Քրդերի մեջ դարեր շարունակ գոյություն են ունեցել մեծ և փոքր ընտանիքներ, որոնք արյունակցական-

ազգակցական խմբերի բջիջներն են հանդիսանում։ Սովետական քրդերի մեջ անտեսության և կուլտուրայի զարգացման հետևանքով դադարել է գերդաստանների գոյությունը, առաջացել են փոքր և բազմանդամ նոր ընտանիքներ, հին ազգակցական հարաբերությունների որոշ մնացուկներով։

Քրդական ընտանիքը, բարը, ցեղը և աշիրաթը կառավարվել են իրենց արյունակից ղեկավարի կողմից։ Քրդերի մեջ արյունակցությունը-ազգակցությունը արտահայտվում էր ակնատական սկզբունքով, ինչպես ժառանգության, վրեժխնդրության, հարսանեկան, ուրախության, այնպես էլ մյուս դեպքերում։

Քրդական սովորույթի համաձայն ընտանիքի, ցեղի բոլոր անդամները, իբրև արյունակիցներ, պարտավոր էին ենթարկվել իրենց մալխունին՝ ցեղապետին։

Սովետական կարգերի պայմաններում ցեղն ու աշիրեթապետությունը, որպես կատեգորիա վերացել են, բայց արյունակցական-ազգակցական կապերի հիման վրա պահպանվում են պատրոնիմիաները։ Սակայն ազգակցական այդ կապերը չափազանց թուլացել են։ Այժմ փոխօգնությունը դրսևորվում է ոչ այնքան արյունակցական կապերի, որքան դրացիական և կոլտնտեսային-արտադրական կապերի հիման վրա։

Նոր հարաբերությունների արմատացման և զարգացման գործում առաջատար դեր են կատարում կոմունիստները, կոմերիտականները և առհասարակ քուրդ ինտելիգենցիան։

Քրդական սովետական ընտանիքում հիմնականում վերացել է ընտանեպետական դեսպոտիզմը, ընտանիքի անդամների փոխհարաբերությունները հիմնված են փոխադարձ սիրո և հարգանքի վրա։

Որպես արևելքի հնագույն ժողովուրդներից մեկը, քուրդ ժողովուրդը նույնպես ապրել է տոհմային հարաբերություններով, որոնց մնացուկները թե արյունակցական խմբերի կառուցվածքի, և թե կենցաղի տեսակետից, արտահայտվում են էնդոգամիայի, էքզոգամիայի, մենամուսնության արարողու-

թյունների ժամանակ, ինչպես նաև բարերի, ցեղերի և աշիրեթների անունների մեջ։

Ցեղերն ունեին ծերակույտեր, որոնք իրենց պետերի հետ միասին զբաղվում էին ազգակցական բոլոր խմբերի գործերով։ Խնդիրներն ավելի հեշտ էին լուծվում, երբ դրանք անմիջապես վերաբերվում էին արյունակցական խմբերի միջև ծագած նրբին հարցերին։ Բարերի և ցեղերի պետերը ժառանգական էին, սակայն միշտ չէր, որ ջոլերը հաշտ էին իրենց պետերի հետ։ Նրանք հաճախ կատաղի պայքար էին մղում պետերի և մյուս շահագործողների դեմ։ Քրդական ցեղերն ունեին իրենց հերոսները։ Բացի այդ, քրդական ազգակցական խմբերն ունեին նաև իմաստուն ծերունիներ, որոնց խորհրդով ցեղապետերն ու ցեղի անդամները լուծում էին իրենց առջև դրված հարցերը։

Քրդերի մեջ, արյունակցական կապերի հողի վրա գոյություն ուներ որդեգրություն։ Այս սովորությունը գալիս է հնագույն շրջանից և հիշեցնում է տոհմագրման սովորությունը։ Ազգակցությունն արտահայտվում է նաև հարսանյաց հանդեսի, տղաբերքի, թաղման և այլ ծեսերի կատարման ընթացքում։ Այն հատկապես արտահայտվում է արյան վրիժառության ժամանակ, որը քրդերի մոտ h'эйфhьланин-է կոչվում։

Ազգակցական հարաբերությունները պարզաբանելու տեսակետից մեծ նշանակություն ունեն բարային, ցեղային նշանները, որոնց միջոցով ցեղի անդամները ճանաչում էին միմյանց։ Բացի հատուկ տարբերանշաններից, տարբեր ցեղերի անդամների տարազների մեջ էլ կար տարբերություն։ Օրինակ՝ մուսուլման, ղըզլբաշ և եզդի քրդերի հագուստները որոշ չափով տարբեր էին միմյանցից։ Նույնը կարելի է ասել գլխի հարդարանքի մասին։

Արյունակցական կապերը արտահայտվում են նաև էնդոգամիայով։ Դեռես 19-րդ դարում քրդերի մեջ այնքան ուժեղ էին այդ կապերը, որ հաճախ ամուսնությունը կատարվում էր գերդաստանի, ընտանիքի շրջանակներում։ Տղամարդը բացի մորից, քրոջից, հորաքրոջից և մորաքրոջից, կարող էր ամուս-

նանալ մյուս բոլոր արյունակից կանանց հետ։ Անցյալում քրդերի մեջ սովորական երևույթ է եղել նաև բազմակնությունը։

Քրդերի կենցաղում անցյալում տարածված երևույթ է եղել նաև առևանգումը, «սարդաառնշտանդըն»[1] և բարդելի[2] ամուսնության ձևերը, որոնք ինչպես նաև բազմակնությունը, հիմնականում դուրս են մղվել սովետական քրդերի կենցաղից։

Քրդերի մեջ տարածված երևույթ է եղել նաև «լեվիրատը»։ Որպեսզի այրիացած հարսը տնից չհեռանար, իր երեխաների մոտ մնար, տեգրերից մեկը կնության էր վերցնում նրան։

«Լեվիրատի» դեպքում այլացեղ կանանցից քչերն էին համաձայնվում այդ ձևի ամուսնության, մեծ մասամբ տեգրերի հետ ամուսնանում էին արյունակից կանայք, իրենց համարելով ամուսնու ընտանիքի կինը (աղջիկը, մոտ ազգականը)։ Այրիացած կնոջ հետ ամուսնացող տեգրը կարող էր կին ունենալ, մահացած եղբոր կինը նրա կնոջ նկատմամբ դառնում էր «հեվի» (երկրորդ կինը)։

Արյունակցական-ազգակցական կապերը ամեն ինչից վեր դասելը սերմանվում էր փոքր տարիքից։ Արու զավակների ծնունդը բարեբախտություն էր համարվում։ Դաստիարակությունը տարվում էր ակնատական սկզբունքների հիման վրա։ Երեխային ընտանիքում և թե ընտանիքից դուրս, դաստիարակում էին ցեղակիցներին պաշտպանելու, օգնելու ոգով։

***

Ազգակցական կապերի մեջ քրդական մյուս սովորությունների շարքում իր տեղն ունի նաև ժառանգության իրավունքը, որը դրսևորվում է սովորույթի ձևով։ Ժառանգությունը սովետական քրդերի մեջ՝ նախահեղափոխական շրջանում, իսկ Թուրքիայում, Իրանում և Իրաքում նաև այժմ, իրագործվում է սովորույթի իրավունքի ձևով։

Քրդական ընտանիքում, երբ տան տերը մահանում էր,

---

[1]) «Սարդաառնշտանդըն»-ը այն սովորությունն էր, երբ կինը գնում էր սիրած տղամարդու տուն և՝ ասում՝ «ես քո տնից չեմ գնում»։

[1]) «Բարդելի»— ամուսնության ձև, ըստ որի կատարվում է քույրերի փոխանակում։

նրա ժառանգությունը, որի մեջ մտնում էին նաև երեխաները, հասնում էր մեռածի կրտսեր եղբորը, կամ մեծ տղային։ Եղբայրներ, տղաներ չլինելու դեպքում, տան ունեցվածքը ժառանգում էին մոտիկ ազգականները։ Ադաթական սկզբունքի համաձայն, կնոջ արյունակիցներին, նրա մեռած ամուսնու ունեցվածքից ոչինչ չէր հասնում, որովհետև նրանք արական գծով մահացածին արյունակից չէին։ Մեռածի ունեցվածքը եղբայրների, որդիների, կամ նույնիսկ ազգակիցների մեջ բաժանելու ժամանակ նախապատվությունը տրվում էր մեծ եղբորը, կամ մեծ որդուն։ Ունեցվածքը բաժանելու ժամանակ, առանձնացնում էին նորահարսի օժիտն ու ստացված նվերները, որոնք անձեռնմխելի էին և հասնում էին միմիայն հարսին։ Մոտիկ և հեռու պզմամները (արյունակից բարեկամներ), ոչ արյունակիցները, ինչպես ասվեց, չէին կարող ժառանգորդ լինել, սակայն ոչ արյունակիցների նկատմամբ կար մի բացառություն, դա դաստաբրակությունն (եղբայրակցությունն) էր։ Ոչ արյունակից դաստաբրակը կարող էր ժառանգորդ համարվել։

Սովետական պայմաններում ժառանգությունը ազգակիցներին հասնում է պետական օրենքներով։

***

Արյունակցական-ազգակցական հարաբերությունների արտացոլող երևույթներ կարելի է գտնել նաև քրդական պաշտամունքի մեջ։ Քրդական ցեղերն ընդհանրապես բնապաշտ են եղել, չնայած նրանց մեծ մասն ընդունել է մահմեդական կրոնը։

Քրդական դիցաբանության մեջ ցայտուն կերպով արտահայտված է սրբության առարկաների և երևույթների պաշտամունքը։ Արյունակցական կապերի դրսևորման տեսակետից հետաքրքիր է նախնիների պաշտամունքը, որը ի թիվս այլ ժողովուրդների, զգալի տեղ է բռնել նաև քրդերի հավատալիքների սիստեմում։ Դա տոհմային կարգերի հասարակական հարաբերությունների արգասիքն է։ Քրդական ցեղերն ունեին առանձին գերեզմանատներ։ Ազգակցական այսպիսի գերեզմանատներ կան Գոլովինոյում, Ապարանի շրջանի Ջարջառիս և փոքր Միրաք, Լաչինի շրջանի փոքր Ջիրթի գյուղերում և այլն։

Սովետական քրդական գյուղում այդ հինավուրց սովորությունը գրեթե վերացել է։ Գյուղերը ներկայումս ունեն ընդհանուր գերեզմանատներ։

Քրդերենում կան վերջածանցներ, որոնք ցույց են տալիս քրդական ազգակցական խմբերի անդամների ազգակցությունը և նրանց այս կամ այն խմբին պատկանելը։ Երբ ասում են «Հասանլար» հասկանում են քրդական մի ցեղ, իսկ իբրև վերջածանց երբ ավելացնում են «Ի» հնչյունը, այդ ցույց է տալիս, թե այն մարդը, որի մասին խոսվում է, պատկանում է այդ ցեղին—«Հասանլարի»։ Նույն ֆունկցիան են կատարում նաև «Ա» և «ՅԱ» վերջածանցները։ Այսպես՝ Բաղդադա, Տաուզուղա, Բաշկյա և այլն, իսկ «Ու» և «Ե» վերջածանցները ցույց են տալիս անմիջական սերնդական կապը։ Այսպես՝ Ալանլու (Ալանի որդի), Հասանե Սլո (Սլոյի որդի Հասան)։ Քրդերենում «Ե»-ն ցույց է տալիս սեռական հոլովը, իսկ սեռական հոլովի վերջավորությունը դրվում է հոր անունը ցույց տվող բառից առաջ և ցույց է տալիս արյունակից լինելու հանգամանքը։

19-րդ դարի վերջին Ռուսաստանում կապիտալիզմի զարգացման հետևանքով նրա կազմի մեջ մտնող քրդական գյուղը շերտավորվել էր և քայքայման պրոցես էր ապրում։ Գյուղում ուժեղանում էր դասակարգային պայքարը։

Քրդերի ներցեղային հակամարտությունները հաճախ վարպետորեն օգտագործվում էին կառավարող տերությունների կողմից, որոնք քրդերին հրահրելով միմյանց դեմ, ջլատելով նրանց միասնական ուժերը, ամրապնդում էին իրենց տիրապետությունը։

Թուրքերն ու պարսիկները քրդական ցեղերին բացի միմյանց դեմ գրգռելուց, լարում էին նաև հարևան ժողովուրդների դեմ։

***

Քուրդ ժողովրդի այն փոքր հատվածի մեջ, որն ազատ կյանք է վայելում Սովետական Միությունում, տիրող հասարակական քաղաքական պայմանների հետևանքով քրդական արյունակցական-ազգակցական կապերը կորցրել են իրենց նախկին նշանակությունը։

СӘРӘЩӘМ

Пешготьи 3

СӘРЕ ПЕШЬН

Р'ьк'ьне малһәбуна бәр, қәбилед к'ӧрдайә бәре у йа к'ӧрдед советие, щур'е жийина ԝан 5

Һ'әйԝанәтхԝәйкьрьн 5

Һазьркьрьна һасьләте 28

Малһәбуна к'ӧрда у бещәркьрьна хԝәлие бь ә'мржийина ԝанар'а гредайи 33

Т'әшкилкьрьн у п'арәвәкьрьна хәбате 53

СӘРЕ ДӦДА

Т'әшкила щмаә'та к'ӧрда 60

Ҟ'ӧлфәт 60

Бәр, қәбил 90

СӘРЕ СЬСИА

Ә'йанбуна һәләқәтийа хун—қнетие ә'дәте к'ӧрдада . . 136

Нишан, символед бәра, қәбила 136

Ԝәхте зәԝаще 151

Ԝәхта һ'әйфһьланине 162

Ԝәхта буйина зар'а 171

Ԝәхта мират'харьне 176

Ԝәхта һ'әбандьне 192

Ԝәхта навдайине 206

ТЕҠ'СТ 213

Ամփոփում 239

Амине Авдал Авдали

Әмине Ә'вдал Ә'вдали

ҺӘЛӘԚӘТИЕД ПЬЗМАМТИЕ НАВ К'ОРДАДА

Бь қрара шеwра р'едактори нәшьрәтиа сектора р'оһьлатзаниней Академиа Р'СС Әрмәнистанейә бльма те чапкьрьне.

Р'едактор **Мирое Әсәд**
Ԛоректоре контрол **Ләт'ифе Ә'мәр**
Р'едакторе нәшьрәте **Wәзире Әшо**
Шькльк'еш **Йу. Ар'ак'елйан**
Р'едакторе техникие **Һ. Л. Горойан**

ВФ 10922 Рисо 878, г'омба 971, нашьр 2600 тираж 600

Бона нәшьре һатйә спартьне 18/II с. 1965
Бона чапкьрьне һатйә ԛолкьрьне 10/X с. 1965
Ԛ'аг'әз 84X1081/32 бәлгнәшьре мәнгәне 15,37
Бәлгнәшьре нәшьрәте 11,35. Ԛимәт 90 к.

Типография № 2 Главуправления полиграфической промышлен ности Государственного комитета Совета Министров Армян ской ССР по печати.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0154083

Р II
541758